

2018. V. évfolyam 1. szám

Délvidéki Szemle

Történettudományi folyóirat

A tartalomból:

- Olasz Lajos: Magyar repülők a Délvidék felett (1941. április)
- Molnár Tibor: A bácskai I. világháborús hadifogolyok balkáni és asinara-szigeti golgotája
- Gorcsa Oszkár: Csanád vármegyei szerb hadifoglyok a nagy háborúban
- Pető Bálint: Az első világháború kitörése a magyarkanizsai sajtó tükrében
- Hegyi Ádám: Református kertészközségek megszervezése a Dél-Alföldön a 18–19. század fordulóján
- Lakner Lajos: Az ismeretlen Déri Frigyes: a selyemgyáros
- Fábíán Borbála: A szabadkai gázgyár megváltása 1917-ben. Községésítés a nagy háború idején

Délvidéki Szemle

2018/1. V. évfolyam, 1. szám

DÉLVIDÉKI SZEMLE

Főszerkesztő: *Zakar Péter*

Szerkesztők: *Döbör András, Fejős Sándor, Forró Lajos, Pető Bálint*

Nemzetközi Tanácsadó Testület tagjai: *Fodor István (Zenta), Molnár Tibor (Zenta), Szekernyés János (Temesvár), Srđan Cvetković (Belgrád), Kovács Attila (Ljubljana)*

Lektorálták: *Döbör András (4., 6., 7.); Forró Lajos (1., 2.); Zakar Péter (3., 5.)*

Technikai szerkesztő: *Veres Ildikó*

Címlap: **Szerb hadifoglyok a rumai vasúttállomáson**

(<http://www.bildarchivaustralia.at/Preview/4815296.jpg> [Letöltve: 2018. április 25.]

A folyóirat megjelenik évente két alkalommal: tavasszal és ősszel. A lap a történelmi Délvidék és a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió múltjáról és jelenéről közöl tudományos igényű, lektorált tanulmányokat, forrásismertetőket, kritikákat és a délvidéki közélettel kapcsolatos cikkeket, interjúkat, konferencia-előadásokat.

A *Délvidéki Szemle* „Tudományos közlemények” rovatában jelennek meg az eredeti, másutt még nem publikált tudományos szakkikkek absztrakttal. A folyóirat a történet- és társadalomtudományok minden területéről közöl lektorált tanulmányokat; kutatási eredményeket és új forrásokat feldolgozó, összegző munkákat, forrásismertetőket, elemzéseket, és átfogó szintéziseket.

A *Délvidéki Szemle* „Közélet” rovatában jelennek meg a délvidéki történeti kutatásokkal és a közélettel kapcsolatos publicisztikák, interjúk és konferencia-előadások írásos változatai, melyekre a tudományos közleményekkel szemben támasztott követelmények nem vonatkoznak.

A *Délvidéki Szemle* „Téka” rovatában jelennek meg a délvidéki vonatkozású könyvekről, filmekről, adatbázisokról és egyéb médiumokról szóló ismertető, kritikák.

A benyújtott tudományos közlemények megjelentetésének fő szempontja a szakmai minőség. A kéziratokat a szerkesztőség véleményezi, majd a tudományos közélet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai lektorálják.

A benyújtott tudományos közlemények szerzői bejelentik, hogy másutt még nem jelentették meg írásukat, a Szerkesztőség pedig nem zárja ki, hogy a *Délvidéki Szemle*ben történő közlés után máshol vagy más nyelven megjelenjen.

A kéziratokat magyar, szerb, német vagy angol nyelven, elektronikus formában a szerkesztőség címére kell beküldeni. A tanulmányok terjedelme minimum 10, maximum 20 nyomtatott oldal lehet.

Szerkesztőség:

Délvidéki Szemle Szerkesztőségi Hivatal
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
H-6725 Szeged, Hungary

Hattyas sor 10.

Tel.: +36/62-544-759

Email: delvidekkutato@delvidekkutato.hu

Honlap: www.delvidekkutato.hu

Felelős Kiadó:

Délvidék Kutatóközpont Alapítvány, Szeged

Lapengedély száma: CE/2237-3/2013.

ISSN 2416-223X

TARTALOM

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK.....	5
1. Magyar repülők a Délvidék felett (1941. április) (Olasz Lajos)	5
2. A bácskai I. világháborús hadifoglyok balkáni és asinara-szigeti golgotája (Molnár Tibor).....	21
3. Csanád vármegyei szerb hadifoglyok a nagy háborúban (Gorcsa Oszkár).....	32
4. Az első világháború kitörése a magyarkanizsai sajtó tükrében (Pető Bálint)	61
5. Református kertészközségek megszervezése a Dél-Alföldön a 18–19. század fordulóján (Hegyi Ádám).....	73
6. Az ismeretlen Déri Frigyes: a selyemgyáros (Lakner Lajos)	85
7. A szabadkai gázgyár megváltása 1917-ben. Községesítés a nagy háború idején (Fábián Borbála).....	101
TÉKA.....	115
8. A Kecskeméti Lapok első nyolcvannyolc éve (Pető Bálint)	115
9. Olvasás és vallásosság a felvilágosodás kori Magyarországon (Döbör András).....	118

MAGYAR REPÜLŐK A DÉLVIDÉK FELETT (1941. ÁPRILIS)

OLASZ LAJOS

ABSTRACT

The Hungarian Government was seeking the opportunity to avoid involvement in the German attack that had been prepared against Yugoslavia until the last moment. Finally, it yielded under Berlin's pressure. The poorly equipped flying troops struggling with serious technical and staff deficiencies only played a supplementary role besides the German air force. They performed permanent reconnoitring activities in front of the Hungarian troops started out to take possession of Southland. They controlled the air space and protected the military corps from the air. They did not bomb inhabited places. Bombers were only applied in order to support the break-through of the Yugoslavian lines, but as the Yugoslavian armies withdrew, even this attack was terminated. In order to occupy the bridges of the Francis Channel, a parachuting operation took place, what however failed because one of the air-carriers crashed. The one-week operations have provided important lessons.

Az 1941. március 27-én Belgrádban bekövetkezett angolbarát politikai fordulat hatására Adolf Hitler azonnal parancsot adott Jugoszlávia megszállására. A Marita terv alapján április 6-án osztrák területről a 2., Bulgáriából a 12. német hadsereg indult támadásra. A XLI. német páncélos hadtest Temesvár körzetéből, a XLVI. gépesített hadtest pedig Barcs és Gyékényes térségéből, néhány nappal később lépett akcióba. Hitler mozgósította a szövetségeseit, az olaszokat és a bolgárokat, és csatlakozásra szólította Magyarországot is. A Teleki-kormány a német erők átengedésébe

beleegyezett, a Honvédség bevetését azonban feltételekhez kötötte. A magyar csapatok csak abban az esetben kerülhettek alkalmazásra, ha a délvidéki magyar kisebbség ellen tömeges atrocitások kezdődnének, vagy ha a jugoszláv állam szétesik, és már nem tudja garantálni az ott élő magyarság élet- és vagyonbiztonságát. A Honvédség ez esetben is kizárólag a volt magyar területeket veszi birtokba.¹

A fegyveres konfliktusban jelentős szerep jutott a repülő csapatoknak. Jugoszlávia ellen a német és olasz légierő 2200 hadigépet vonultatott fel, melyből a támadás első napján 1750 volt bevethető. A jugoszláv légierő 985 katonai repülőgéppel rendelkezett, ebből 488 volt első vonalbeli hadigép. A hadműveleti légierő és a 7 hadsereg alá rendelt felderítő egységek 25 repülőosztályra, 52 harci századra tagolódtak (2 távol- és 15 közelfelderítő, 17 vadász-, 18 bombázószázad), 410 hadigéppel. A tengerészeti légierő 78 géppel rendelkezett. A jugoszláv repülő csapatok 1941 tavaszán átszervezés alatt álltak. Számos egység nem volt feltöltve hadrendi állományra, és bár rendelkeztek modern német, angol és olasz típusú gépekkel, ezek egyelőre csak az állomány 60%-át tették ki.²

Észak-Jugoszláviában, a Magyarország irányában fekvő bázisokon három bombázóosztály állomásozott: a Bijeljina (62.), a Rovine (68. és 69.), valamint négy vadászosztály: a Prnjavor (32.), a Zimony (51.), az Aleksandrovac (33. és 34.). Az 1., a 3. és a 4. közelfelderítő osztály (Ruma, Đakovo és Kurilovac) a 11. távolfelderítő osztály Veliki Radinci-i repteréről működött. Ezek az egységek 11 távolfelderítő és 52 közelfelderítő, 76 vadász, 36 bombázó repülőgéppel rendelkeztek. Állományukból 45 angol Bristol Blenheim I. távolfelderítő és bombázó, 40 német Messerschmitt Me-109E, 20 angol Hawker Hurricane I. és 8 Ikarus IK-Z vadászgép tartozott a korszerű típusok közé, a többi 62 gép elavultnak számított.³

1941 tavaszán a magyar légierő komoly gondokkal küszködött. A trianoni békeszerződés megtiltotta a légierő fenntartását. A titokban zajló fejlesztés és az anyagi eszközök korlátozott volta nem tette lehetővé nagyobb számú, korszerű repülőgép beszerzését vagy gyártását. A magyar repülő csapatok nyílt fejlesztése csak 1938 őszén, a fegyverkezési egyenjogúságot elismerő bledi egyezmény után indulhatott. A M. Kir. Honvéd Légierők parancsnoka Kenese Waldemár altábornagy volt, akit betegsége miatt ekkor Rákosi Béla tábornok helyettesített.⁴

A papíron szereplő 30 repülőszázad közül (2 távol- és 10 közelfelderítő, 8 vadász- és 10 bombázószázad) 18 volt feltöltve, a többinek csak a kerete létezett. A hadrend szerinti 300 első vonalbeli hadigépből csupán 196 gép (15 távol- és 49 közelfelderítő, 88 vadász, 44 bombázó) volt bevetésre alkalmas állapotban. A repülő egységek tevékenységét a hadrendhez képest fennálló 410 fő tiszti és 2166 fő legénységi hiány is nehezítette. A vadászrepülő egységek fele (1/1-2. és 2/1-2. század) elavult Fiat CR-32 gépekkel volt felszerelve. Ezek teljesítménye messze elmaradt a korszerű jugoszláv vadász- és bombázógépeké mögött. Az elhasználódás miatt ezek csak

korlátozott mértékben voltak alkalmazhatók. Több probléma adódott velük már a felkészülés és felvonulás során is, a hadművelet alatt pedig előfordult, hogy nem tudták teljesíteni harci feladataikat. A közelfelderítő századok közül hat rádió nélküli WM-21 *Sólyom* gépekkel volt felszerelve. Az adó-vevők hiánya komoly gondokat okozott a földi erőkkel való kapcsolattartásban.⁵

A légi erő hatékony működését további szervezési problémák is akadályozták. A földi erők támogatását ellátó 1. repülődandárnak a feliasztás elrendelését követően három napig nem volt parancsnoka, csak ekkor nevezték ki az élére Bánfalvy István ezredest. A támadásra kijelölt 3. hadsereg parancsnoksága mellett felállított repülő-törzs a gyakorlatban nem működött. A törzs vezetésével április 9-én Podhradszky Andor alezredest bízták meg. A törzs személyzetét a kaposvári reptérre vezényelték, holott a hadsereg-parancsnokság Kiskunhalason rendezkedett be, tehát a beosztott légi egységeket is onnan kellett volna irányítani. Podhradszky csak április 12-én érkezett meg Kiskunhalásra, ahol viszont nem volt megfelelő repülőtér a közelfelderítő és futár gépek számára. A szükséges híradós eszközök hiánya miatt a repülő-törzs sem az alárendelt légi egységekkel, sem a földi csapatokkal nem tudott összeköttetést teremteni, így nem láthatta el megfelelően a feladatát.⁶

A kedvezőtlen időjárás és a repülőgépek rossz műszaki állapota miatt a légi egységek csak többnapos késéssel érkeztek be a kijelölt hadi repterekre. A 2/1. vadászszázadhoz behívott tartalékosok napokig civil ruhában teljesítettek szolgálatot, mert nem tudták őket beöltöztetni. A pécsi és szegedi reptérre nem érkezett meg időben a szükséges hadianyag és üzemanyag. Az ország déli körzeteiben nem állt rendelkezésre kellő számú kiépített repülőtér, ezért az 1. repülődandár alakulatai nagy területen, szétszórva kerültek elhelyezésre. A határtól távolabb fekvő bázisokról (Székesfehérvár, Budaörs, Mátyásföld) működő légi egységek gyakran késve reagáltak a földi csapatok kéréseire, és csak rövid ideig tudtak a jugoszláv légtérben tartózkodni. A III. közelfelderítő századot közvetlenül a Gyorshadtest mellé osztották be, a hadművelet első négy napján azonban a század Székesfehérváron, a hadtesttől mintegy 120 kilométerre állomásozott, ami lehetetlenné tette a közvetlen együttműködést. A szabadkai úton április 6-án végrehajtott jugoszláv robbantásokról a 2. gépkocsizó dandár április 12-ig nem értesült, így már az első kilométereken váratlan akadályba ütközött.⁷

A Fővezérség alárendeltségében álló 1. távfelderítő osztály, valamint a Légi Fényképező és Kiértékelő Csoport (LFKCS) Budaörsön állomásozott. Az 1. ejtőernyős zászlóalj és a szállító század bázisa Pápa volt. A feliasztás után az 1. repülődandár állományába tartozó debreceni 3/5. bombázószázad Hajdúböszörménybe, a veszprémi 4/3–4. század Székesfehérvárra települt, a 4/1–2. század Tapolcán maradt. Az 1/1–2. vadászszázad Szolnokon, az 1/3–4. század Mátyásföldön állomásozott. A 3. hadsereg támogatására kirendelt I. közelfelderítő század Mátyásföldön, a IV. század

Kaposváron, az V. század pedig Kecskeméten tartózkodott. A III. közelfelderítő századot Szombathelyről Székesfehérvárra vezényelték át. Az ország légtérének védelmét egy esetleges szovjet vagy román akcióval szemben az Országos Légvédelmi Parancsnokság (OLP) alárendeltségében a 2/1–2. (Nyíregyháza) és a 2/3–4. vadászszázad (Kolozsvár) látta el. Budapest védelmére készülségbe helyezték a börgöndi 1. vadász harckiképző század Reggiane Héja gépeit is.⁸

A német légierő a Jugoszlávia elleni támadáshoz nagyobb csoportosítást hozott létre Bécs, Graz és Arad térségében. Mátyásföldről működött a Luftwaffe egyik különleges távolfelderítő százada (2./Aufkl. Gr. ObdL). Szegedre települt az I/ZG 26 rombolóosztály 33 Messerschmitt Bf-110C és E géppel. A II/JG 54 vadászosztály 35 Bf-109E és F gépe néhány napig a pécsi, a kaposvári és a kecskeméti reptéren állomásozott. A XLVI. gépesített hadtest alárendeltségébe tartozó három közelfelderítő század, a 6.(H)/31, a 2.(H)/32 és a 3.(H)/41 Nagykanizsa és Siklós térségéből tevékenykedett. A Fővezérség, az OLP, az 1. repülődandár parancsnoksága mellé német összekötő csoportok érkeztek, hogy összehangolják a két légierő tevékenységét. Április 6-án magyar részről hasonló feladattal Szentnémedy Ferenc vk. ezredet kirendelték Bécsbe, a német 4. légiflotta parancsnokságára. Mivel a jugoszláv légierő több német típust is használt, megkülönböztetésül a Luftwaffe gépeit krómsárga jelzésekkel látták el. A felismerhetőség érdekében a magyar hadigépek motorburkolatát és vezérsíkját szintén sárgára festették.⁹

A légierő és a légvédelmi csapatok mozgósítását április 3-án rendelték el. Április 6-án megindult a Jugoszlávia elleni német offenzíva. Magyar részről ezen a napon az LFKCS és az 1. távolfelderítő osztály hajtott végre három bevetést. Dél előtt az 1/2. távolfelderítő század egyik He-70K gépe a határ mentén összevont jugoszláv csapatok, illetve a Magyarország felé irányuló katonai forgalom megfigyelését végezte. Kora délután az 1/1. századtól Péterdi Adolf hadnagy személyzete az Eszék–Újvidék–Zenta útvonalat repülte végig. Az LFKCS fotófelderítő Ju-86K gépe Budaörsről Zombor–Hódság–Újvidék érintésével Zimonyig repült, majd Topolya és Szabadka felett áthaladva tért vissza.¹⁰

A háború első napján a jugoszláv légierő több felderítő repülést hajtott végre magyar terület felett. A 4. közelfelderítő osztály két gépe a Mura és a Dráva mentén, a 3. osztály egy gépe a Dráva-szög térségében, az 1. osztály két gépe pedig Hercegszántó és Kelebia, illetve Kelebia és Kübekháza között repülte végig a határszakaszt. Délután a 62. bombázóosztály egyik Blenheim I. gépe felderítési céllal a Duna-Tisza közén mélyen berepült a magyar légtérbe. Mivel a gép megközelítette a fővárost, Budapesten 18.01 és 18.36 között légiriadót rendeltek el. A II. világháború folyamán ez volt az első riasztás a fővárosban. A gép elfogására Mátyásföldről felszállt az 1/4. vadászszázad 3 CR-42 gépe, a Blenheim I. azonban Ráckeve magasságában visszafordult, és elhagyta az országot.¹¹

A jugoszláv légi erők április 6-án szórványos bombázást hajtott végre osztrák, román, bolgár célpontok ellen, Graz és Klagenfurt, Arad és Temesvár, Kjustendil és Vrba körzetében. Április 7-én légitámadás ért magyar területeket is. A Banja Luka körzetében állomásozó 8. bombázóezred gépei Szeged, Pécs, Villány, Siklós, Zalaegerszeg és Szentgotthárd térségében hajtottak végre bombázást. A 4. közelfelderítő osztály Gyékényes, a 3. osztály Magyarbóly és Beremend, az 1. osztály Kiskunhalas és Kelebia térségében végzett bevetést. A nap folyamán a magyar légvédelem négy, a német vadászok hat jugoszláv gépet lelőttek, kettőt megromgáltak. A bombázásokat követően a Fővezérség Szegedre és Szombathelyre vadászrepülő rajokat telepített, a szolnoki 1/2. és a börgöndi harc kiképző századtól. Elrendelték, hogy a 2/3–4. vadászszázad települjön át Kecskemétre. A távolfelderítők két bevetést végeztek a Délvidék felett. Az 1/1. századtól Szabados Pál százados személyzete a Szabadka–Óbecse–Újvidék vonalon végzett felderítést, majd a visszaúton Szenttamástól a Ferenc-csatorna mentén haladva a jugoszláv haderő mélységi védelmét figyelte meg. Az 1/2. század He-70K gépe Bezdántól a magyar határral párhuzamosan kiépült erődvonalat repülte végig.¹²

Április 8-án a szolnoki 1/1. és a mátyásföldi 1/4. vadászszázad Várpalotára települt, hogy onnan kísérelje meg a magyar csapatok támadását. A mátyásföldi 1/3. századot Budaörsre vezényelték, az Észak-Dunántúl védelmére, Budapest keleti térségének légi biztosítását pedig a Mátyásföldre érkező nyíregyházi 2/1. század vette át. A 2/2. század Nyíregyházán maradt. A távolfelderítők újabb két bevetést hajtottak végre. Az 1/2. század egyik He-70K gépe, Németh Endre hadnagy személyzete a Duna vonala mentén egészen Belgrádig repült, majd a Tisza mentén tért vissza. Az LFKCS Ju-86K felderítője a jugoszláv erődvonal térségét fényképezte. A kedvezőtlen időjárás erősen korlátozta a légi tevékenységet, nehezítette a távolfelderítő feladatok végrehajtását, és lassította a repülőszázadok áttelepülését. A nap folyamán Barcs és Gyékényes térségében a XLVI. gépesített hadtest csapatai ellen a jugoszláv 4. közelfelderítő osztály és a 8. bombázóezred kisebb támadásokat intézett.¹³

Április 9-én reggel a Fővezérség elrendelte, hogy a Dráván átkelő német erőknek a magyar vadászrepülők nyújtsanak légi fedezetet. Az 1/1. század 9 CR-32 gépe közül a orosz műszaki állapot miatt csak hat tudott felszállni Várpalotáról. Közülük három műszaki problémák miatt néhány perc múlva visszafordult. A másik 3 CR-32 pedig a vezérgép fegyverzeténél fellépő akadály miatt Veszprémben leszállásra kényszerült. Az esős időjárás miatt az 1/4. század nem került bevetésre. Dél előtt egy jugoszláv Blenheim I. repült be a Duna vonalán Dunaföldvárig, ahol tüzet nyitott rá a híd légvédelme. Budapesten légiriadót rendeltek el, és riasztották az OLP vadászgépeit. A jugoszláv felderítő azonban visszafordult, és elhagyta a magyar légteret. Kora délután újabb légiriadó volt Budapesten, ezúttal azonban csak egy német kötelék repült át a főváros felett. A távolfelderítő osztály két gépe

a kedvezőtlen időjárás ellenére eredményes légi felderítést hajtott végre. Az 1/1. századból Odry Pál hadnagy személyzete jelentette, hogy a Bácskában állomásozó jugoszláv erők megkezdték a visszavonulást.¹⁴

A barcsi és gyékényesi átkelőhely biztosítása érdekében az 1/3. vadászszázadot április 10-én Pécsre telepítették. A reggeli órákban 9 CR-42 gép légtérvédelmi feladatot látott el Barcs és Verőce körzetében. A délelőtt folyamán Várpalotáról bevetésre került az 1/4. század is. Mivel a német XLVI. gépesített hadtest zöme ekkorra már átkelt a magyar határon, az 1/3. és 1/4. vadászszázadot nap közben a szegedi repülőterre vezényelték át, a felvonuló 3. magyar hadsereg alakulatainak biztosítására. Az 1/3. század gond nélkül beérkezett új állomáshelyére. Az 1/4. század viszont az áttelepülés közben sűrű esőfelhőbe, majd talaj közeli ködbe kerülve elvesztette a tájékozódást, és szétszóródott. Öt gépe Előszállás közelében kényszerleszállást hajtott végre, három pedig visszatért Mátyásföldre. Molnár Bálint Kiskunmajsa körzetéig jutott, ott azonban földnek ütközött. A pilóta megsebesült, de túlélte a balesetet.¹⁵

Április 10-én a Fővezérség kiadta a Délvidék visszafoglalására vonatkozó célzó részletes intézkedéseket. A 2/3–4. vadászszázadot kivonták az OLP alárendeltségéből, és átadták az 1. repülődandárnak. A 4/I. bombázóosztály Tapolcáról a tótvázsonyi tábori reptérre települt. A déli órákban idegen gépek berepülése miatt légiriadót rendeltek el Székesfehérvár, Veszprém majd Budapest térségében. Mátyásföldről felszállt a 2/1. század két raja, Börgöndről pedig három *Héja*, kiderült azonban, hogy ismét egy német kötelék használta a magyar légtér. Jugoszláv felderítő megjelenése miatt volt viszont riadó Szegeden. Azonnal felszállt az 1/2. század három CR-32-es vadászgépe. Néhány percnyi repülés után Antal László zászlós gépének motorja akadozni kezdett, ezért a pilóta visszafordult, és szerencsésen leszállt. A másik két gép félórás portyázást hajtott végre a határ térségében, de ellenséges repülővel nem találkozott.¹⁶

A távolfelderítők és az LFKCS három bevetést végeztek. Délelőtt az 1/1. távolfelderítő század egyik gépe Eszék–Gombos–Újvidék térségét repülte végig. Egy másik He-70K gép, Bánhidny Gyula hadnagy személyzete a Bácspalánka–Belgrád–Beckerek vonalon volt felderítő úton. Délután az LFKCS fotófelderítést végzett a jugoszláv erődvonal és a Ferenc-csatorna közötti terület felett. A fényképek kiértékelése után az eredményeket futárgépen juttatták el a 3. hadsereg parancsnokságához. A délutáni órákban az I. és a III. közelfelderítő század is végrehajtotta első bevetéseit a déli határok mentén és a jugoszláv erődvonal felett.¹⁷

Április 10-én Zágrábban horvát politikusok bejelentették, hogy elszakadnak Jugoszláviától és önálló államot hoznak létre. A magyar kormány ezt úgy értékelte, hogy a jugoszláv királyság szétesett, és elrendelte a Délvidék visszafoglalását. Április 11-én a magyar csapatok megszállták a jugoszláv határvédelmi vonalat.

Délelőtt három távolfelderítő bevetésre került sor: Belgrád, Újvidék, illetve Eszék–Zombor térségében. A repülőök jelentették, hogy ég az újvidéki repülőtér, a Duna-híd viszont ép. Péterváradnál élénk forgalom zajlik Belgrád felé. Eszék és Našice körzetében szintén nagy katonai mozgást tapasztaltak. Mohácstól délre, a Dunán álcázott monitort fedeztek fel, Bezdánál pedig kétsoros aknazárról tettek jelentést. A felderítők szerint a délvidéki erődvonalat a részleges visszavonulás ellenére még megszállva tartják a jugoszláv erők. Eszéknél és Zombornál a légvédelem tüzet nyitott a magyar gépekre. Zombortól északra Szabados Pál százados He-70K gépét géppuskatalálatok érték. Egy golyó a pilóta melletti térképtartóban akadt el. A gép motorjával a hazaúton több probléma adódott, végül Börgöndnél egy lucernasban kényszerleszállást kellett végrehajtani.¹⁸

A Mátyásföldről működő I. közelfelderítő század gépei az oda- és visszaúton leszálltak Szegeden üzemanyag-utántöltésre, hogy minél több időt tölthessenek a jugoszláv légtérben. Délelőtt három, délután négy bevetésre került sor, süllyal a Szabadka–Őrszállás szakaszon. A felderítők erős közúti és vasúti forgalomról, illetve az erődvonal térségében tapasztalható élénk csapatmozgásokról tettek jelentést. A század F.301 jelzésű He-46E gépe, Cseh Lajos őrmester és Molnár József hadnagy 14.50-kor szállt fel a szegedi reptérről. Tíz perccel később Csikériánál lépett be a jugoszláv légtérbe. Előbb a Bajmok–Zombor–Hódság–Gombos útirány mentén haladt, majd északra fordulva, Őrszállás érintésével 16.15-kor tért vissza Szegedre. Az utántöltést követően a gép Mátyásföldre indult. Menetközben, az írásban rögzített jelentést ledobta Kiskunhalas szélén, a kijelölt helyen, ahonnan futár vitte a hadsereg-parancsnokságra. A délutáni bevetések során a felderítők főként a gombosi és szenttamási híd körzetéről gyűjtöttek adatokat. A Ferenc-csatorna hídjainak állapota fontos kérdés volt, mert a határ menti erődvonal után a csatorna volt az egyetlen komoly akadály a magyar erők előtt. A III. közelfelderítő század szintén több bevetést végzett, a Gyorshadtest támadási sávjában. Ágoston József szakaszvezető pilóta és Gercsényi Károly százados megfigyelő WM-21 gépét Pacsér térségében könnyebben megrongálta a jugoszláv csapatlégvédelem.¹⁹

Reggel Papp Tibor főhadnagy vezetésével az 1/1. vadászszázad beérkezett a pécsi reptérre. Délelőtt a Szegeden állomásozó 1/3. vadászszázad gépeit riasztották. A 14. gyalogdandár parancsnoka a szeged–bajai út mentén egy jugoszláv felderítő gép felbukkanása miatt kért azonnali légi védelmet. Az 1. jugoszláv közelfelderítő osztály egy Br-19 gépe 10.50-kor Mórahalom térségében bombákkal és géppuskatűzzel támadta a magyar csapatokat. Tomor László százados vezetésével az 1/3. század öt gépe szállt fel, hogy 11.00 és 12.30 között Szeged és Mélykút körzetében biztosítsa a felvonuló magyar csapatokat. Egy órával később újabb bevetés keretében a század kilenc gépe Bácsalmás, Madaras, Katymár térségében portyázott. A gépek több

alkalommal is behatoltak a jugoszláv légtérbe, és átrepültek Szabadka felett. Délután megérkezett Szegedre az 1/4. század is. A két vadászegység 16.30 és 18.30 között hatgépes vegyes kötelékkel oltalmazta a határ mentén felvonuló magyar erőket. A nap folyamán az utolsó bevetésre 18.15 és 19.15 között került sor, ekkor az 1/3. század hat gépe repült.²⁰

Az 1/3–4. század tevékenységét azonban üzemanyaghiány nehezítette. A rendelkezésre álló benzint oltalmazó bevetések során elhasználták a gépek. A vasút és a közutak zsúfoltsága, illetve a kellő számú ellátó gépkocsi hiánya miatt a szükséges üzemanyag-utánpótlás estig nem érkezett meg Szegedre. A problémát csak részben csökkentette, hogy erősítésül délután áttelepült Kecskemétre a Szobránczy Aladár százados vezette kolozsvári 2/3. század.²¹

A 4. bombázóezred a délelőtti folyamán parancsot kapott az újvidéki repülőtér támadására. A 4/1–2. századot a tótvázsonyi reptéren hóesés bénította meg, ezért csak a székesfehérvári 4/3–4. század készült fel a feladatra. A Ju–86K gépeket 50 kilogrammos bombákkal töltötték fel. A felszállás előtt azonban a parancsot a Fővezérség visszavonta, mert értesült róla, hogy a németek már sikeres támadást intéztek a célpont ellen. Délután átrepült Kiskunhalasra Aradról Helmuth Bruck százados, a német I/StG 77 zuhanóbombázó osztály parancsnoka, hogy a jugoszláv erődvonal áttörésével kapcsolatos légi előkészítés ügyében egyeztessen a 3. hadsereg vezetésével. A német Fi–156 *Storch* futárgép minden probléma nélkül le tudott szállni a város szélén, ahol kiépített reptér hiányában magyar gépek nem tudtak működni.²²

Április 12-én megindult a 3. hadsereg támadása. Ez volt a magyar légierő alkalmazásának legintenzívebb napja. Kora reggel a pécsi reptérről felszállt egy FW–58C felderítő repülőgép, mellyel Rekettyés László pilóta személyzete a tervezett ejtőernyős vállalkozás előkészítésére a szenttamási híd körzetét fényképezte. Ugyanebben a térségben végzett felderítést a reggeli órákban Kelemen Antal főhadnagy az LFKCS egyik Ju–86K gépével. Kelemen 6.30-kor szállt fel Budaörsről. Az oda úton a Duna mentén repült, majd dél felől közelítette meg a Ferenc-csatornát, miközben a személyzet az átkelőhelyek térségét fényképezte. A csatornán nagy tömegben özönlöttek át a visszavonuló csapatok, miközben a műszakiak előkészítették a hidak felrobbantását. Újverbásznál tüzet nyitott a gépre a légvédelem. A Ju–86K kis magasságban két alkalommal is átszáguldott az átkelő felett, miközben fedélzeti fegyverekkel lőtte a jugoszláv erőket, ugyanakkor az ellenállás beszüntetésére felszólító röpcédulákat szórt. A zombori pályaudvar körzetében a jugoszláv csapatok géppuskával lőttek a gépre.

A távolfelderítők F.410 számú He–70K gépe, Németh Endre hadnagy személyzete előbb a jugoszláv erődvonal nyugati része felett, majd a Bezdán–Gombos–Hódság–Újvidék útvonalon végzett felderítést. Az újvidéki repülőtérnél, majd a visszaúton Kishegyesnél a gépre tüzet nyitott a jugoszláv légvédelem. Németh hadnagy a hazatérés előtt keletről nyugati irányban ismét átrepült az erődvonal felett. A hosszú

úton a gép minden üzemanyagát elhasználta, így hazafelé csak Dunaföldvárig jutott, ahol kényszerleszállást hajtott végre. Német hadnagy jelentése szerint, a magyar erők több ponton már átjutottak az erődrendszer első vonalán. A gombosi és újvidéki hidat felrobbantották, az újverbászi és szenttamási átkelő viszont még áll. Gombos és Hódság között a tűzérési ütegállások erősítik a védelmet.²⁴

A 13.00 órakor hazatérő újabb távolfelderítő beszámolója szerint a szabadkai vasúti viaduktot, a zentai és titeli hidakat a jugoszlávok szintén felrobbantották. A következő gép személyzete 14.00 órakor már azt jelentette, hogy a magyar erők a Dráva-szögben elérték Dárda térségét, a Bácskában pedig a Nemesmilitics–Szabadka–Zsednyik vonalat. Folyamatos visszavonulás zajlik a térségben, komolyabb ellenállási előkészület csak Újverbásznál tapasztalható. A 15.00 órakor felszálló He–70K Eszék–Karlovac körzetében és a Száva vonalán végzett felderítést. Megállapította, hogy a folyón nincsenek monitorok, a hidak épek, és nagy forgalom zajlik rajtuk. Két órával később egy újabb távolfelderítő szerb nyelvű röpcédulákat szórt a Baranyai-háromszög településeire. Hazatérve jelentette, hogy a magyar csapatok elérték a Drávát.²⁵

Az I. közelfelderítő század reggel két bevetést végzett a jugoszláv erődrendszer felett. A második gép 9.10 körül jelentette, hogy a magyar csapatok elérték, és több ponton már át is lépték az erődvonalat. A III. közelfelderítő század a nap folyamán hat fel szállást hajtott végre. A gépek főként a Szabadka és Újvidék közötti terület felett tevékenykedtek. Figyelték a magyar erők előrehaladását, az Újvidék feletti dombvonulat védelmi állásainak erősítését. A visszaúton a gépek leszálltak Szegeden üzemanyagért, és így tértek vissza Székesfehérvárra. Az egyik délelőtti bevetés során Varga Gyula hadnagy pilóta és Hais Tibor főhadnagy megfigyelő Szabadka–Zenta–Újvidék felett járt felderítő úton. Hazafelé a WM–21 motorja rázni kezdett, a fordulatszám csökkent, a gép magasságot veszített. A pilóta Bácsföldvár közelében, még jugoszláv fennhatóság alatt lévő, de katonailag már kiürített területen sikeres kényszerleszállást hajtott végre. Itt várták be a magyar csapatok megérkezését. Egységükhöz csak április 23-án tértek vissza, miután a repülőgéphez új motort kaptak Székesfehérvárról.²⁶

Az V. közelfelderítő század a reggeli órákban Szabadka–Őrszállás térségében végzett megfigyelést. Az első bevetés során Csapó Béla őrmester pilóta és Moyzes Lajos hadnagy megfigyelő gépét megrongálta a jugoszláv légvédelem. Egy másik személyzet 11.20-kor jelentette a 3. hadsereg parancsnokságának, hogy a magyar csapatok elérték Szabadkát. 17.30-kor a század egyik gépét kirendelték Szenttamás fölé, hogy kísérelje figyelemmel a tervezett ejtőernyős vállalkozás alakulását. A felderítő azonban hiába várt az ejtőernyősök érkezésére, így dolgvégezetlen tért haza. A IV. közelfelderítő század a Muraköz felett végzett bevetést, a 9. gyalogdandár csapatait kísérte. A felderítők működését nehezítette, hogy a földi egységek

nem jelezték a peremvonalukat a repülőök számára. A hadsereg-parancsnokság ezért 11.30-kor elrendelte, hogy az él erők jól láthatóan jelöljék meg a helyzetüket a légierő számára.²⁷

Április 12-én sor került a bombázó erők első bevetésére is. Mivel a magyar légierőnek nem voltak betonerődök szétrombolására alkalmas gépei, a hadvezetés az erődvonal áttöréséhez a Luftwaffe segítségét kérte. A terv szerint előbb német zuhanóbombázók támadják a főbb védelmi létesítményeket, majd a magyar gépek bombázzák a tartalékállásokat és az összekötő utakat. Az I. közelfelderítő század 9.10-kor jelentette, hogy a magyar csapatok komolyabb harcok nélkül több ponton is átlépték a már kiürített erődvonalat. Öt perccel később a IV. hadtest parancsnoksága a tervezett tüzérségi és légi előkészítés leállítását kérte. Időközben azonban a német és magyar bombázók már a levegőbe emelkedtek. A magyar gépek első hullámában a 4/4. század, a második hullámban a 4/1. század repült, melyeket a 4/3., illetve a 4/2. század néhány gépével egészítettek ki. A felderítő jelentések nyomán a hadsereg-parancsnokság 9.20-kor elrendelte a támadás leállítását. A harmadik hullám, a 3/5. század felszállását idejében letiltották, a levegőben lévőket pedig rádióon visszahívták. A visszatérést elrendelő „Útzárlat” parancsot azonban csak a második hullám vette, és visszafordult. Az élen haladó köteléket azonban nem sikerült elérni, így az végrehajtotta a támadást.²⁸

A német I/StG 77 zuhanóbombázó osztály 27 Ju-87B gépe 9.55-kor érte el a célkörzetet, de az utolsó pillanatban megkapta a támadást letiltó parancsot, így bombázás nélkül repült át az erődvonalat elérő magyar csapatok felett. Húsz perc múlva azonban megérkeztek a 4. bombázóezred Ju-86K gépei, és mintegy 60 bombát dobtak le oda, ahol már a 20. és 50. gyalogezred, illetve a 15/1. üteg katonái tartózkodtak. A honvédek térképeket, papírlapokat lobogtattak, és egy közeli tanyából lepedőket hoztak ki, hogy azzal jelezzenek a repülőeknek. A 20/III. zászlóalj a bombázás miatt a gépeket ellenségesnek vélte, és tüzet nyitott rájuk. Néhány személyzet még idejében felismerte a saját csapatokat, ezért bombákkal együtt visszafordult. Mocsáry István százados és kísérelő gépe 10.45-kor tért vissza Szeged közelében a magyar légtérbe. Kerencsei Oszkár főhadnagy a város mellett, a Fehér-tó térségében dobta le a bombáit, hogy ne kelljen azokkal leszállnia a reptéren. A bombák jelentősebb anyagi kárt nem okoztak, a lakosság körében azonban komoly riadalmat keltettek. Mocsáry százados viszont vállalta a kockázatot, teljes terheléssel szállt le Székesfehérváron.²⁹

A Honvédség illetékesei a nyilvánosság előtt igyekeztek elhallgatni az esetet, és csak annyit ismertek el, hogy egyetlen gép dobott bombát rossz helyen, a tartalékos megfigyelő tiszt figyelmetlensége miatt. Valójában azonban a támadás szervezési, irányítási és műszaki problémák miatt a légierő és a szárazföldi csapatok együttműködésének teljes kudarcát hozta, és jórészt a szerencsének volt köszönhető, hogy nem járt komolyabb saját veszteséggel.³⁰

Április 12-én a vadászegységek folyamatos légtérbiztosítást végeztek a csapatok felett. Az 1/3. század nyolc gépe 6.15 és 8.00 között portyázást folytatott Sükösd–Kiskunhalas–Szabadka térségében. Jugoszláv gépeket nem láttak, csak német Bf-109F vadászokkal találkoztak. Reggel megérkezett Kecskemétre a kolozsvári 2/4. század is. Leszállás közben a V.231 számú CR-42 bal szárnyával nekiütközött az építés alatt álló tisztí épületnek, és a földnek csapódott. A gép 90%-os törést szenvedett, a pilóta, Vámos László szakaszvezető súlyosan megsérült. A szegedi vadászok bevetésének biztosítására a kecskeméti egységek üzemanyagkészletének felét hajnalban Szegedre szállították, remélve, hogy a nap folyamán mindkét alakulat kap majd utánpótlást. Az 1/3. század kilenc gépét 9.20 és 11.15 között kirendelték a jugoszláv erődvonalat támadó magyar bombázók biztosítására. A vadászok Bajánál csatlakoztak a bombázókhoz, és elkísérték azokat Őrszállás–Kerény térségébe.³¹

A bombázók visszatérése után a vadászok portyázást hajtottak végre. A Tomor százados vezette kötelék Zombortól délre megtámadta a Ferenc József-csatorna még ép hídját robbantani készülő jugoszláv műszaki egységet, alacsonytámadást intézett a hídtól délre vonuló katonai oszlop ellen, és tüzet zúdított Sztapár közelében egy déli irányba haladó katonai vonatszerelvényre. A 3. hadsereg csapatait a levegőből délelőtt az 1/4. század, a délutáni órákban a 2/3. és a 2/4. század gépei biztosították. Este Mocsáry György százados 1/4. századát kirendelték Szenttamás fölé, hogy állapítsa meg az ejtőernyős deszant pontos helyzetét, és szükség esetén nyújtson támogatást a hidak elfoglalásához. Az ejtőernyősök azonban nem érték el a kijelölt körzetet.³²

A felázott pápai reptérről az 1. ejtőernyős zászlóalj a reggeli órákban Veszprémbe települt át. A rossz idő miatt a Fővezérség délelőtt úgy döntött, hogy a bevetését egy nappal elhalasztja. A tervek szerint a Ferenc-csatorna hídjainak elfoglalására az 1. hullámban 4 × 22 fő került volna bevetésre. A hasonló erejű 2. hullám öt órával később követte volna őket. Napközben jelentős mértékben javult az idő, és a 3. hadsereg a földi csapatok előretörésének biztosítása érdekében az ejtőernyősök mielőbbi bevetését kérte. A Fővezérség végül 16.00 órakor kiadta a parancsot. A gépenkénti ejtőernyős létszámot a zászlóalj vezetése időközben 25-26 főre növelte, mert a 2. hullám már csak másnap reggel indulhatott. A 17.00 órakor felszálló E.101 jelzésű vezérgép azonban közvetlenül a start után lezuhant, és elégett. A balesetben négy repülő és tizenkilenc ejtőernyős életét veszítette, csak nyolc fő jutott ki a roncsból. Az elesettek között volt Bertalan Árpád őrnagy, a zászlóalj parancsnoka, és Kelemen Károly százados, a szállítószázad parancsnoka is. A balesetet a magassági kormányánál fellépő műszaki hiba okozta.³³

A tragédia ellenére a zászlóalj rangidős tisztje, Kiss Zoltán főhadnagy a Fővezérségtől a bevetés folytatását kérte. A támadás végrehajtását 18.45-kor engedélyezték. A megmaradt három gép 20-20 fő ejtőernyőssel 19.00 órakor szállt fel Veszprémből, és már sötétedéskor repült be a jugoszláv légtérbe. A rossz látási viszonyok miatt azonban a deszantot nem a hidak közelében, hanem azoktól 20 kilométerre dobták le.

Így az ejtőernyősök csak másnap, a földi erőkkel együtt érték el az átkelők körzetét. Az E.103-as gép Szalkay Sándor törzsörmeister pilótával 20.50 körül érkezett vissza Veszprémbe, ahol gépkocsi-fényszórók világánál szállt le. A másik két SM-75 Budaörsön landolt. A 2. hullám bevetésére nem került sor.

Április 13-án reggel az LFKCS egyik Ju-86K gépe (Dákay Ferenc hadnagy pilóta, Hechst László zászlós megfigyelő) felderítést végzett a Dráva és a Száva folyó felett. A megfigyelés eredményét Mohácsnál ledobták a Folyami Erők parancsnoksága számára. A gép nem talált jugoszláv úszó egységeket egyik folyón sem, azok már visszavonultak a Dunára. Az 1/1. távolfelderítő század He-70K gépe Zombor és Hódság, illetve a Ferenc-csatorna felett, Kula-Szenttamás-Újverbász térségében volt bevetésen. Megfigyelései szerint a magyar csapatok komolyabb ellenállás nélkül haladtak előre a csatornák irányába. Belgrád fölé érkezve a személyzet megállapította, hogy a német csapatok elérték a jugoszláv fővárost. Kora délután az 1/2. század He-70K gépe a Száva vonalán, Brod és Šamac körzetében végzett felderítést. Šamacnál a gépre tüzet nyitott a jugoszláv légvédelem. A személyzet a Bosna folyó torkolatánál nagyobb ellenséges csoportosítást figyelt meg, amiről rádión értesítette a Mitrovicánál álló német erőket.³⁵

A közelfelderítő századok figyelemmel kísérték a magyar csapatok mozgását. A III. század egyik gépe (Gyimesi József őrmester pilóta, Nagy László hadnagy megfigyelő) már reggel jelentette, hogy a jugoszláv reguláris erők kiűrtették a Duna-Tisza közét, nagyobb katonai egységeket már csak Újvidék térségében lehet látni. Az V. század elsősorban a Topolya és Újvidék közötti terület felett tevékenykedett. Reggel az első bevetést Csapó Béla őrmester hajtotta végre. Az előző napi csetnik rajtaütések nyomán a személyzet parancsot kapott, hogy fordítson külön figyelmet az irreguláris (csetnik, partizán) csoportok megfigyelésére, az esetleges ellenállási előkészületek felfedezésére.³⁶

A jugoszláv terület feletti működés meghosszabbítása érdekében az I. közelfelderítő század Mátyásföldről Szegedre települt. A helyét a fővárosban a Fővezérség tartalékként a debreceni VI. század foglalta el, Valgóczy István százados parancsnoksága alatt. A délelőtt folyamán az I. század két bevetést hajtott végre a Gyorshadtest működési sávjában. A harmadik út során, kora délután a század He-46E gépe Újvidék előtt egy nagyobb létszámú zárt katonai oszlopot figyelt meg. A 3. hadsereg parancsnoksága a jugoszláv oszlop szétverésére a bombázó erők bevetését kérte. A 4/1-2. bombázószázad felkészült a támadásra. A 16.00 órakor ellenőrző repülést végző felderítő gép azonban már nem látott a térségben nagyobb jugoszláv katonai alakulatot, ezért a bombázást lefújták. A magyar vadászerek légtérbiztosítást végeztek a 3. hadsereg csapatai felett, de ellenséges gépekkel nem találkoztak. Délelőtt az 1/1. század egyik CR-32 gépe műszaki okokból kényszerleszállást végzett Áta határában, Szókédpusztá területén. A repülőgép megrongálódott, a pilóta, Tarnay

Sándor szakaszvezető azonban nem szenvedett sérülést. A század másik gépét jugoszláv gyalogsági tűz rongálta meg. Szabó József hadnagy megsebesült, de vissza tudott térni a bázisára.³⁷

Április 14-én a magyar csapatok felzárkóztak a Duna vonalára. A távolfelderítők Észak-Bosznia fölé tolták ki a működési területüket. Az előző napon a német hadvezetés kérte, hogy a Gyorshadtest a német 2. hadsereg tehermentesítésére lépje át a Dráva–Duna vonalat, és vegyen részt a Szarajevó felé történő előrenyomulásban. Ezzel összhangban a távolfelderítők két bevetést hajtottak végre Doboj, Zenica, illetve Tuzla térségében. A gyorshadtestet Eszék körzetébe csoportosították át. Késő délután a 4/1. bombázószázad egyik gépe, Telbisz Loránd százados személyzete röpcédulát szórt a Délvidék felett. Visszatérve a Ju–86K Kecskeméten szállt le, de a sáros talajon megbillent, és megrongálódott.³⁸

Április 15-én a távolfelderítők újabb két bevetést hajtottak végre Észak-Bosznia felett. A reggeli órákban a III. közelfelderítő század a pécsi reptérre települt át, hogy támogassa a gyorscsapatok átcsoportosítását. Délután egy WM–21 gép (Takács László szakaszvezető pilóta, Mezey Hubert főhadnagy megfigyelő) felderítést végzett Eszék–Vinkovci–Vukovar térségében, egy másik pedig (Árva Antal őrmester pilóta, Benkő János hadnagy megfigyelő) a Đakovo–Brod–Šamac vonalon. A 4/1–2. bombázószázadot kivonták a hadműveletekből, és visszatelepült Tapolcára. A mátyásföldi 2/1. vadászszázad egyik CR–32 gépe légtérelenőrző repülés során Ócsa közelében ismeretlen okból lezuhant, a pilóta életét veszítette.³⁹

Április 16-án hajnalban a Gyorshadtest alakulatai megkezdték az átkelést Eszéknél a Dráván, és Újlaknál a Dunán. A nap folyamán a távolfelderítők három bevetést hajtottak végre. Az egyik He–70K személyzete jelentette, hogy a jugoszláv erők már mindenütt visszavonultak a Száva déli partjára. Az 1/2. távolfelderítő század gépét Pijelnica térségében három CR–42 vadászgép támadta meg. A személyzet először sajátjának vélte a vadászokat, azok azonban tüzet nyitottak. A magyar gép Szabácsnál lerázta a támadókat. A jugoszláv légierő ilyen típusú nem rendelkezett, a fegyverszüneti tárgyalások megkezdése miatt harci bevetéseket már egyébként sem hajtottak végre. A támadók tévedésből a szövetséges olasz légierő gépei voltak. Egy másik He–70K a Bánát felett, illetve Belgrád és Szendrő térségében végzett felderítést. Megállapította, hogy a Becskerek és Pancsova közötti hidak épek, és a zimonyi reptéren már német légi egységek állomásoznak.⁴⁰

A III. közelfelderítő század gépei hét felszállásban a Gyorshadtest egységeinek átkelését kísérték. Figyelték a Vinkovci, Brod és Šamac felé vezető utakat, valamint a šamaci és orašjei Száva-átkelőhelyek forgalmát. A 4/3. bombázószázad három gépe szerb nyelvű röpcédulát szórt a délvidéki településekre, melyekben a lakosságot a fegyverek beszolgáltatására, a bujkáló szerb katonákat pedig önkéntes jelentkezésre szólították fel. A magyar vadászok folyamatos légtérbiztosítást végeztek

fedezve a Gyorshadtest átkelését. Az 1/1. század CR–32 gépei nem bírták a nagy igénybevételt, és műszaki okok miatt a század hat gépe kényszerleszállást hajtott végre. Ennek során egy CR–32 súlyosan megrongálódott, de a pilótát (Beleznay hadnagy) nem érte komolyabb sérülés. A délután folyamán a 2/3–4. vadászszázad négy bevetést hajtott végre, hat-hat géppel. A 19.15-kor visszatérő utolsó kötelékből a V.248 jelzésű CR–42 a leszállásnál nekiütközött a reptéren álló egyik német gépnek. Mindkét gép összetört, a magyar pilóta, Bajcsy Endre szakaszvezető azonban nem sérült meg.⁴¹

Április 17-én a jugoszláv kormány aláírta a fegyverszünetet. A III. közelfelderítő század több bevetésben kísérte a Gyorshadtestet a Vukovar–Vinkovci-útvonalon. A hadtestet ezen a napon azt a parancsot kapta, hogy vonuljon Szabács–Valjevo térségébe, és váltsa le a 8. német páncélos hadosztályt. Ennek megfelelően egy távolfelderítő gép Szabács felett, illetve a Szávától délre, Loznica, Valjevo és Lazarevac térségében végzett megfigyelést, de jugoszláv ellenállást sehol sem tapasztalt. Április 18-án a repülő alakulatok többségénél megszüntették a mozgósítást, visszaállt a békeállapot. Ez alól kivételt csak az OLP vadászegységei, valamint a Gyorshadtestet kísérő III. közelfelderítő század jelentett, amely időközben előretelepült a borovói reptérre. Április 24-én a századot Sarajevóba vezényelték. A 10.35-kor felszálló második raj vezérgépének motorja a start után nem sokkal leállt, és a WM–21 lezuhant. Varga Gyula hadnagy pilóta agyrázkódást, Hais Tibor főhadnagy megfigyelő gégesérülést szenvedett, mindketten a pécsi kórházba kerültek. Ez volt a jugoszláv hadjárat során a magyar légierő utolsó repülőeseménye.⁴²

A Jugoszlávia elleni hadműveletekben magyar részről mintegy 140 gép került bevetésre, de többségük csak néhány felszállást végzett. A vadászszázadok négy-öt napon át folyamatos légtérbiztosítást végeztek a Délvidékre bevonuló magyar csapatok felett. Légi harcot azonban nem vívtak, csak alacsony támadást hajtottak végre néhány alkalommal. A bombázókat három esetben készítették fel bevetésre, a parancsot azonban mindháromszor visszavonták, és a jugoszláv erődvonal elleni támadásra is csak kommunikációs problémák miatt került sor. A felderítő egységek nagyszámú repülést hajtottak végre, hatékony működésüket azonban a megfelelő híradó felszerelés hiánya jelentős mértékben csökkentette.⁴³

A Délvidék visszacsatolása során felszínre került a magyar légierő számos problémája. A felvonulás menetrendjét a repterek és a gépek rossz műszaki állapota, illetve a szükséges földi szállítóeszközök hiánya miatt a legtöbb alakulat nem tudta tartani. Az elavult haditechnika nagymértékben akadályozta a kijelölt harci feladatok végrehajtását. Bebizonyosodott, hogy a CR–32, a He–70 és a WM–21 típus már nem megfelelő háborús alkalmazásra. A szárazföldi és légi egységek parancsnokságai között megbízhatatlan volt a híradó-összeköttetés, ami lehetetlenné tette a megfelelő koordinációt. Különböző szervezési és műszaki problémák, illetve a kedvezőtlen időjárási viszonyok miatt a légierő számottevő veszteséget szenvedett.

Ellenséges behatás nélkül megsemmisült hat repülőgép (két CR-42, két CR-32, egy SM-75 és egy WM-21), és jelentős rongálódást szenvedett három gép (egy CR-42 és két CR-32). Életét veszítette öt repülő és tizenkilenc ejtőernyős, három repülő és hét ejtőernyős pedig súlyosan megsérült. Az ejtőernyősöknek a földi harcok során további veszteségei is voltak.⁴⁴

A katonai műveletek a magyar repülő csapatok számára csak korlátozott tapasztalatokkal szolgáltak. A jugoszláv haderő gyors visszavonulása következtében, földi és légi ellenfél hiányában, a Honvéd Légierők tényleges harci erejét, teljesítő-képességét nem lehetett reálisan felmérni. Annyi azonban egyértelműen megmutatkozott, hogy feltétlenül szükség van a repülő csapatok szervezeti átalakítására és műszaki-technikai korszerűsítésére, mindenekelőtt nagy teljesítményű, modern repülőgépek beszerzésére. A korábbi szervezeti keretek között és a rendelkezésre álló elavult haditechnikával ugyanis a repülők már sem a földi erők hatékony támogatását, sem az ország légterének védelmét nem tudták megfelelő módon biztosítani.

JEGYZETEK

- ¹ Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Levéltár, Honvéd Vezérkar Főnöke (A továbbiakban: HM HL VKF) Eln. I. 4773/1941., 4777/1941.; *Náray Antal visszaemlékezése* (1945). Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szakály Sándor. Budapest, 1988. 52–53.
- ² Mikić, Vojislav: *Nemačka avijacija u Jugoslaviji 1941–1945*. Beograd, 1998. 33–34.; Shores, Christopher – Cull, Brian – Malizia, Nicola: *Air War for Yugoslavia, Greece and Crete 1940–41*. London, 1987. 178–191.
- ³ Terzić, Velimir: *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*. I–II. Beograd, 1983. II. 220., 269–271.
- ⁴ HM HL Honvédelmi Minisztérium (A továbbiakban: HM) Eln. I. 10000/1941.
- ⁵ HM HL VKF Eln. I. 4358/1941.; M. Szabó Miklós: *A Magyar Királyi Honvéd Légierő 1938–1945*. Budapest, 1999. 98., 130. (A továbbiakban: M. Szabó 1999.)
- ⁶ HM HL Tanulmánygyűjtemény (A továbbiakban: TGY) 2787. Veszényi János. V. rész 248.
- ⁷ HM HL VKF Eln. I. 5161/7/1941., 5161/15/1941.
- ⁸ Pataki Iván – Rozsos László – Sárhidai Gyula: *Légi háború Magyarországon felett*. I–II. Budapest, 1992. I. 51–54. (A továbbiakban: Pataki–Rozsos–Sárhidai 1992.)
- ⁹ Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv (Wien) Nachlass-sammlung (A továbbiakban: ÖSA-KA NS) B-521. Alexander Löhr. Nr. 30.; HL VKF Eln. I. 4018/1941., 4777/1941.; Gundelach, Karl: *Die deutsche Luftwaffe im Mittelmeer, 1940–1945*. Frankfurt – Bern, 1981. 161–162.
- ¹⁰ HM HL VKF Eln. I. 4806/1941., 4877/1941.; Pataki–Rozsos–Sárhidai 1992. I. 43., 51.
- ¹¹ HM HL VKF Eln. I. Napi helyzetjelentés 1941. április 6.; Boljevic, Arsenije: *Jugoslovensko vazduhoplovstvo u ratu aprila 1941*. Vojno Delo, 1952. I. sz. 69.
- ¹² HM HL VKF Eln. I. 4940/1941., HM HL VKF Eln. 4. 59417/1942.; M. Szabó 1999. 130.; Tobak Tibor: *Pumák földön-égen*. Budapest, 1998. 31–32.
- ¹³ HL VKF Eln. I. 8487/1941., 8651/1941., 4686/1943.; Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) RH 20-2/1083. Luftlagebericht Koluft AOK 2 (8. 4. 41.).
- ¹⁴ HM HL VKF Eln. 4. 59417/1942.; HM HL TGY 3327. Winkler László. II/16. rész 34.; Csanádi Norbert – Nagyvárad Sándor – Winkler László: *A magyar repülés története*. Budapest, 1977. 231.

- ¹⁵ Becze Csaba: *Kőr Ász. Egy vadászrepülő század története 1936–1941*. Budapest, 2000. 18. (A továbbiakban: Becze 2000.)
- ¹⁶ HM HL HM Eln I. 24762/1941.; HM HL TGY 3327. Winkler László. II/16. rész 37–38.
- ¹⁷ HM HL VKF Eln 1. 4912/1941.; HM HL TGY 2912. Varga Gyula. 1.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL OL) K 428. MTI Könyvomas, 1941. április 10.
- ¹⁸ HM HL VKF Eln. 1. 5161/1941.; HM HL TGY 2787. Vesztenyi János. V. rész 245.; Panuska Gyula: *Egy távolfelderítő hajózó távirás emlékei*. Magyar Szárnyak, 20. évf. (1991) 20. sz. 85. (A továbbiakban: Panuska 1991.)
- ¹⁹ HM HL VKF Eln 4. 59417/1942.; MNL Csongrád Megyei Levéltár, Hódmezővásárhely. XIV/3. Bibithy-Horváth László. 2. d. sz.n.; Panuska 1991. 85.; Szilas-Steff Tibor: *Repülők, felszállni*. Budapest, 1942. 120–122., 126–127.
- ²⁰ Becze 2000. 18.
- ²¹ HM HL VKF Eln. 1. 5161/1941.; Pataki–Rozsos–Sárhidai 1992. I. 55.; HM HL TGY 2191. Pokorny Hermann. 63.
- ²² ÖSA-KA NS B-521. Alexander Löhr. Nr. 30.
- ²³ Kelemen Antal: *A szétzilált szivárvány*. Budapest, 1992. 100–101.
- ²⁴ Torbágyi Gyula: *Meleg pillanatok*. Magyar Szárnyak, 19. évf. (1990) 19. sz. (134–137) 134.
- ²⁵ Kelemen Antal: *A Bombázó Iskolától az 1. önálló Távolfelderítő századig*. Magyar Szárnyak, 10. évf. (1981) 10. sz. 59.; M. Szabó 1999. 131.
- ²⁶ HM HL TGY 2912. Varga Gyula. 1–2.
- ²⁷ M. Szabó 1999. 131.; HM HL TGY 2191. Pokorny Hermann. 84.
- ²⁸ HM HL VKF Eln. 1. 5030/1941., VKF Eln. 4. 59417/1942.
- ²⁹ HM HL HM Eln. le. 54 344/1941.; HM HL TGY 2787. Vesztenyi János. V. rész 245.
- ³⁰ HL VKF Eln. 1. 5030/1941.
- ³¹ HM HL VKF Eln. 1. 5161/7/1941., 5161/15/1941.; HM HL VKF Eln. 4. 59 417/1942.; HM HL TGY 3844. Füzi László. 10–16.
- ³² HM HL VKF Eln. 1. 5161/7/1941., 5161/15/1941.; VKF Eln. 4. 59 417/1942.; Becze 2000. 18–19.
- ³³ Pataki–Rozsos–Sárhidai 1992. 55–56.
- ³⁴ HM HL HM Eln. I. 25648/1941.; HM HL TGY 2880. Szokolay Tamás. 8–12.; Sárhidai Gyula: *Az 1941. április 12-i deszant-hadművelet*. Hadtörténelmi Közlemények, 1982. 2. sz. 245–250.
- ³⁵ Dákay Ferenc: *Visszaemlékezés a Légi Fényképező és Kiértékelő Csoportnál (LFKCS) eltöltött szolgálati időmről*. Magyar Szárnyak, 14. évf. (1985) 14. sz. 17.; HM HL TGY 3327. Winkler László. II/16. rész 46.
- ³⁶ M. Szabó 1999. 131.; HM HL TGY 2191. Pokorny Hermann. 84., 112–115.
- ³⁷ HM HL VKF Eln. 1. 59417/1942.; MNL Baranya Megyei Levéltár. Baranya vm. Alispánja 6508/1941.
- ³⁸ Pagáts Pál: *Mozaikok a pécsi reptér életéből*. Magyar Szárnyak, 18. évf. (1989) 18. sz. 75.; M. Szabó 1999. 133.
- ³⁹ HM HL VKF Eln. 4. 59417/1942.; HM HL VKF Föv. hdm. 177/1941.
- ⁴⁰ Pataki–Rozsos–Sárhidai 1992. I. 57.; Panuska 1991. 85.
- ⁴¹ HM HL TGY 2762. Csima János. III. rész 19., 32.; Pataki–Rozsos–Sárhidai 1992. I. 57.
- ⁴² HM HL VKF Eln. 4. 59 417/1942.; HM HL TGY 3327. Winkler László. II/16. rész 34.; HM HL TGY 2912. Varga Gyula. 10–11.
- ⁴³ M. Szabó 1999. 133–134.
- ⁴⁴ HM HL VKF Eln. 1. 5161/7/1941., 5161/15/1941.; Pataki–Rozsos–Sárhidai 1992. I. 57.

**A BÁCSKAI I. VILÁGHÁBORÚS HADIFOGOLYOK
BALKÁNI ÉS ASINARA-SZIGETI GOLGOTÁJA**

MOLNÁR TIBOR

ABSTRACT

The campaign of the Monarchy's army against Serbia in 1914 ended with a serious defeat. In addition to the dead and the wounded, 85,000 Austro-Hungarian soldiers were taken to Serbian detention.

Due to the harsh circumstances of the detention and the rampant typhoid epidemic, only 35,000 prisoners of war survived the autumn of 1915. The Serbian army retreating to the south from the attack of the Central Powers troops carried their prisoners of war. Because of the cold and the starvation, many died in the Albanian mountains.

In Valona, the prisoners of war were placed under Italian authority and were transported to Asinara Island. Cholera took its victims during the cruise and on the island.

In February 1916, Italians registered 16743 prisoners, 67.8% of whom were from the Kingdom of Hungary. The survivors were later transported to France, and could only return home after the end of the war.

The golgotha and personal tragedy of the prisoners of war from Bácska can be reconstructed well in the documents of death declaring procedures carried out in the case of 33 people at the Archiepiscopal Holy See of Kalocsa.

Az I. világháború kirobbanását követően, 1914. augusztus közepétől kezdődően az Osztrák–Magyar Monarchia csapatai három nagy támadást indítottak Szerbia ellen. A Monarchia számára a Szerbia elleni 1914-es hadjárat kudarcra végződött, de a ki-vérzett Szerbia sem tudott elviselni még egy ilyen „győzelmet”: mindkét fél óriási embervesztéssel szembesült. A halottak, sebesültek, betegek mellett a Monarchia haderejének 85 ezer tagja szerb hadifogságba esett. A foglyok között a birodalom szinte valamennyi nemzetiségéhez tartozó katonák – osztrákok, magyarok, németek, csehek, horvátok, de szerbek is zömmel Magyarország déli végeiből – képviseltetve voltak, köztük bácskaiak is.

A legnagyobb hadifogolytábort a dél-szerbiai Nišben létesítették, de az ország szinte minden szegletébe kerültek osztrák–magyar foglyok. 1914/15 fordulóján a háború sújtotta Szerbiában járványok ütötték fel a fejüket, amelyek közül különösen a tífusz szedett tömegesen áldozatokat a polgári lakosság és a szerb katonák, de a hadifoglyok körében is. A járványok, valamint a fogva tartás olykor mostoha körülményeinek következtében – amelyek szerencsétlen módon egybeestek – 1915 őszét csupán 35 ezer osztrák–magyar hadifogoly érte meg.

1915 októberében német szövetségi segítséggel az osztrák–magyar haderő újabb támadást intézett Szerbia ellen. A hadműveletekbe a központi hatalmak oldalán Bulgária is bekapcsolódott, ami megpecsételte Szerbia sorsát. Noha már-már térdre kényszerült, Szerbia nem kapitulált, hadserege déli irányba vonult vissza, magával hurcolva hadifoglyait is.

A foglyok már a menetelés szerbiai szakaszán is sokat nélkülöztek, de a valódi halálmars csak a rigómezei síkság elhagyását követően kezdődött, amikor a menetoszlopok az albán hegyek közé értek. 1915-ben a tél ott már november közepén beköszöntött, a különben is nehezen járható hegyi utakat magas hó fedte. Foglyok és őreik is közös sorson osztoztak: hideg és éhség várt rájuk, kimerülten vánszorogtak a tengerpart, Durazzo (ma: Durrës, Albánia) irányába. Életük gyakran azon múlt, hogy hozzájutottak-e egy-egy darabka száraz kenyérhez, jutott-e nekik az elhullott málhásállatok teteméből egy darabka nyers hús, vagy odafértek-e a tábortűz mellé: rengetegen maradtak holtan az utak mentén, hóval belepve. A helyi albán lakosság sem volt barátságos a menekülő szerbekkel, sem hadifoglyaikkal: gyakran kirabolták, olykor meg is ölték a szerencsétleneket.

A menetoszlopok Durazzónál érték el az Adriai-tenger partját. Itt azonban a tengeren kialakult hadi helyzet miatt az antant hajói nem vehették fel őket. Ezért, hogy elérjék az antant által biztonságos kikötőnek minősített Valonát (ma: Vlora, Albánia), még több mint száz kilométeres utat kellett megtenniük az albán partvidéken. A menetelés során mocsarak nehezítették előrehaladásukat. A szövetséges olaszok végül huszonnégyezer hadifoglyot vettek át.

A hadifoglyokat behajózták, és a Szardínia melletti Asinarára, a kopár Szamár-szigetre szállították őket. Ám a foglyok kálváriájának még korántsem volt vége.

A hajókon a zsúfoltság miatt újból fellángoltak a járványos betegségek: kolera és tífusz következtében sokan elhunytak. A holttesteket a hajókról egyszerűen a tengerbe eresztették.

A halálozások Asinara szigetén is folytatódtak, hiszen kezdetben a hadifoglyok gyógykezelésének semmilyen, elhelyezésének is csak a minimális feltételei voltak biztosítva. A hatezer elhunyt porhüvelyét – akikről nem vezettek nyilvántartást – tömegsírok fogadták be.

1915 februárjának végén az olaszok táboronként összeírták a fogolylétszámot: összesen 16 743 foglyot vettek nyilvántartásba. Az életben maradtok közül 11 352-en (67,8%) a Magyar Királyság területéről származtak, 2395 fő (14,3%) pedig magyar nemzetiségű is volt.

EGYHÁZI HOLTÁ NYILVÁNÍTÁSI ELJÁRÁS

Számos hadba vonult katona sorsa a Nagy Háború hadműveleteinek befejezését, valamint a békeszerződés aláírását követően is hivatalosan ismeretlen maradt. Róluk nem érkezett hivatalos jelentés, hogy elesetek volna, de hadifogságból sem tértek haza, ezért a hatóságok eltűntként kezelték őket. A családoknak, hozzátartozóknak – család- és vagyoni okok miatt, hiszen a férj halotti anyakönyv kivonata hiányában az özvegy nem köthetett új házasságot, de hagyatéki eljárást sem lehetett lefolytatni – rendezniük kellett az eltűntek jogállását. Erre jogilag a bíróságon, holtá nyilvánítási eljárás keretében volt lehetőség. Az eljárás során a hatályos jogszabályok alapján, mérlegelve a benyújtott bizonyítékokat (tanúvallomások, iratok) a bíróság végzést hozott, amelyben megállapította az eltűnt katona halálesetének tényét.

A római katolikus egyház – amelynek katekizmusa szerint „... a házassági szövetséget, amelyben a férfi és a nő az egész életre olyan közösséget hozza létre egymással, mely természeténél fogva a házaspár javára, gyermekek nemzésére és nevelésére irányul, Krisztus Urunk a megkereszteltek között a szentség rangjára emelte” – azonban, ha az özvegy új egyházi házasságot kívánt kötni, nem ismerte el a világi bíróság általi holtá nyilvánítást. Ha tehát a házastárs halálát nem lehetett hiteles egyházi vagy világi okirattal igazolni, a másik házastárs csak akkor volt szabad állapotúnak tekinthető, ha az élő fél megyéspüspöke/érseke holtnak nyilvánítási ítéletet adott ki. Az egyházi hatóság az ítéletet csak akkor adhatta ki, ha megfelelő vizsgálat után tanúvallomásokból, közleményekből erkölcsi bizonyosságot szerzett a házastárs haláláról.

A háború befejezését követően megszaporodtak az egyházi holtá nyilvánítási eljárások, aminek intézésére – a hatályos egyházi jogszabályok alapján – a Kalocsai Érseki Főszentszék 1920. október 16-án rendeletet bocsátott ki, részletesen leírva az eljárás menetét.

A gyakorlatban a felperes az eljárást azon a plébánián kezdeményezte, amelynek területén élt, és a tanúvallomások zömét is ugyanott vették fel. Az összegyűjtött iratokat – a jegyzőkönyveket, valamint a bizonyítékként becsatolt lapokat, leveleket, értesítéseket – Kalocsára jutatták el, ahol a főszenzékí bíróság meghozta az ítéletet.

Bács-Bodrog vármegye esetében – amelynek jelentős részét a trianoni békediktátum életbe lépését követően a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, illetve Jugoszláviához csatolták – megmaradt a Kalocsai Érseki Főszenzék egyházi joghatósága. A Bácskából a Nagy Háború kapcsán az 1920 és 1944 közötti időszakban összesen 1334 személyt nyilvánítottak egyházilag holtta. Közülük 33 hadifogoly halálesete köthető Asinara szigetéhez, illetve az Albánián átvezető halálmarshoz, illetve a Valonából az olasz szigetig tartó hajóúthoz.

Balazsev Péter 1883-ban született Béregen. Napszámosként kereste kenyerét, 1907-ben a béregi r. k. templomban vette feleségül Pivár Máriát. A háború kitörésekor – 1914 júliusában – a m. kir. budapesti 30. honvéd gyalogezredhez vonult be, amelynek 7. századába osztották be, és a szerb hadszíntérre került. 1914 őszén szerb hadifogságba került, ahonnan utoljára 1914 karácsonyán írt feleségének. Neje 1924-ben kezdeményezte Balazsev holtta nyilvánítását. A per koronatanúja Balazsev Péter bajtársa, Leric Marin béregi földműves volt, aki gyermekkorra óta ismerte az alperest. A kihallgatás során, 1924. május 13-án, Leric eskü alatt a következőket vallotta: „*Tudom, hogy alperes meghalt. Mikor a szerb hadsereg 1915 őszén Albánián keresztül visszavonult, Prizrenben utolért bennüneket a tél. November hó első napjai után életem többé nem kaptunk. Elcsigázva, éhesen, lerongyolódva vonultunk Albánián keresztül. Durazzotól kezdve mocsaras vidéken, térdig érő sárban, vízben jártunk. Aki az éhségtől elcsigázva összeesett, otthagyták. Összeesett mellettem Sztrugar Szenttyanin Zsivkó földim, Durazzonál pedig összeesett Balazsev Péter alperes. Holttan nem láttam, de meggyőződésem az, hogy azok közül, kik az úton összeestek, egy sem él. Ha valamelyik életben maradt volna, utánunk jött volna. Emléktárgyat nem hoztam, mert nem volt neki semmije.*”

A tanúvallomás alapján a Kalocsai Érseki Főszenzék soros bírósága Balazsev Pétert 1924. június 23-án nyilvánította holtta, a halál megállapított időpontja 1915, helye pedig Durazzo (Albánia).¹

Bali István 1884-ben született Temerinben. Simon Máriával 1909-ben kötött házasságot a temerini r. k. templomban. A háború kitörésekor, 1914. július 28-án, a cs. és kir. újvidéki 6. gyalogezredhez vonult be, ahol közvitéztként szolgált. 1914 őszén szerb hadifogságba esett, és 1915 őszén a halálmars során a többi osztrák–magyar hadifogollyal együtt Albániába került. A nincstelenség és az éhség következtében

társaival élelmiszerlopásra kényszerült. A helyiek azonban rajtakapták, és megölték őket. Az esetnek két földije is tanúja volt, így 1920-ban – amikor Bali felesége kezdeményezte az egyházi holtta nyilvánítást – mind a ketten vallomást tettek. Nagyidai István temerini lakos a következőket vallotta: *„Az alperes haláláról tudok. Láttam őt halva Albániában Elbasan város szélső utcájában 1915. december 20-ika körül. Feje fejszétől széjjel volt hasítva. A szerb tiszt úr, aki bennünket, mint foglyokat vezetett az egész fogoly századot oda rendelte az utcán fekvő négy emberi holttesthez és kérdezte, ki ismeri a halottakat? Én az egyikben Bali István földimet, Simon Mária férjét felismertem. Temetésén nem voltam, mivel tovább kellett mennünk. Emléktárgyat nem hoztam, nem volt neki semmije sem, mert élelemért mindenünket odaadtuk az arnautáknak. Többen közülünk éjjel az éhségtől hajtva az arnautáknál próbáltak élelmet lopni, de sokat az arnauták ilyenkor agyonütöttek. Így járt szegény Bali István is. Édesanyámat értesítettem róla és kértem, hogy Bali István feleségét értesítse. A szemtanúk közül temerini csak Kalmár Pál volt. A személyben nem tévedtem, mivel Bali Istvánnal nap-nap után együtt voltunk.”*

Kalmár Pál temerini téglagyáros vallomása megegyezett Nagyidaiéval: *„Tudok róla, hogy alperes meghalt. Láttam halva Elbasan város szélső utcájában és templom közelben 1915. december 20-ika körül. Fogolytársaink közül az arnauták négyet agyonütöttek éjjel, mikor ezek próbálkoztak élelmet lopni. A négy halott közül kettőt felismertem. Az egyik Kadván György maradéki származású, a másik pedig Bali István földim volt – feje hátukról fejszecsapástól ketté volt hasítva. Temetésén nem lehettem ott, mivel a fogolyszázaddal tovább kellett vonulnom. Levélben többször értesítettem Bali Istvánnét férje haláláról és annak körülményeiről. A levelek ide is érkeztek és meg is vannak, a plébános úr is olvasta azokat. A személyben nem tévedtem, hiszen minden nap együtt voltunk.”*

A tanúvallomások alapján a Kalocsai Érseki Főszentszék soros bírósága Bali Istvánt 1921. június 2-án holtta nyilvánította.³

Budincsevics István Szabadkán született 1879-ben, a Szent Teréz-templomban keresztelték. Napszámosként kereste kenyerét, 1904-ben vette feleségül Szkala Máriát. Az általános mozgósításkor a cs. és kir. szabadkai 86. gyalogezredhez vonult be, ahol közvitéztként szolgált, és a szerb hadszíntérre került. 1914 őszén hadifogságba került, az 1915-ös halálmars során vesztette életét. Felesége már 1920-ban kezdeményezte egyházi holtta nyilvánítását. Sorsáról 1923-ban bajtársa, a bajmoki illetőségű Pokornik Márton eskü alatt a következőket vallotta: *„Tudom pozitívan, hogy Budincsevics István Albániában az erdőben meghalt az úton. Ez 1915. december havában történt a mi karácsonyunk előtt. A szerbek bennünket foglyokat, maguk előtt űztek, mikor hazájukból menekültek. Nagy hó volt. Az úton sokan kimerültek,*

ezek ott maradtak [és] a hó befújta őket. Így dőlt ki Budincsevicz István is, én láttam mikor összerogyott. Kért, hogy vigyük magunkkal, ne hagyjuk elpusztulni. Én és fivérem, aki az orosz fronton később meghalt, cipeltük magunkkal egy ideig. Később letettük, mert nem bírtuk tovább vinni. Ő sírt, mi is megkönnyeztük, de nem segíthettünk rajta. Nem láttam mikor halt meg, de szentül meg vagyok győződve, hogy ott meg kellett halnia, mert később a hadsereg is erre vonult.”

A tanúvallomás alapján a Kalocsai Érseki Főszentszék soros bírósága Budincsevicz Istvánt 1924. január 28-án holtta nyilvánította.⁴

AKIK A HAJÓÚTON HALTAK MEG

Adamovics Vince 1884-ben született Vajszkán (Bács-Bodrog vm.), 1906-ban vette feleségül Pokledinacz Magdolnát. Az általános mozgósításkor a m. kir. 6. szabadkai honvéd gyalogezredhez vonult be. A szerb hadszíntérre került, ahol hamarosan hadifogságba esett – a háború befejeztével sem tért haza.

Felesége 1933-ban kezdeményezte egyházi holtta nyilvánítását, a vajszkai plébániahivatalban szeptember 1-jén horvátul adta elő kérelmét. Az asszony elmondta, hogy férje négyezer-ötször írt neki, utoljára a szerbiai Nišből jelentkezett. A tanúktól hallotta, hogy a menetelés közben sokan szenvedtek. Hallotta továbbá, hogy férje betegen hajózott be Valonában, és a hajón hamarosan betegeként el is különítették. A tanúk – Borbás Mihály és Szotinacz Antal – a hajóból kiszállni Asinarán már nem látták.

Borbás Mihály vajszkai földműves 1933. szeptember 3-án tett vallomást: „A hajóra vitték, de nem jött ki belőle, tehát meghalt. Azt onnan tudom, hogy 7 vajszakiak hajóra szálltunk és 5-en szálltunk partra. Tehát Adamovics Vince és Katic Andrija a hajón meghaltak. Szerbiai hadifoglyok voltunk szerteszét csak Valonában találkoztunk össze, mert ott volt a gyűjtőláger a hajóra szállásra, mert szállítottak bennünket Szerbiából Olaszországba Isola Asinarara szigetre az osztrák–magyar és német hadsereg előrenyomulása elől. Éhségtől, fáradtságtól és megfázástól mindannyian betegek voltunk, de ő erősebben volt beteg. Másnap vagy harmadnap felvitték a fedélzetre, s aztán többet nem találkoztunk, és nem szállt partra. A hajónk nem kötött ki sehol máshol, a hajó neve Duca di Genova [volt]. Holttan nem láttam, valószínűleg a tengerbe dobták a holttestét. A szigetről írtam feleségének, hogy kik haltak meg útközben. Haláláról tudnak vidékiek is, de azok szerteszét vannak, de Szotinacz Antal vajszkai és ugyanott volt.”

Szotinacz Antal vajszkai földműves elmondta, hogy 1915. december 24-én Valonában 4500 hadifoglyot hajóztak be a Duca di Genua nevű hajóra. Adamovicssal elkeveredtek egymástól. Éjszaka hallotta, hogy Adamovics szólongatta őt, de a sokaságtól nem tudott odajutni hozzá. Másnap már nem találta sehol. Amikor

érdeklődött utána, azt a választ kapta, hogy Adamovics Vince meghalt, és hogy holttestét a tengerbe eresztették. Szotinacz szerint Asinarán mindössze 1200 hadifogoly szállt partra, és Adamovics Vince nem volt köztük.

A tanúvallomások alapján az Érseki Főszentszék bírósága megalapozottnak találta Pokledinacz Magdolna indítványát, és 1933. szeptember 12-én meghozott ítéletével holtta nyilvánította Adamovics Vincét, aki 1915. december 24-én halt meg szerb hadifogságban, Valona és Asinara szigete között a tengeren.⁵

Kailbach Gergely 1879-ben született Bácsordason (Bács-Bodrog vm.), 1904-ben vette feleségül Lux Borbálát. A háború elején vonult be a cs. és kir. újvidéki 6. gyalogezred 6. századához. 1914 őszén szerb hadifogságba esett. 1915 októberének elején még jelentkezett, de soha nem tért haza. Felesége 1920-ben kezdeményezte egyházi holtta nyilvánítását. Az asszony férje haláláról csupán annyit tudott, hogy a tengeren – amikor a hadifoglyokat Olaszországba szállították – két másik bácsordasi társával együtt elhunyt. Kailbach Gergely halálának számos tanúja volt, a vizsgálóbizottság öt bácsordasi személyt hallgatott meg.

A perben az első meghallgatott tanú Brandt Lipót 48 éves bácsordasi napszámos volt, aki Kailbachot gyermekkorá óta ismerte. Halálesetéről a következőket vallotta: *„Tudomásom van alperes haláláról, mert láttam őt holttan. Hajón szállítottak bennünket Valonából Olaszországba. Szentestén hajóztak be bennünket. Útközben az olasz orvosok szerint kolera pusztított a hajón. Alperes is megkapta a betegséget. 28-án este halt meg, s láttam őt kiterítve. Ugyanazon éjjel még egy bácsordasi, Nann Ferenc halt meg. Éjjel bocsáthatták tetemét a tengerbe, mert reggel már nem voltak a holtak a hajón találhatóak, és így temetésén nem lehattunk jelen. Semmiféle emléktárgyat nem hoztam tőle. Én nem értesítettem senkit sem az elhunyt családjából, de saját családomnak megírtam alperes elhunytát.”*

Rudolf István bácsordasi illetőségű takácsnak is tudomása volt Kailbach Gergely haláláról, aminek szemtanúja volt: *„Biztos tudomásom van alperes haláláról. Együtt voltunk fogságban Novi Pazarban, ahol a városban dolgoztunk. A szerbek visszavonulása alkalmával Valonába vittek minket, ahol 1915. évi karácsony estéjén minket behajóztak. Alperes a hajón szemem láttára halt meg. A haldokló mellett ültem. Az orvosok állítása szerint kolerában halt meg. Temetésén nem lehettem, mert az elhunytakat midig éjjel bocsátották a tengerbe. Emléktárgyat nem hoztam tőle. Családját értesítettem.”*

Kasz József tanú a következőket mondta: *„Alperes meghalt, biztosan tudom, mert halálánál jelen voltam. Együtt voltunk szerb hadifogságban, együtt szállítottunk a szerb visszavonulás alkalmával Valonába, és ott behajóztak bennünket a Duca di Genova nevű hajóba 1915. december 24-én. Alperes meghalt szemem láttára december 28-án kolerában. Éjjel mindig le kellett mennünk a hajóba, de többi társaink – kik mint hajómunkások voltak alkalmazva – reggel értesítettek bennünket arról,*

hogy a holtakat a tengerbe bocsátották. Emléktárgyam nincs, családomat értesítettem Kailbach elhunytáról.”⁶

A negyedik meghallgatott tanú – a 44 éves Fath Jakab – is hasonlóan nyilatkozott: „... hogy alperes meghalt, azt onnan tudom, hogy együtt voltunk fogságban, együtt kerültünk Valonába, 1915. december 24-én a hajóra – neve Duca di Genua. Kailbach meghalt december 28-án este 10 órakor. Halálánál jelen voltam. Reggel az összes halottakat, köztük alperest, a fedélzetre vitték és következő éjjel a tenger mélyebb helyén a tengerbe süllyesztették. Így tudták ezt meg társaink, akik olaszul beszéltek. Emléktárgyam nincs tőle, haláláról az én családomat értesítettem.”

A perben meghallgatott utolsó tanú, Auer György 43 éves földműves, a következőket vallotta: „Tudomásom van róla, hogy Kailbach egy másik társammal együtt meghalt a hajón, melynek emlékezőm szerint Genova volt a neve, s amelyen Valonából átszállítottak egy olasz szigetre. Kailbach az orvosok állítása szerint kolerában szenvedett. Ott ültem a haldokló mellett, akit nem egészen holt állapotban eltávolítottak közülünk, s a hajó fedélzetére vittek, ahonnan a fogolytársaim állítása szerint a többi halottakkal együtt a tengerbe eresztették. Semmiféle emléktárgyat át nem vettem. Az elhalálzásáról Kailbach nejét értesítettem.”

A tanúvallomások alapján a Kalocsai Érseki Főszentszék bírósága 1921. január 5-én holtta nyilvánította Kalibach Gergelyt.⁷

AKIK A SZIGETEN HALTAK MEG

Bencsik Mátyás 1888-ban született Apatinban (Bács-Bodrog vm.), 1908-ban vette feleségül Walter Annát. 1914-ben vonult hadba, a m. kir. budapesti 30. honvéd gyalogezred kötelékében a szerb hadszíntérre került. 1914. december 6-án Kragujevacnál került hadifogságban. Nišben, majd Paraćinban raboskodott. Részt vett a halálmenetben. Felesége elmondása szerint – 1920. október 16-án, az apatini plébániahivatalban a vizsgálóbizottság előtt – 1916. január 4-én tették partra Asinara szigetén. Az asszony tudomása szerint kolerában hunyt el 1916 februárjában.

Az ügyben meghallgatott tanú, Leibrecht Antal a következőket vallotta: „Asinara szigetén egy sátor alatt voltam vele, 1916. január 3-tól úgy két hétig. Akkor tifuszbetegség miatt Bencsik kórházba került. Február közepéig kórházban volt és akkor meghalt. Holttan nem láttam, de az ápolóktól hallottam, hogy meghalt. Közös sírba kerültek, s így sírját nem tudom, keresztet sem kaptak. Nem hagyott hátra semmit sem, mert már annyira összerongyolódva volt, hogy nem volt mit elvenni tőle. Haza is írtam a feleségemnek, hogy a Bencsik meghalt, de ez a kártya elveszett.”

Az ügyben meghallgatott másik tanú, Konrád Ferenc nem volt szemtanú, de ő is a szigeten raboskodott, és hallomásból tudott Bencsik Mátyás haláláról.

Az elmondottak alapján a Kalocsai Érseki Főszentszék bírósága 1921. december 1-jén kelt ítéletével holtta nyilvánította Bencsik Mátyást.⁸

Gulyás János Zentán (Bács-Bodrog vm.) született 1887-ben, 1912-ben kötött házasságot Gere Kovács Franciskával. A m. kir. szabadkai 6. honvéd gyalogezredhez vonult be, Szerbiában hadifogságba került, és eltűnt. Felesége 1922-ben kezdeményezte egyházi holtta nyilvánítását, amikor a következőket adta elő: „1912. június 18-án a zentai Szt. Szív egyházban esküdtünk meg Gulyás Jánossal. Néhány hónapig békében éltünk, kilenc hónapig különválva, majd ismét összekerültünk és egész a háborúig békében éltünk. Férjem mindjárt a mozgósításkor bevonult Szabadkára a 6. honvéd gyalogezredhez. Onnan Szt. István napján Szerbiába vitték le. A harctérről sűrűn írt levelet december 14-ig, amikor fogságba került. Legelőször Nišben volt, onnan írt januárban és azután kb. minden hónapban írt. Utoljára 1915. szeptember 23-án. Akkor írta, hogy Ništól kb. 23 km távolságra vasutat építenek. 1919 farsangjában értesültem először egy zentai szerb katonától, Mikin Milántól, hogy férjem Szardínia szigetén tífuszban meghalt. Később négy-öt magyar fogoly katonától is ugyanezt hallottam. Ezekről azt hallottam, hogy férjem Szardínia szigetére került, valamelyik év január 5-én ott tífuszban megbetegedett és 4-5 nap múlva meghalt.”

Az ügyben Mészáros István, 42 éves zentai földműves a következőket vallotta: „Én 1914. december 14-én estem hadifogságba. 1915 szilveszterekor Valonából Asinara szigetére szállítottak. A hajóban találkoztam Gulyás Jánossal. Asinarára háromkirályok napján értem. Egy pár nap múlva Gulyás János, és én is tífuszba megbetegedtünk, tábori celtekben feküdtünk. Ő tőlem a második-harmadik sátorban feküdt. Én saját szememmel láttam őt betegen, az ő betegségét nagyon súlyosnak láttam. Január 8-án Gulyás János cibakból jól beevett, vizet ivott rá és azon éjjel meg is halt, és 10-én el is temették. Én holtan nem látam, de a többi barátaim mindjárt 9-én reggel mondták, hogy az éjjel Gulyás János meghalt. Más Gulyás János nevűt köztünk nem ismertem. Később Franciaországba kerültünk mint foglyok, és ott 1920 májusáig voltam fogoly. Érdeklődtem sokszor, hogy kik vannak zentai foglyok, de Gulyás Jánost nem is láttam, nem is hallottam róla semmit. Asinara szigetén felgyógyulásom után többen meg is mutatták, hogy Gulyás János melyik tömegsírban van eltemetve.”

A másik tanú, Prikidánovics Gergely 34 éves zentai földműves szemtanúja volt Gulyás halálának, és határozottan kijelentette: „Biztosan tudom, hogy Gulyás János, Gere Franciska férje Szardínia szigetén 1916. január 8-9-én meghalt. 1916 újév táján Valonából Asinara szigetére szállítottak bennünket. A hajóban Gulyás Jánossal találkoztam. Öt-hat nap múlva Szardínia szigetére értünk. Mikor kiszálltunk, Gulyás János panaszkodott, hogy nagyon fája a feje. A parton le is ült. Mikor elpakoltunk, Gulyás Jánost úgy vezettük a helyére, egy sátorba lefektettük. Az orvosoktól hallottuk, hogy tífusz betegsége van. Két-három napig volt beteg, naponta beszéltem vele, láttam hogy nagyon súlyos beteg. Január 9-én este 5-6 óra tájban úgy hallottam, hogy Gulyás János meghalt. Mindjárt el is mentünk sátrába és ott saját szememmel láttam, hogy tényleg meghalt. Másnap a temetés helyére kivitték. Felváltva

ástuk a sírt a halottaknak és láttam, hogy Gulyás Jánost is betették száradmagával a sírba. Akkor feleségemnek írtam is haza, hogy mondja meg Gere K. Francinak, hogy férje meghalt, de ezt a levelet nem kapta meg.”

A tanúvallomások alapján a Kalocsai Érseki Főszentszék bírósága 1922. június 27-én holttá nyilvánította Gulyás Jánost, aki az ítélet szerint 1916. január 8-án Szardínia szigetén hunyt el.⁹

Hiel János Palánkán (Bács-Bodrog vm.) született 1888-ban, 1911-ben vette feleségül Paupert Annát. A mozgósításkor, 1914. július 27-én vonult be Újvidékre, a m. kir. 6. honvéd gyalogezred 9. századánál teljesített szolgálatot. A szerb hadszíntéren hadifogságba került, ahonnan utoljára 1915. augusztus 13-án adott magáról életjelet. Felesége 1921-ben kezdeményezte egyházi holttá nyilvánítását.

Az ügyben kihallgatták Bauer István bácsi illetőségű kádárt, aki nem volt szemtanúja Hiel halálának: „Annyi tudok, hogy halála bekövetkezte után társaim azonnal elmondták, hogy Hiel János meghalt. Akkoriban még nem voltak ott kórházak és így az ő halála is, mint a többieké, a földeken, az utak mellett, a fák alatt történt meg. Ezt elmondták nekem társaim, név szerint: egy Mudroch nevű iloki, Mergl János zimonyi, Romecs Jakab újpázuiaia katonatársam. Hogy milyen betegségben halt meg, nem tudom, sírját nem láttam. Azt tudom, hogy 1400-an vannak ott eltemetve. Erről a halálról értesítettem az én feleségemet és ezt a levelet a Hiel hozzátartozóinak tegnap át is adtam.”

A másik tanú, Mudroch András iloki illetőségű 32 éves, evangélikus felekezeti napszámos szemtanúja volt az alperes halálának, ezért határozottan kijelentette: „... hogy Hiel János meghalt tudom és biztos vagyok benne. Decemberben, 1914 évben szerb fogságba estünk. 1916 január elején értünk Olaszországba. Oda jövet ki voltunk éhezve, le voltunk rongyolódva. Így kerültünk a szardíniai Asinara szigetére. Kolera ütött ki közöttünk. Sokan haltak el, úgy 10 ezer emberünk, köztük sok tiszt is. E bajnak esett áldozatul Hiel János is. Betegségében naponta meglátogattam. Szabad érintkezésünk volt, csak éjjelre voltunk elkülönítve. 1916. január 15-20-ig meghalt. Halálánál nem voltam jelen, de biztos vagyok benne, hogy meghalt, mert előző este beszéltem még vele és másnap már nem találtam. Májusig senki onnan el nem került, tehát feltétlenül kellett volna találkozniuk. Az olaszok nem jegyezték fel a halottak nevét. Aki meghalt, azt eltemették tömegsírokba. Reggel 8-9 óra körül befejeződött az orvosi látogatás, amikor is a betegeket meglátogathattuk. A betegek nekem kijelentették, hogy Hiel János az éjjel meghalt és már el is van temetve.”

A bizonyítékok mérlegelését követően a Kalocsai Érseki Főszentszék 1921. február 24-én ítéletében kimondta, hogy Hiel János 1916 januárjában elhunyt Asinara szigetén.¹⁰

ASINÁRÁVAL, VALAMINT A HALÁLMARSSAL KAPCSOLATOSAN HOLTTA NYILVÁNÍTOTT BÁCSKAI HADIFOGLYOK A SZÁMOK TÜKRÉBEN

Valamennyi holtta nyilvánított hadifogoly – harminchárom személy – római katolikus vallású és nős volt. Lakóhelyük szerint a Bácska valamennyi szegletéből származtak: Adárról, Bácsról, Béregről, Borócról, Csantavérről, Dernyéről, Hódságról, Kerényről, Kishegyesről, Magyarkanizsáról, Militicsről, Szilberekről, Topolyáról és Zentáról egy-egy, Dunabökényről, Őrszállásról, Palánkáról, Szabadkáról, Temerinből és Vajszláról kettő-kettő, Bácsordasról három, Apatinból pedig négy főt nyilvánított holtta a Kalocsai Érseki Főszentszék.

A holtta nyilvánított bácskai hadifoglyok közül tizenhárom a m. kir. 6. (szabadkai) honvéd gyalogezredben, heten a m. kir. 30. (budapesti) honvéd gyalogezredben, négyen a cs. és kir. 6. (újvidéki) gyalogezredben, ketten a cs. és kir. 86. (szabadkai) gyalogezredben, hatan pedig az iratok alapján nem azonosítható katonai alakulatban szolgáltak hadifogságba kerülésükig.

Életkoruk szerint huszonketten a 31–40-es, míg tizenegyen a 21–30 éves korosztályhoz tartoztak.

Foglalkozás szerint tizenhatan mezőgazdaságból élők, hatan iparosok voltak, míg tizenegy személy esetében az iratok alapján nem lehetett pontosan megállapítani, hogy a háború előtt mivel keresték a kenyerüket.

Halálesetük ideje szerint tizenketten 1915-ben, még 21-en 1916-ban vesztették életüket.

Halálesetük helyszíne szerint hatan a halálmenet során, heten a hajóúton, húszan pedig Asinara szigetén haltak meg.

JEGYZETEK

- ¹ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (A továbbiakban: KFL). Holtta nyilvánítás. Bács. Balazsev Péter holtta nyilvánítási ügye. Kalocsai Érseki Hatóság (A továbbiakban: KÉH). 531/1924.
- ² KFL Holtta nyilvánítás. Temerin. Bali István holtta nyilvánítási ügye. KÉH. 681/1921.
- ³ KFL Holtta nyilvánítás. Temerin. Bali István holtta nyilvánítási ügye. KÉH. 681/1921.
- ⁴ KFL Holtta nyilvánítás. Tavankút. Budincsevics István holtta nyilvánítási ügye. KÉH. 256/1923.
- ⁵ KFL Holtta nyilvánítás. Vajszka. Adamovics Vince holtta nyilvánítási ügye. KÉH. 320/1933.
- ⁶ U. o.
- ⁷ KFL Holtta nyilvánítás. Bácsordas. Kailbach Gergely holtta nyilvánítási ügye. KÉH. 21/1921.
- ⁸ KFL Holtta nyilvánítás. Apatin. Bencsik Mátyás holtta nyilvánítási ügye. KÉH. 1198/1921.
- ⁹ KFL Holtta nyilvánítás. Zenta. Gulyás János holtta nyilvánítási ügye. KÉH. 649/1922. Bővebben Molnár Tibor: *A bácskai Tisza mente I. világháborús hősi halottai*. Zenta, 2015. 471.
- ¹⁰ KFL Holtta nyilvánítás. Palánka. Hiel János holtta nyilvánítási ügye. KÉH. 346/1921.

CSANÁD VÁRMEGYEI SZERB HADIFOGLYOK A NAGY HÁBORÚBAN¹

GORCSA OSZKÁR

ABSTRACT

The World War, can be justifiably called the great seminal catastrophe of the 20th century, because the war that should have ended every further war, just disseminated the seeds of another cataclysm. From this point of view it is comprehensible why lots of historians deal with the named period. Numerous monographies and articles that deal with the destructing and stimulating effect of the Great War have seen the light of day. However, the mentioned works usually have serious deficcenceis, as most of them deal only with the battlefields, and a small proportion deals with the question of everyday life and hinterland, and the ordeals of the POWs are superficially described. In case of Hungary, the more serious researches related to POWs only started at the time of the centenary. Due to the neglect of the topic, in some Western and Serbian literatures, the writings of Rudolphe Archibald Reiss that relate to Austria–Hungary still live on. This is why we can still read in some Serbian literatures about the people annihilating endeavors of the „huns” of Austria-Hungary.

My choice of subject was therefore justified by the reasons outlined above. In my presentation I briefly deal with the legislations regarding prisoners of war. I also expound on introducing the situations in the austro–hungarian POW camps. Furthermore, the presentation depicts in detail the arrival of the serbian POWs to the county. I also deal with the general opinions, the everyday life, the medical and general treatment, clothing supply, the question of the minimal wages and working time of the prisoner labour forces. Lastly, I am depicting the problem of sabotage and escapes, and the epidemics regarding serbian POWs.

A HADIFOGSÁG TÖRVÉNYES KERETEIRŐL ÉS A FOGLYOK SZEREPÉRŐL

A hosszú XIX. század gyakori háborúinak² következményeként fokozatosan előtérbe került a háborús borzalmak korlátozásának gondolata, amelynek fő céljává a háborús áldozatok számának a csökkentése vált.³ Ennek eredményeként fogalmazódtak meg a hadifoglyokkal szembeni magatartással kapcsolatos főbb normatívák, aminek köszönhetően már a Nagy Háború előtt megszületett a genfi (1906) és a hágai (1907) konvenció. Ezeket, akárcsak a legtöbb hadviselő fél, Magyarország is – bár csak 1913-ban – becikkelyezte.⁴

A konvenciók kimondták, hogy a „*hadifoglyok az ellenséges Kormányának, nem pedig az őket foglyul ejtő egyéneknek vagy csapattesteknek hatalma alatt állanak*”⁵ s hogy a „*hadifoglyokkal emberiesen kell bánni*”⁶, valamint hogy a „*hadifoglyok valamely városba, várba, táborba... internálhatók*”.⁷ A legfontosabbakat azonban nem szögezték le. Nem derült ki, hogy pontosan kit tekinthetünk hadifogolynak, hogy a hadifogolytáboroknak hogyan is kell kinézniük, s területileg hol kell elhelyezkedniük. Mindez talán a tapasztalatlansággal és azzal a ténnyel magyarázható, hogy az európai közvélemény a században mindvégig rövid háborúkkal számolt, de ezen a „*Nagy Háború*” kitörése nagyban változtatott, s a hadifoglyok szerepe is átértékelődött.⁸

A háború elején nyilvánvalóvá vált a hadifoglyok stratégiai szerepe: alapvetően információforrást, munkaerőt és túszt jelentettek a megszálló hadseregek számára.⁹ Ezt a véleményt tükrözi a Monarchiában kialakuló helyzet is, hiszen a foglyoknak megközelítőleg ötvenöt százaléka különböző helyeken – különösen a mezőgazdaságban – dolgozott.¹⁰ Az első fogolyszállítmányok 1914 szeptemberében érkeztek Magyarországra, zömében szerbek és oroszok. A háború eszkalálódásával azonban hamarosan megjelentek a relatív nagyszámú olasz, román hadifoglyok is, de rajtuk kívül, kis számban ugyan, de más etnikumok is jelen voltak. Az elhúzódó háború következtében 1917 januárjában 852 853 orosz, 97 712 olasz, 97 072 szerb, 38 327 román, 5595 montenegrói, 465 francia és 31 angol, összesen 1 092 055 hadifogoly szerepelt a Monarchia nyilvántartásában. A következő évben – ami rendkívül jól mutatja a hadifoglyok számának gyors duzzadását –, 1918. január 1-jén már 1 309 394 fogoly szerepelt a nyilvántartásban; a legnagyobb részük orosz nemzetiségű volt.¹¹

A témánk szempontjából fontos szerb hadifoglyok a Monarchiába három fázisban érkeztek meg. Az első fázis 1914 augusztusától decemberéig, a Potiorek-offenzívák lezárulásáig tartott. A második fázis 1914 őszére tehető, amikor a szerbek betörték a Szerémségbe, míg a harmadik szakasz Szerbia megtörésének az időpontjára, 1915/16 telére tehető.¹² A hadifoglyok táborokba való szállítása a bürokrácia és a hadvezetés felkészületlenségének következtében nehézségeket okozott. Sokan napokig utaztak marhavagonokban, aminek következtében gyakori halálesetek is jelentkeztek, különösen a kezdetleges táborokban, mivel az egészségügyi intézkedések sok kívánnivalót hagytak maguk után. Ezt tökéletesen szemlélteti

dr. Friedrich Koch segéddorvosnak a mauthauseni hadifogolytáborból írott levele is: „Lehetne, az új év boldogabb, mint amilyen az 1914-es év volt. Teljes szívemből örülnék, ha e szerencsétlen szerb táborból megszabadulnék. Naponta 600-an átmennek a rendelőn, minden teli tetvekkel és élősködőkkel, az emberek rongyosak és szakadtak, tifusz, vérhas, himlő, ezek a napi társaim, akiket el kell viselnem, miközben a táborban semmi rend, semmi tisztaság, mindenhol mocskok, és ürülék, körülbelül ilyen képet fest a tábor [...] Itt 14.000 hadifogolyra két orvos van, ami több mint nevetséges.”¹³

A kaotikus állapotot a Monarchia bürokráciája végül relatív sikeresen kezelte, s 1916-ra megszülettek azon intézkedések, melyek „kék hadifogoly-könyv” néven váltak ismertté. Ez képezte a hadifoglyokról való gondoskodás alapját.¹⁴

A Monarchia hadvezetése¹⁵ és diplomáciája évek óta készült a háborúra, de az állam gazdaságát nem készítették fel arra, sőt a háborúra való készülés korlátokat támasztott a gazdaság elé. Elmaradtak a megszokott francia hitelek, ami stagnálásához vezetett. A Monarchia vezető körei a háborútól várták a gazdasági stagnálás megoldását, de erre szakmai tervezetek nem készültek. A mozgósítás következtében számos munkavállaló munkanélkülivé vált. A helyzetet végül a hadigazdálkodásra való teljes átállás oldotta meg 1915-re, de a tömeges behívásoknak¹⁶ köszönhetően rövidesen munkaerőhiány is jelentkezett,¹⁷ amely a mezőgazdaságban volt a legsúlyosabb. Ennek kezelése érdekében a kormány kezdő lépésként a nőket és elítélteket¹⁸ kényszerítette a földművelési munkák elvégzésére.¹⁹ Ez nem bizonyult elegendőnek, így előtérbe került a hadifoglyok foglalkoztatásának gondolata. Először az 1914. évi 7.710 res. számú, majd az előnyösebb feltételeket tartalmazó, 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet²⁰ szabályozta a hadifoglyok munkába állításának lehetőségét.

A hadifoglyok igénybevételeének szabályozása azonban nem jelentette azt, hogy a gazdák azonnal, aggályok nélkül igényeltek volna hadifoglyokat. E szempontból tanulságos a Somogy megyében található Szigetvár nagyközség állásfoglalása a hadifogly munkásokról. A nagyközség ugyanis a hatóságok azon érdeklődésére, miszerint szükség van-e hadifogly munkásokra a következőt válaszolta: „... sem az uradalmakban, sem a kisebb gazdáknak... hadifoglyokra szükség nincs.”²¹

A helyzet Csanád vármegyében sem volt merően más, itt is csak a kényszer vitte rá a gazdákat az idegen munkaerő foglalkoztatására. Erről tanúskodik Markovits Manó alispánnak szóló jelentése a közigazgatás június havi állapotáról. A jelentésből világosan kiderül, hogy az „elmúlt hó közigazgatását a közlő aratási munkálatok lebonyolításának nagyfontosságú kérdése dominálta. [...] Kétségen kívül álló... hogy idegen munkaerők akcióba vonása nélkül a termés betakarítható ezúttal nem lesz, oly nagy hiány mutatkozott a férfi munkaerőben...”²²

A hadifoglyok munkára való igénylése azonban bonyolult eljárás volt. Az igénylést a községi gazdasági munkabizottság elé kellett terjeszteni, ahonnan a kérvény a körjegyzőhöz, majd pedig a főszolgabíróhoz került, aki véleményezte azt. Ezután már megyei szintre jutott a kérvény, ahol az alispán ellenőrizte, hogy a beadvány megfelel-e

minden formai és tartalmi követelménynek; ha igen, akkor továbbküldte a honvédelmi miniszterhez, s csak ezután jutott el a beadvány a katonai parancsnoksághoz,²³ aminek a feladata a munkaerő felkutatása, a kivezenylési időpont meghatározása és végül a munkaerő kivezenylése volt. Emiatt gyakran másfél-két hónap után született csak meg a döntés.²⁴ A bonyolult eljárási folyamatot „szerencsére” folyamatosan könnyítették, gyorsították, s ez nagyban hozzájárult a helyzet javulásához. A zavaros helyzetet végül a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrejötte²⁵ oldotta meg, amitől kezdve az igénylés területén visszatért a centralizáció.²⁶

A HADIFOGLYOK MEGÉRKEZNEK

Csanád vármegyébe 1915 nyarán érkeztek az első hadifoglyok,²⁷ de az eljárás nem folyt zökkenőmentesen.²⁸ A június 29-re ígért hadifoglyok még július közepén sem érkeztek meg. Egyedül csak a lelei püspöki uradalom jutott 300 internált szerb aratóhoz, akiknek „munkája és magaviselete ellen eddig kifogás nem fordult elő.”²⁹ A *Makói Független Újság* c. napilap július 10-i száma is megemlékezett a Lelén dolgozó foglyokról: „Száz mélabus, valami titkos vágyódástól beárnyalt arc. A munkára hozott száz szerb, az ő vontatott mozdulatukkal, az ő messzeségbe révedező fátyolos tekintetükkel. A semmit mondó arcok, amelyek csak akkor torzulnak néha szenvedélyektől barázdásokká, amikor a szívéükbe, lelkükbe markol a távoli otthon, a család, a hazai levegő és mindaz a sok-sok apróság ezeken kívül, melyek az embert az otthonába kötik.”³⁰

A lakosság Csanád vármegyében, részben a propagandaháborúnak köszönhetően, kezdetben rendkívül bizalmatlan volt a szerb hadifogoly munkások iránt, a munkaadók inkább orosz hadifoglyokat foglalkoztattak volna. Ezt bizonyítja Makó város polgármesteri hivatalából, 1915. augusztus 17-én, a vármegye főispánjának küldött levél is, amelyben a szerb hadifoglyoknak orosz hadifoglyokkal való cseréjét kéri: „Tisztelettel bejelentem, hogy a mai nappal 80 szerb hadifogoly érkezett Makóra gazdák közt leendő kiosztásra. A gazdák nem szívesen veszik őket, mert ők orosz hadifoglyokat kértek, s mert a szerb egyén silány munkaerő és unszimpatikus a közönségnek, s túl is adnak rajtuk ahogy lehet.”³¹

Hasonló eset játszódott le 1916. szeptember 6-án is, amikor Makóra a boldogasszonyi hadifogolytáborból újabb 80 szerb hadifogoly érkezett. A város igyekezett megszabadulni tőlük, ezért a megyén belül máshova utalta, majd 1915. november 29-én Rétközre szállította őket.³² Érdemes azonban megemlíteni, hogy Magyarországon vármegyénként változott a szerb hadifoglyok megítélése. Minél kevésbé volt egyes a lakosság településenkénti nemzetiségi megoszlása, annál pozitívabban vélekedtek a szerb foglyokról. Mercz József például 1916. január 2-án a *Borászati Lapokban* a következőképp írt a szerb hadifoglyokról: „Szerb hadifoglyok úgy mozgásban, valamint az egyes munkák végzése körül is sokkal többérvő munkát végeznek, mint az orosz hadifoglyok. [...] A velük fogságban levő altisztjüket itt is respektálják és lehet mondani, hogy kellő szigorral bánik is velük s így jó munkát végeznek.”³³

CSANÁD VÁRMEGYE SZERB HADIFOGLYAINAK TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSE

Az 1910-es népszámlálási adatok szerint a vármegye lakosságának 73,74%-a magyar nemzetiségű volt, s a magyarok a nagylaki járás kivételével mindenhol többségben voltak. A vármegye szerb lakossága 2,84%-ot³⁴ tett ki, s túlnyomórészt a Battonyai járásban élt.³⁵ Ezért meglepő a szerb hadifoglyok kivezénylésének helye, hiszen kezdettől fogva azokra a helyekre lettek beosztva, ahol jelentős szerb kisebbség volt jelen. Ezt bizonyítják az örök reggeli jelentései, illetve a Csanád vármegye törvényhatósági gazdasági munkabizottsága mellé beosztott hadifogoly ügyeleti tiszttel egyéb iratai, mint például az iktatók is.

A korábban idézett 1915. évi alispáni jelentésnek köszönhetően tudjuk, hogy az első szerb munkáscsoportot a lelei püspöki uradalom szerb internáltjai jelentették, majd ezt követően ősszel megérkezett a fentebb említett 80 hadifogoly Makóra is. Az 1915. évre vonatkozó komoly forráshiány következtében a szerb hadifogoly munkásosztagok további munkahelyére azonban csak következtetni lehet. Ami biztosan állítható, hogy a Délvidékről számos szerb lakost internáltak a vármegyébe, ami a bekövetkező támadás előjele volt. Az internáltakat Makón, Földeákon, Pitvaroson és Csanádpalotán szállásolták el, s a munkaerő egy részét ők képezték.³⁶

A következő évre vonatkozó forrásaink már árnyaltabb képet tárnak elénk, ami egy 1916 májusára vonatkozó kimutatás teljes egészében való fennmaradásának köszönhető.³⁷ Ebből kiderül, hogy Csanád vármegyében összesen 415 szerb hadifogoly volt munkára fogva. Legtöbbjüket a Mezőhegyesi cs. és kir. Állami Ménesbirtokon foglalkoztatták, szám szerint 95-öt. Makó r. t. városban 77 szerb hadifoglyot találunk. Kisebb számban ugyan, de jelen voltak még Kevermesen, Kisiratoson, Kunágotán, Nagybánhegyesen, Magyarbánhegyesen, Földeákon, Mezőkovácsházán, Pitvaroson, Reformátuskovácsházán, Végegyházán és Nagylakon is.³⁸

A kimutatásokból az is kiderül, hogy mely magánszemélyek foglalkoztattak szerb hadifoglyokat. A battonyai Ráth Jánosnak huszonhét hadifogoly állt rendelkezésére, míg a szintén battonyai Purgly Emilnek mindössze három. A kunágotai Bíró Albert és Vajda Zsigmond tíz-tíz szerb hadifoglyot foglalkoztatott, a nagybánhegyesi Monthag Ákos pedig kettőt. A szerbeket igénylő magánosok kis száma is mutatja a korábban említett, szerbek iránt érzett bizalmatlanságot,³⁹ amely ugyan lassan, de 1916-ra feloldódni látszott. 1916 áprilisában a *Makói Független Újságban* a következő szöveg jelent meg: „*Ma délelőtt 90 szerb hadifogoly érkezett Makóra, kiket a különböző gazdaságokban helyeztek el, hogy a sürgős tavaszi munkálatokban segítségére legyenek a makói gazdáknak. A szerb hadifoglyok csupa erős, egészséges emberek s bizonyára jó szolgálatokat fognak tenni a gazdaságokban. Valamennyien az ugynevezett Timok divízióban küzdöttek s az első szerb offenzíva alkalmával kerültek fogságunkba. Legtöbbjük magyarul is beszél.*”⁴⁰

Kezdetben 200 fő alatti hadifogoly munkásosztagot nem lehetett igényelni. Ennek logikája abban kereshető, hogy nagy tömegekben elhelyezve sokkal áttekinthetőbb

és ellenőrizhetőbb az állomány, mint a több száz településen elhelyezett 30, majd később 10 fős csoportok esetében. Ugyanakkor nagyobb csoportok kiutalása esetében is adódtak nehézségek, hiszen amikor megszületett a foglyok kiutalásáról a döntés, a fogolytáborok illetékes katonai parancsnokságai eleinte a földművelésügyi minisztert tájékoztatták a foglyok érkezéséről, aki ezt követően értesítette az alispánt. Az alispán ennek kézhezvétele után a főszolgabíró értesítette, aki a hírt végül eljuttatta a községeknek. A folyamat annyira lelassította a híráramlást, hogy a hadifoglyok néha a döntés hírével korábban érkeztek meg a kijelölt településekre. Ennek kiküszöbölése érdekében június 11-től a katonai parancsnokságok elkezdtek mellőzni a Székesfővárost: az értesítéseket közvetlenül a törvényhatóságok alispánjának küldték, ami lényegesen felgyorsította az információáramlást.⁴¹

A komolyabb bajok azonban csak ekkor kezdődtek. Meg kellett kezdeni a mezőgazdasági és ipari munkára kiadottak nyilvántartásának vezetését, hiszen a kiutalt hadifoglyok továbbra is a kiutaló hadifogolytáborok illetősége alá tartoztak, s továbbra is azok voltak felelősek a hadifoglyok ruházatáért.⁴² A nyilvántartás vezetését eredetileg a kísérő legénységre bízta, de ez a rendszer rövidesen zátonyra futott, mivel a főleg népfelkelőkből álló kísérő legénység nagy része gyakorlatilag írástudatlan volt. A hadifogolytábor-parancsnokságoknak már 1915 novemberére feltűnt, hogy „... ezektől tehát nyilvántartási iratok nehezen és felette hiányosan szerezhetők be.”⁴³

A felmerülő nehézség kiküszöbölése végett a pozsonyi hadifogolytábor-parancsnokság intézkedni kezdett: „Hogy ezt a nehézséget kiküszöböljék, a csendőrség működési területébe eső kis és nagyközségekre vonatkozóan a nyilvántartási adatok beszerzése iránt a csendőrkerületi parancsnokságok kerestettek meg, s így a kis és nagyközségekbe kiadott hadifoglyok és őrlegénység nyilvántartása ezúton biztosítva”⁴⁴ lett.

Mivel a törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városokba kiadott hadifoglyokról a csendőrség a nyilvántartási adatokat nem közölhette, ezért „... kéri a pozsonyi hadifogoly[tábor] parancsnokság, hogy a rendőrfőkapitányság saját hatáskörében járjon el és tegyen jelentést a fentiekről.”⁴⁵ Kézenfekvő megoldásnak bizonyult tehát a csendőrséget és a rendőr-főkapitányságokat bevonni a nyilvántartások vezetésébe. Az esztergomi hadifogolytábor 1915. november 19-én már meg is küldte a makói polgármesteri hivatalnak a beszolgáltatandó adatok listáját.

„A pontos leszámolás végett a fenti parancsnokságnak [cs. és kir. hadifogolytábor parancsnokságnak] a következő adatokat közölni kell:

1. hadifoglyok pontos létszáma és névjegyzéke; mikor kapta a foglyokat és melyik táborból vagy községből,
2. hány munkaadónál dolgoznak a hadifoglyok és minden egyes munkaadónál hány ember dolgozik
3. hova szállítatott, mely napon, kinek a rendeletére fogyatték esetén.”⁴⁶

A helyzeten a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok felállítására javított. Ezt követően minden kimutatás a hadifogoly ügyeleti tiszthez futott be, aki azt továbbította a hadifogolytábor-parancsnokságoknak. Ekkortól már könnyen megállapítható vált, hogy ki és mikor küldött kimutatást a hadifoglyokról és örlegénységről, emellett a hadifoglyok nemzetiségére is gyakran fény derült, s a hiányzó hadifoglyok felkutatása is könnyebbé vált. Megállapítható tehát, hogy 1916 februárjától kezdve csökkentek a hadifogoly-állományban bekövetkezett változások bejelentése körüli bonyodalmak.⁴⁷

A HADIFOGLYOK ÉLELMEZÉSE ÉS RUHÁZATA

A hadifoglyok ruházata és élelmezése kapcsán számos bírálat érte szerb oldalról a Monarchia hadvezetését, amely bírálatok hangsúlya napjainkban egyre inkább a világháborús magyar állam vezetőire helyeződött át. Az élelmezés kapcsán Isidor Đuković fogalmazta meg a legkeményebb kritikát. Szerinte a Monarchia hadvezetése igyekezett minél kevesebb élelmiszerral ellátni a foglyokat, ami a hadifogoly munkásosztatok esetében volt hatványozottan igaz, s minden törekvés arra irányult, hogy a szerb hadifoglyokat a hadvezetés megsemmisítse.⁴⁸ Csanád vármegye esetében azonban a forrásaink nemcsak hogy ezt nem támasztják alá, hanem a fenti állításokkal egyenesen ellentétes tényeket tárnak elénk.

Az 1915 nyarán a lelei püspöi uradalomba érkező szerb internáltak munkájáról és ellátásáról a helyi sajtó is beszámolt – bár a sorokban a propaganda is kitapintható: „[...] Reggel öt óra. Az őrt álló katona bekiált a fekvő szerbek közé. Azok lassan ébredve kezdenek öltözködni s az elmésen megépített mosdó alkotmányánál mosdani. Azután mennek beosztott csoportonként az ldott mezei munkára. Hét órakor mindegyik csoportnál kint van a reggelire készített párolgó leves s utána a drága... drága szalonna. A reggeli elköltése után is munka. Erősen tűz a nap a hajlongó szerbek bőr vagy piros vászon tüszőire. Nehéz izzadtságcsöppek gördülnek alá a vastag téli sapkák alól s egyik-másik szerb nagy nekigyürközéssel veti le a báránnyelű mellezőt s azután vágja a rendet tovább. Az ételt hozók közeledése jelzi, hogy közeledik a dél. Előkerülnek a fényes sajkák, kanalak, a szerbek körülállják a hatalmas ételhordó edényeket. A párolgó gulyás kiosztásra kerül. S amelyik esetleg megkívánja, annak kétszer is megtelik sajkája a párolgó ételből. Következik az ebéd utáni hűsölés, alvás s azután ismét a dolog esti 7 óráig. Hét órakor mind abbahagyja a munkát s indulnak hazafelé. Mosdás s azután az imádott nemzeti eledelnek, a polentának⁴⁹ az elköltése...”⁵⁰

A forrásrészletből kitűnik egy fontos tény: a hadifoglyoknak napi három étkezést kötelezően biztosítani kellett. Ennek ellenőrzése a kezdeti decentralizáció következtében ugyan nehézkes volt, de a törvényhatósági gazdasági munkabizottság létrejötte ezt a nehézséget elhárította. Dr. Turla Miklós szigorúan megkövetelte

minden hadifogoly munkásosztag őrkíséret-parancsnokától a reggeli jelentések megírását, amelyekben be kellett számolni a hadifoglyok étkezéséről, ruházataról, orvosi és ruhavizsgálatok megtartásáról, szökésekről, emellett minden olyan különös eseményről, amely említésre méltó volt. Így ezek a források, valamint az iktatókönyvek szolgálnak a legértékesebb információkkal, s már ezekből is megállapítható, hogy a szerbek nem részesültek semmilyen megkülönböztetésben.

A reggeli jelentésekben⁵¹ Mezőhegyes, Kunágota, Dombegyház, Kaszaper-pusztá, Pitvaros, Földeák és Nagylak esetében panaszra való ok nincs, az őrkíséret-parancsnokok szinte mindenütt megfelelőnek tartják az étkezést.⁵² A hadifoglyok étrendje is kiderül Vincze György őrkíséret-parancsnok 1916. áprilisi, reggeli jelentéséből: *„főhangy úr alasan jeletem meg írom hogy megnyit kapuk kosztát kenyér tiszén hét kiló 17 szasz negy ven deka szalóna meg ratót elves főztökre káposzta tisz kiló 10 meg he tven deka ecer ús egy héten hat kiló 6 lisztet öt kilót, mikór tésztát fősznek tiszén negy liter tej az tészta levesbe kukorica kasa hat kiló 6 kúpli tiszén öt kiló 15 hatvanöt deka zsír egy napra... főhangy alasan eletem enyit kapnak az főgók étkeszest főhangy úrnak jeletem alasan én is ennyit kapók... mind egy fogoj és pedig azt hiszem úgy halvan mind az fogojnak étkeszés gyegés!”⁵³*

A jelentésből a pontos hadifogolylétszám ugyan nem kerül napvilágra, de hozzávetőleges számot mégis kaphatunk. Vincze György 1916. – feltehetően – októberi jelentésében 27 hadifogoly munkásról számolt be, amelyhez szabály szerint két-három fogolyórt kellett hozzárendelni. Mivel tudjuk, hogy a mezőgazdasági munkára kiadott hadifoglyok létszáma a nyári és őszi időszakban alig változott, így ebből következtetni tudunk a fejadagra: egy főre kb. fél kiló kenyér, 4,5 dekagramm szalonna és egy tányér rántott leves, 30 dekagramm káposzta, heti egyszer hús,⁵⁴ 20 dekagramm liszt abban az esetben, ha nem tészta került az adott napon az asztalra, ellenkező esetben viszont kb. 15 dekagramm; emellett kb. 4,5 deciliter tej, 20 dekagramm kukoricakása, fél kiló krumpli és minimális zsír jutott fejenként egy napra. A jelentésből az is kiderül, hogy az őrkíséret is ugyanazt az élelmiszert kapta, mint a foglyok, ami azért érdekes, mert a M. kir. földművelésügyi miniszter 72372/1916 VI-1.191 sz. rendeletével⁵⁵ az őrkíséret húsadagját napi 220 gramm húsban állapította meg, Vincze György mégis arról számolt be, hogy csak heti egyszer jut számukra 100 gramm hús. Ennek okát a forrásokban felfedezni azok hiányossága miatt jelen pillanatban nem lehet, s – ugyanezen oknál fogva – más munkásosztagok étrendjével sem lehet összehasonlítani.

Az étkezés feltehetőleg helyenként változhatott, egyedül a meghatározott kalória-bevitel nem. Ezt Isidor Đuković azon monográfiája is megerősíti, amely főleg a nagymegyeri szerb hadifoglyok visszaemlékezéseire, leveleire épült. Eszerint a nagymegyeri hadifogolytáborban szintén napi három étkezés volt, ezen belül krumplipüré, káposzta, répa, bab, heti egyszer 100 gramm hús, kéthetente halszelet, s zsír helyett rossz minőségű margarin.⁵⁶

Ami a hadifoglyok – beleértve a szerbek – ruházatát illeti, a legértékesebb forrásaink ismét csak a reggeli jelentések. Ezekből pontosan kiderül, hogy nemcsak orvosi vizsgálatokra került sor – legtöbbször – hetente, hanem ezekkel szinte egy időben ruhavizsgálatokra is. Hogy ezt milyen komolyan vette a vezetés, azt a makói polgármester 1917. szeptember 12-i hirdetménye is bizonyítja: „*Felhívom az összes fogolytartó gazdákat, hogy a náluk lévő hadifoglyokat folyó hó 16-án /Vasárnap/ délelőtt 9 órára a városháza udvarán ruházatuk megvizsgálása végett okvetlenül állítsák elő. Attól a gazdától, aki a rendelkezésnek eleget nem tesz a kiadott hadifoglyokat bevonjuk.*”⁵⁷

A reggeli jelentések szerint a ruházat ellenőrzésére általában nem az orvosi vizsgálattal egy időben, hanem az azt megelőző napokban, esetleg az orvosi vizsgálat után került sor, de előfordult az is, hogy egy napon rendeztek le mindent, például Mezőhegyesen. A ruhavizsgálatokról készült jelentést a hadifogoly ügyeleti tisztnek tovább kellett küldenie a kiutaló hadifogolytábor-parancsnokságnak. Mindezekből láthatjuk, hogy a hadifoglyok ruházatáért az „*anyatábor*” volt felelős, így, ha az elhasználódott, köteles volt újat küldeni.⁵⁸ A ruházat kapcsán a legnagyobb gondot a fehérneműhiány jelentette, hiszen azok elhasználódása bizonyult a leggyorsabbnak. Ez mondható el a dombiratosi Szionda-pusztán dolgozó 15 szerb hadifogoly alsóneműjéről is.⁵⁹

Gyakran előfordult, hogy a munkaadók meg se várták a vizsgálatokat, hanem azokat megelőzően kérték ruhákat foglyaiknak. Így cselekedett a kaszaper-pusztai Kucsera János is, aki 1916. június 22-én „*két szerb fogoly részére ruhát*” kért.⁶⁰ A dombegyházi Steiner Ferenc is hasonlóan tett, amikor a „*szerb foglyok ruhaszükségleti kimutatását*”⁶¹ megküldte a hadifogoly ügyeleti tisztnek. A Mezőhegyesi Magyar Királyi Állami Ménesbirtok Igazgatósága is hasonló lépéseket tett, amikor „*szerb foglyai ruhaszükségletéről kimutatást*” küldött.⁶² Az iktatók tele vannak ilyen információkkal, így nem mondható, hogy a szerbek ruházat terén rosszabbul álltak volna, mint a többi sorstársaik.⁶³

A SZERB HADIFOGLYOK MUNKÁJA, MUNKAIDEJE ÉS MUNKABÉRE

A szerb hadifoglyok munkahelye Csanád vármegyében már a kezdetektől fogva általában a szántóföldeken volt. Mint korábban ismertettem, megtaláljuk őket különböző községekben, de számos nagybirtokos magánszemélynél is. Jelentős számú hadifogollyal rendelkezett Ráth János, Purgly Emil, Bíró Albert, Vásárhelyi László és Monthag Ákos.⁶⁴ Ugyanakkor előfordult, hogy egyesek tolmácsként is dolgoztak. Ilyen volt Olešicki Teodor, akinek munkabére a mezőgazdasági munkásokénál jóval magasabb volt, hiszen 1917. október 8-tól 31-ig 13 korona 80 fillért keresett.⁶⁵

A hadifoglyokat nemzetiségre való tekintet nélkül vezényelték ki egyes gazdákhöz, községekhez, figyelmen kívül hagyva a 7598/1915. H. M. eln. A. sz. körrendeletet,

amely a hadifoglyok elkülönítését irányozta elő.⁶⁶ Ezt az 1916. májusi hadifoglykimutatás is alátámasztja.⁶⁷ A munkahelyeknek a forgalmas településektől távol kellett esniük, hogy a civil lakossággal való érintkezés lehetősége minimálisra csökkenjen. A munkaidő napi tizenkét óra volt, s a belügyminiszter 1915-ös szabályozása értelmében mezőgazdasági és földmunkára csak egészséges hadifoglyokat lehetett kivezényelni, akiknek az első két héten ötnaponként újabb egészségügyi vizsgálaton kellett átesniük a munkaadó terhére.⁶⁸ Tehát komolyan ellenőrizték fizikai állapotukat munkába állításuk előtt és után is.⁶⁹ Eszerint Isidor Đuković azon állítása, miszerint a hadifoglyokat betegen dolgoztatták,⁷⁰ nem állja meg a helyét.

A munkába állított hadifoglyoknak a vasárnap pihenőnap volt, amit mindenki köteles volt betartani. Ez alól az egyetlen kivételt a komolyabb fennakadások jelentették. Ebben az esetben magasabb bért kellett a hadifoglyoknak fizetni. Volt egy másik kivétel is: mohamedán vallású hadifogly részére a pénteket engedélyezhették pihenőnapnak.⁷¹ Emellett a hadügyminisztérium 44509. sz. rendelete értelmében a hadifoglyokat a legnagyobb vallási ünnepek alatt dolgoztatni nem lehetett. Így tehát a „görög katolikus és a görög keleti (ortodox) vallású hadifoglyok január 6-án délután, továbbá január 7-én és 8-án, valamint 19-én minden munka alól felmentetnek.”⁷² Ennek fényében kijelenthető, hogy Mirčeta Vemić azon állítása, miszerint a hadifogly munkásoknak szünet nélkül, a legnagyobb ünnepnapokon is dolgozniuk kellett, nem állja meg a helyét.⁷³

A hadifogly munkások napibére 50 fillért⁷⁴ tett ki, nemzetiségtől függetlenül.⁷⁵ Ezt az összeget a munkakedv javítása érdekében kifizetett bérpótlékok növelték. Így a mezőgazdasági és ipari munkások maximális bére 1917-ig 1 korona lehetett. Isidor Đuković szerint ez az összeg százszor kisebb volt annál, mint amit a Monarchia polgárai kaptak.⁷⁶ Azonban, ha áttanulmányozzuk a földművelésügyi miniszter kiadásában évről évre *A mezőgazdasági munkabérek Magyarországon* címmel kiadott munkát, amely utoljára 1914-ben jelent meg, más eredményre jutunk. Eszerint az utolsó békeévben a mezőgazdasági munkások⁷⁷ átlagos napibére 235 fillért, vagyis 2,35 koronát tett ki, mindennemű ellátás nélkül.⁷⁸ Ez azt jelenti, hogy a hadifoglyok átlagosan ötször kevesebbet kerestek, mint a Monarchia mezőgazdasági munkásai. Viszont, ha figyelembe vesszük a hadifogly munkások napi ellátási költségeit, akkor merőben más kép tárul elénk, ugyanis „egy foglyomunkás egy napi összes költsége – az esetben, ha lakás építéséről sem kell gondoskodni – 170-180 fillérbe”⁷⁹ került. Ehhez az összeghez ha hozzáadjuk a napi keresetet, akkor 220–230 fillért kapunk. Így a hadifogly munkások keresete véleményem szerint nem nagyban tért el a helyi munkásokétól, hiszen utóbbiak maguk gondoskodtak a saját ellátásukról.

A HADIFOGLYOKKAL VALÓ BÁNÁSMÓD: SZÁLLÁS, BÜNTETÉSEK ÉS MUNKABÉR

A hadifoglyokkal való bánásmódot is számos bíráló érte szerb oldalról. Ezeket a bírálókat pontok alapján, a szállás, a büntetések, a munkabér szempontjából érdemes szemügyre venni.

A hadifogoly munkások többségét falvakban vagy városokban, a gyárak közvetlen közelében szállásolták el, hogy az ellenőrzésük könnyebb legyen.⁸⁰ Ennek egyetlen komoly hátránya a szálláshelyek túlszűfoaltsága volt. Gyárak esetében a munkahely közelsége a higiéniai viszonyok kárára ment.⁸¹ Az biztosan állítható, hogy a fogoly munkások elhelyezése nem volt kifogásolhatatlan, viszont olyan kritikus sem, mint ahogy az a szerb történetírásban megjelenik. A lelei püspöki birtokon elhelyezett 300 szerb hadifogoly szállásának a leírása is ezt bizonyítja: „*A nagy udvarral körülvelt lakás meglepi az idegent. Gondos tisztaság a lakásban mindenütt. Minden egyes szerbnek külön ágyszalmaszák, fejvánkos hófehér, megtöltve zizegő, illatos friss magyar szalmával. Hófehér vászonterítő és könnyű, finom pokróc, mely lágyan födi be a nem is olyan túlságosan eltörődött testét.*”⁸² Mint látható, az említett egyházi birtokon a hadifoglyok szalmával megtöltött zsákokon aludtak, egy barakkszerű épületben, ahol az alapvető tisztálkodási lehetőségek biztosítva voltak.⁸³

Nagybirtokos magánszemélyek esetében a helyzet ettől némileg eltért. A fogoly munkásokat az idénymunkásokhoz hasonlóan szállásolták el, üres pajtában, istállóban vagy más, nagyméretű épületekben. A hajlékokban a padlót szalmával borították, de külön szalmaágyat jellemzően nem biztosítottak. Ezek a viszonyok enyhe időjárás esetén elviselhetőnek mondhatók. A tél bekövetkezte jelentette a legnagyobb gondot, hiszen az épületek egy része nem volt fűthető.⁸⁴

Mindezek említése után érdemes röviden megemlékeznünk a Szerbiában fogságba esettek elszállásolásáról is. Szűcs András példája sokatmondó, hiszen az 1915. januári cementgyári munkája során a szállásának hiányzott egy fala, így bárhogy is feküdt, a hó folyamatosan letakarta.⁸⁵ A helyzetük a munkára kivezényelt közkatonáknak is hasonló volt, de a táborlakóknak is, hiszen többségüket istállóba zsúfolták be, s a szálláshelyükön a tetvek mindenütt nyüzsgöttek. Emellett az sem elhanyagolható, hogy a hadifoglyok az esetek többségében jéghideg földön feküdtek, még télen is, szalmát sem terítettek alájuk, vagy ha mégis, nem cserélték azt.⁸⁶ Megállapítható tehát, hogy a hadifoglyok elszállásolása mindkét állam esetében komoly nehézségekbe ütközött, de Szerbia háborúk okozta szegénysége⁸⁷ következtében rosszabb környezetet, szálláshelyet tudott biztosítani a foglyai számára. Így megalapozatlanok a szerb oldalról érkező azon vádak, miszerint a rossz szállással és étkezéssel a szerb hadifoglyok megsemmisítése lett volna a végső cél, hiszen a Monarchia a szerb hadifoglyainak ugyanolyan szállást biztosított, mint a saját idénymunkásainak.

A hadifoglyok büntetése képezi az újabb vitatott pontot. Đuković szerint minden apró hibáért embertelen büntetéseket kellett elviselniük a szerb foglyoknak. Ilyen

fenyítési mód volt a botozás, gúzsba kötés és kikötözés, akasztás, ételmegvonás, többhetes elzárás.⁸⁸ A kikötözés a Monarchia Magyarországon elfogadott büntetési mód volt, egészen 1917-ig, amikor a katonai parancsnokságok betiltották eme fenyítési módszer alkalmazását.⁸⁹ Az ételmegvonás büntetése is valóban jelen volt a Nagy Háborúban, de ez is csak 1917-ig, hiszen a Temesvári Katonai Parancsnokság 1917. március 23-án utasított minden hatálya alá tartozó katonai szervezet a börtölnel való büntetés hatályon kívül helyezéséről.⁹⁰

Ami a munkások akasztással való büntetését illeti, Csanád vármegye esetében erre nincs példa a levéltári forrásokban és visszaemlékezésekben sem, s a komoly katonai büntetések miatt a legénység sem mert ilyet megkísérelni, hiszen minden gyanús haláleset komoly nyomozások tárgyát képezte. Ezt bizonyítja az orosz Lucz Grigor halálesetének kivizsgálása és nyilvántartásba vétele is.⁹¹ Ugyanakkor túlkapásokra mégis sor került, amiről Vincze György reggeli jelentésében be is számolt: *„főhangy úrnak jeletem alásan egy szerv kóciival bele eset az árokba és az ispany végig vata az vas velával harmadik nap ja így fekszik, betek.”*⁹²

Hasonló esetről számolt be Hubezs Mihály, makói kerületi orvos is, miután megvizsgálta a szerb Đorđević Mirkót: *„Georgevics Mirkó bal arcán 8 napon belül gyógyuló, valószínűleg ütéstől eredő duzzanat van, ugyanő hörghurutban szenved.”*⁹³ Az említett hadifoglyot Fonyod József mázsamester verte meg.⁹⁴ A katonákra kiszabható büntetés azonban mindenféle erőszakoskodást minimálisra csökkentett. Ezt mutatja Turi Ferenc népfelkelő őrkatoná kétnapi gúzsba kötése, amiről a büntetés leteltét követően be is kellett számolnia Turla Miklósnak.⁹⁵ Ami a hadifoglyok elzárását illeti, a források szerint Csanád vármegye esetében nem volt erre példa, viszont nem elképzelhetetlen, hogy a hadifoglytáborokban mindez előfordulhatott, hiszen szerbiai viszonylatban erről rendelkezünk forrásokkal.⁹⁶

Ami a Szerbiában előforduló büntetéseket illeti, azok az osztrák–magyar hadifoglyok beszámolóí alapján súlyosabbak voltak. Azokon a helyeken, ahol tisztak nem voltak jelen, a bántalmazások gyakoriak voltak. Dr. Brezovsky Emil hadifogoly, tartalékos ezredorvos szemtanúja volt az ilyen eseteknek: *„Szvrlijben... a katonai parancsnokok, felügyelők itt is kegyetlenül bántak a foglyokkal. Minden csekélységért büntették, verték őket. Egy alkalommal láttam, hogy egy szerb főhadnagy a felügyelő kezéből kivette a botot, mert nem ütött vele elég erősen és ő hajtotta végre a büntetést, melynek végeztével még csizmájával is kétszer arcába rúgott a szerencsétlennek úgy, hogy a szegek nyomán véres foltok keletkeztek.”*⁹⁷ Ugyanő Kragujevacon egy másik eset szemtanúja is volt: *„Megtörtént, hogy egyik katonánkra, aki magyarul panaszkolt el neki betegségét, így förmedt rá: – Itt csak szerbül lehet beszélni! Addig panaszkodat meg sem hallgatom, amíg meg nem tanulsz szerbül!”*⁹⁸

Viszont tény, hogy az ilyen szélsőséges bánásmód nem volt mindenhol jellemző, hiszen például dr. Rosenzweig Viktor hadifogoly ezredorvos Paraćin esetében jó

bánásmódról számolt be,⁹⁹ Charles Vopicka, az Amerikai Egyesült Államok bukaresti követe azonban már az ellenkezőjét állította. A fentieket figyelembe véve tehát megállapítható, hogy a Monarchiában mindennemű törvényszegést sokkal komolyabban vettek, mint Szerbiában, ami abból is adódhat, hogy a katonák ellenőrzése a háború által el nem pusztított hátsorszámban könnyebb volt, mint déli szomszédunk esetében.¹⁰⁰

Végül, röviden vázolnám a munkabér alakulását Szerbiában, mivel komoly bírálókat érte a Monarchiát ezen a téren, így érdemes lehet összehasonlítani a két ország viszonyait. Szerbiában a hadifogoly munkások állami vállalkozásoknál napi 1/2-2 dinár¹⁰¹ között váltakozó munkabért kaptak.¹⁰² Ez napi szinten maximálisan 2 koronának megfelelő érték volt, viszont a legtöbb helyen a bérek nem kerültek kifizetésre, mivel – főleg ellátásuk címén – ezeket az összegeket legtöbbször el is vonták tőlük.¹⁰³ Egyedül az orvosok voltak azok, akik munkájukat hivatásszerűen végezheték hadifogolyként is, így dr. Schatz Róbert hadifogoly ezredorvos havi 183 dinárt keresett, amit 1915 októberéig rendszeresen meg is kapott. Ilyen megvilágításban tehát világossá válik, hogy a Monarchia szerb hadifoglyai szállás, büntetések és munkabér szempontjából jobb körülmények között élhettek, viszont azon személyeknek nem lehetett okuk panaszra, akik korábbi munkájukat fogságba esésüket követően is hivatásszerűen végezheték.

A HADIFOGLYOKKAL KAPCSOLATOS GONDOK: SZABOTÁZS(?), SZÖKÉSEK, UTAZÁS ÉS ITALOZÁS

A szabotázs veszélye már a világháború kitörése előtti hónapban is komolyan foglalkoztatta a Monarchiát, így nem meglepő, hogy a kémelhárító szervezetek gőzerővel működtek, s minden gyanús személy, különösen az idegen nemzetiségű, megfigyelés tárgyát képezte. Ez a szerbek által lakott területekre volt leginkább érvényes. Mindezekről Berkeszi István temesvári tanár a következőképpen írt: „*Sok papot és még több intelligens kinézésű szerbet fogtak el és kísérték be a vidékről Temesvárra, de akadnak temesvári szerb alakok is, akiket hűvösre kellett tenni, sőt úgy hiszem, nem egyet agyon is lőttek.*”¹⁰⁴ A Monarchia tehát az értelmiségi réteget tartotta a legnagyobb veszélyforrásnak, így ellenük tette meg az első lépést 1914-ben, úgy véelve, hogy egy szabotázs előkészítésére ők a legalkalmasabbak.

A helyzet 1915-től, a hadifoglyok mezőgazdasági és ipari munkára való kiadásakor gyökeresen megváltozott. A fő veszélyforrássá a hadifoglyok váltak, így Csanád vármegye esetében a vezetőség gyanakodva kísérte a szerb munkásosztályok minden mozdulátát. Mondhatni, 1914-ben háborús hisztéria vette kezdetét, ami egészen a háború végéig rányomta a bélyegét a társadalomra. A világháború alatt működő szigorú cenzúrának¹⁰⁵ köszönhetően azonban a szabotázs megszervezése szinte lehetetlennek bizonyult. Csanád vármegye esetében zömében a mezőgazdasági

szabotáztól való félelem volt erős: a csekély mennyiségű termést mindennél jobban féltették, mivel annak az elvesztése kilátástalan helyzetet teremthetett volna. Többek között ezzel is magyarázható, hogy szláv nemzetiségi területekre kezdetben vonakodott a Monarchia közigazgatása hadifogoly munkásokat kiutalni. Ez azonban, mint láthattuk, elkerülhetetlennek bizonyult. Ezért a hadsereg-főparancsnokság, a hadügyi, honvédelmi és belügyminisztérium rendeleteket adott ki a szabotázs-cselekmények meggátlására. A Monarchia esetében erre jó példa az 1917-ben kiadott M. Kir. Belügyminiszter körlevele, amelynek tárgya a hadifoglyok mezőgazdasági szabotázsakcióinak megelőzése. Eszerint a hadifoglyok nem tartózkodhatnak az élelmiszerraktárak közvetlen közelében, a raktárak pedig nem hagyhatók őrizetlenül.¹⁰⁶ Eme körlevél megszületését az hívta életre, hogy korábban a benne tiltott dolgokra az őrkatonák nem mindig figyeltek oda lelkiismeretesen. Így történhetett meg 1916. augusztus 21-én, hogy egy szerb hadifogoly a makói városháza udvarának azon részébe, ahol a város a szénát tárolta, észrevétlenül beosont. Azt nem tudni, hogy szabotázsakcióról volt-e szó, viszont a *Makói Független Újság* másnap gyanakvó hangnemet ütött meg az esettel kapcsolatban: „Egy szerb hadifoglyot találtak ma összetört tagokkal a makói városháza udvarának azon a részén, ahol a szénát tartja a város. Magához térítették a fogoly katonát, aki elmondta, hogy éjszaka felment a padlásra, s odalépett a szénatartóhoz, amelyen keresztül leasett. Kutya szerencséje volt a fogolynak, mert egy hegyével felfelé állított vasvillára esett, amely azonban nem nyársalta fel, hanem eldőlt a ráesett katona sulyától. Még így is összetört egy bordája. Bevitték a kórházba, ahol most azt faggatják tőle, hogy mit keresett éjjel a padláson. Mi meg azt kérdezzük, hogy hogyan őrzik a városházát, ha éjjel szerb hadifogoly, vagy bárki más mászkálhat a padláson.”¹⁰⁷ Az esetről végül nem bizonyosodott be, hogy szabotázsakció lett volna, hiszen a forrásokban az említett incidensnek más nyoma nincs. Így tehát az általam megvizsgált sajtóanyagok és levéltári források szerint Csanád vármegyében szerbek által elkövetett szabotázsakciók nem fordultak elő, viszont az ilyen akcióktól való félelem és gyanakvás a háború végéig fennmaradt, annak ellenére, hogy a Monarchia aránylag keveset szenvedett a háború alatti szabotázs-cselekményektől.

Szerb hadifoglyok szökésére 1916 júliusáig a források szerint nem került sor. Ez talán azzal magyarázható, hogy az ezt megelőző évben a kézre kerített hadifoglyokat visszaküldték a hadifogolytáborokba, különösképpen akkor, ha a munkára kiadott szerb hadifoglyok őrzéséről a magánosok nem gondoskodtak megfelelően. Ezt a 102.831/1915. B. M. sz. rendelet szabályozta, valamint a szökés tényének a bejelentési módját is. Eszerint, ha „munkára kiadott hadifogoly esetében fordult elő a szökés, akkor a szökés tényét a kirendelt őrség tiszti parancsnoka, vagy a munkahelyhez legközelebb fekvő katonai állomásparancsnokság illetve csendőrőrsparancsnokság köteles jelenteni. Abban az esetben, ha a munkára kiadott hadifoglyok nincsenek megfelelően felügyelve, a hadvezetőség intézkedhet a hadifoglyok bevonásáról.”¹⁰⁸

Ezt követően viszont már megszűnt az előző évi kockázat, a hadifoglyokat már nem küldték vissza a fogolytáborokba, hanem visszakísérték őket a szökés helyszínére, ahol tovább folytathatták munkájukat. Így tehát a szökésnek nem volt komoly tétje, a büntetések elmaradtak.¹⁰⁹

Az általam megvizsgált források szerint szerb hadifoglyok szökése főleg Mezőhegyes és Kaszaper-pusztá környékén fordult elő nagyszámban, de Csanádapáca, Kisiratos, Battonya esetében is volt példa kisebb-nagyobb szökési kísérletre.¹¹⁰ Terjedelmi okok miatt viszont csak a tömegesebb szökésekről számolunk be. Az első szökési kísérletre 1916. július 3-án került sor Mezőhegyesen, amelyet a Mezőhegyesi m. kir. Állami Ménesbirtok igazgatósága jelentett: „VII. hó 3-án megszökött két szerb hadifogoly /Külső Fecskés/ 16/397 Urosewicz Milován és 17/429 Milenkovics Ljibimir.”¹¹¹ 1916. július 4-én Kisiratosról is hasonló jelentés érkezett: „Kisiratos községből három szerb hadifogoly megszökött. VII. hó 3-án éjjel

1. Momirovics Vladimir 12/357 számú hadifogoly
2. Milošević Dimitrije 12/359 számú hadifogoly
3. Momirović Milivoj 12/360 számú hadifogoly¹¹²

A jelentést Czeglédi Béla népfelkelő őrkíséret-parancsnok tette, s a nagymegyeri hadifogolytábornak megküldte. Leírást is csatolt, amelyet a törvényhatósági gazdasági munkabizottságnak címzett. A jelentés számos érdekes információt tartalmaz számunkra. Kiderül, hogy a szökevények személyleírását milyen formában és kinek kellett eljuttatni, de azt is megtudhatjuk, hogy a két szerb hadifogoly nagyjából hogyan is nézhetett ki.

- „1. 176 czeti magas szeme fekete, orra rendes, arca göbbölyű, bajusza nincs, haja fekete, 18 éves
2. 170 czeti magas, orra hegyes, szeme sárgás, arca göbbölyű, bajusza nincs, haja szőke, 21 éves
3. 176 czeti magas, szeme sárgás, arca hosszúkás, orra hosszú, bajusza vörös, haja szőke, 26 éves¹¹³

1916. július 11-én újabb szökésről értesítenek Mezőhegyesről. „Jovánovics Dragoljub 16/380,¹¹⁴ Tomics Péter 16/386, Milosevics Raduszáv 16/395, Stojovics Milutin 17/397, Zsikics Stefán 20/366 eltűntek.”¹¹⁵ A szökési sorozat rövidesen tovább folytatódott. Július 17-én a mezőkovácsházi Szántó József népfelkelő őrlegény „Dragolyub Jakovics és Dimitrie Cvejics szerb foglyok”¹¹⁶ szökéséről számolt be. Mezőkovácsházáról 1916. július 31-re virradó éjjel „Ivan Trojkovics és Vladimir Babics”¹¹⁷ is megszökött, de most Kaszaper-pusztán történt az incidens.

A júliusban megszökött hadifoglyok sorsáról csak egy forrás tanúskodik. 1916. augusztus 2-án a korábban eltűnt „*Ljubomir Milenkovics 17/429 eltűntet... egy káplár úr hozta meg.*”¹¹⁸ A többi júliusi szökevény sorsa ismeretlen, de szökésük nagy valószínűséggel sikertelennek bizonyult, hiszen külső segítség nélkül aligha juthattak haza a Monarchia által megszállt Szerbiába.

A szökési hullámok mértéke augusztusban sem csökkent. Kaszaper-pusztáról 1917. augusztus 7-én „*hajnalban Milovan Bekics (Nagymegyer IX-266) szerb fogoly*”¹¹⁹ szökött meg, míg Mezőhegyesről 1916. augusztus 21-én „*Zivko Grujkovics 19/364...*” és „*Djordje Ilijanovics 14/232.*”¹²⁰ A fentebb említett Milovan Bekics szeptember 10-én került meg, s azonnal vissza is kísérték a munkahelyére. A hadifogoly azonosítása azonban már csak az azonosítószáma alapján lehetséges, hiszen a róla szóló második forrásban a neve már Milorad Bekics formában jelentkezik.¹²¹ Ezt követően csökkent a szökési kísérletek száma, ami főleg a tél beálltával magyarázható. Az év utolsó szökésére november 18-án került sor, amikor a mezőhegyesi cukorgyárból két szerb hadifogoly szökött meg. „*Gyorgyevics Mirko Nagymegyer, 300 sz. 28 éves, 166 cm magas, haja, bajusza barna, szeme kék. Izmajlovics Maryo, Mauthaus, 3 sz. 26 éves, 164 cm magas, haja, bajusza, szeme fekete.*”¹²² A reggeli jelentések ezt követően majd csak 1918. szeptember 5-én¹²³ számolnak be újabb szerb hadifogoly szökéséről, ami természetesen nem jelenti azt, hogy időközben ilyen kísérletek ne lettek volna, hiszen az iktatókönyvekben a szökések időpontját és helyszínét ismerjük, csak azok körülményeit nem.¹²⁴

A szökések okairól a reggeli jelentések is ritkán számoltak be. Az elérhető források közül csak egy ismerteti a munkahelyről való távozás okát: 1916. november 18-án a mezőhegyesi cukorgyárból megszökött Gyorgyevics Mirko és Izmajlovics Maryo Fonyod József mázsamester bántalmazása következtében döntöttek a távozás mellett.¹² Ezt a makói kerületi orvos, Hubezs Mihály dr. Turla Miklóshoz intézett jelentése is alátámasztja: „*Georgevics Mirkó bal arcán 8 napon belül gyógyuló, valószínűleg ütéstől eredő duzzanat van, ugyanő hörghurutban szenved. Izmajlovics Jánosnál*¹²⁶ *látható sérülési nyomokat nem találtam.*”¹²⁷ Az említett hadifoglyok és a mázsamester további sorsa ismeretlen, de a korábban ecsetelt tények ismeretében nem elképzelhetetlen, hogy Fonyod Józsefet komoly büntetések érték a hadifoglyok bántalmazása miatt.

A szökések sikertelenségéhez nagyban hozzájárult az 2.856/1915. B. M. sz. rendelet, amely a megszökött hadifoglyok előkerítőit megjutalmazta 10–25 koronával.¹²⁸ A hadifogolytábor-parancsnokságok is tettek lépéseket a szökések csökkentésére. A Cs. és kir. hadifogolytábor letétkezelősége elrendelte, hogy a „*hadifoglyoknak munkadíj és magánletétjéből összesen 10 naponként több, mint 25 korona készpénz nem fizethető ki.*”¹²⁹ Ekkora összeggel a hadifoglyok külső segítség nélkül

nem juthattak messzire. Ugyanakkor előfordult olyan eset is, amikor a lakosság támogatást nyújtott a szökevényeknek. Ennek lehetőségét már 1915 őszén igyekezett az állami gépezet csökkenteni. A büntetés módozatáról a *Makói Független Újság* 1915. október 9-i száma tájékoztatta a lakosságot: „*Előfordult, hogy a hadifoglyok szökését élelemmel és a fogolynak adott utbaigazításokkal támogatták. Értesítetik a lakosságot, hogy minden oly esetben, amikor kiderül, hogy fogoly szökését valaki elősegítette vagy a foglyot szökésben támogatta, az illető egyén letartóztatása mellett a legközelebbi kir. ügyészségnek lesz átadva, ahol a büntető eljárás azonnal meg lesz indítva és szigorúan büntetve.*”¹³⁰ Ennek ellenére azok az esetek, amikor a hadifoglyok hónapok múlva kerültek csak elő, arra engednek következtetni, hogy továbbra is voltak olyan személyek, akik segítették a megszökött hadifogoly munkásokat.

A belügyminiszter 1915-ös szabályozása értelmében a hadifoglyok napi két-három alkalommal rum nélküli teát fogyaszthattak, szeszesitalokat azonban nem kaphattak. Emellett nem hagyhatták el szálláshelyüket, s – mint korábban ismertettem – a civil lakossággal sem érintkezhetek. Azonban az örkíséret mulasztásainak, illetve a munkaadók jóindulatának köszönhetően már 1915-ben komoly gondok jelentkeztek ezen a téren. A Temesvári cs. és kir. Katonai Parancsnoksághoz folyamatosan érkeztek a panaszok, amelyek szerint a hadifoglyok kíséret nélkül járták az utcákat és alkoholt fogyasztottak. A helyzet súlyosságát a temesvári katonai parancsnokság intézkedése – amely intézkedésben a kialakult helyzetet is ismerteti – szintén bizonyítja: „*Panaszok érkeznek, hogy magánszemélyek részére kiadott hadifoglyok minden kíséret és őrizet nélkül szabadon, utcán és nyilvános helyeken csatangolnak, kávéházakat és korcsmákat, sőt színházat, stb.-t látogatnak meg. Ilyen esetek nem tűrhetők meg és a jövőben minden eszközzel megakadályozandók. Ezért utasítatnak a katonai helyi hatóságok saját hatáskörükben intézkedni, hogy ezentúl minden hadifoglyot, kit kíséret nélkül találnak, tartóztassanak le és adják őket át az állomásparancsnokságnak.*”¹³¹

Nem ez volt az egyetlen gond a magánosok esetében. Számtalanszor megesett, hogy a kellő őrizetről nem gondoskodtak, különösen, ha annak költségeit nekik kellett állniuk. Így gyakran előfordult, hogy a „*munkaadók, vagy az alsóbb közigazgatási hatóságok rendelkezései folytán [a hadifoglyok] vasúton őrizetlenül elküldetnek.*”¹³² Emiatt a szökés lehetősége könnyebbé válhatott, s nincs kizárva, hogy az egyes hadifoglyok eltűnése is ezzel magyarázható. Ezért a Császári és kir. Hadügyminisztérium a következő intézkedéseket tette: „*... a vasúti őrszolgálat összes katonai szerve utasítandó, hogy az ilyen egyedül utazó hadifoglyokat azonnal vegyék őrizetbe és azoknak a legközelebbi hadifoglytáborba való szállítása iránt intézkedjenek.*”¹³³

Ezt követően hasonló incidensekre utaló nyom már nem jelentkezik a forrásokban, így a fentebb említett esetek feltehetőleg egyre ritkábban vagy egyáltalán nem fordultak elő.

EGÉSZSÉGÜGYI KÖRÜLMÉNYEK, JÁRVÁNYOK

A járványok elterjedésétől való félelem következtében az ország vezetése rendkívül komoly figyelmet fordított a foglyok egészségügyi állapotának kivizsgálására. Már 1915-ben történt említés a munkára kivezényelt hadifoglyok kivizsgálásának fontosságáról és kötelezőségéről.¹³⁴

Kiindulópontként érdemes megnézni, hogyan is zajlott a hadifoglyok kivizsgálása, természetesen ebbe beleértve a szerbeket is. Makó esetében a településre „*kiadott hadifoglyok állapotát a városházán minden vasárnap d. e. 8 órától d. e. 10 óráig terjedő időben pontosan és felváltva kell hogy megvizsgálják. A rendelkezés végrehajtása... folytatandó, mindaddig, amíg Makón munkára kiadott hadifogoly lesz.*”¹³⁵

A beteg hadifoglyokat 1917. november 5-ig civil kórházakban is lehetett gyógyítani, viszont ezt követően már csak katonai kórházakba utalhatták őket kezelés céljából.¹³⁶

Abban az esetben, ha a kerületi vagy főorvos az orvosi kivizsgálásokon beteg hadifoglyot talált, kötelessége volt a páciens további gyógykezelésre küldeni. Egy 1915. novemberi főorvosi értesítés, miszerint „*Lazarovics Milivoj és Riztics Zsivkó [szerb] hadifoglyokat gyógykezelés végett a cs. és kir. 21. számú helyőrségi kórház*”¹³⁷ épületébe szállították, is ezt bizonyítja. A beteg Lazarovics Milivoj gyógykezelésre való felvételéről a makói ügyvezető orvos is beszámolt.¹³⁸ A gyógykezelési költségeket a katonai kincstárnak kellett állnia.¹³⁹ Az orvosi kivizsgálásokon előfordult a járványok elleni védőoltások beadása is. Erről tanúskodik az 1917. június 2-i dombiratosi reggeli jelentés is. Eszerint „*15 szerb sziondáról megvizsgáltatott*”, majd „*oltást kaptak*”.¹⁴⁰ Ami a beteg hadifoglyok munkáját illeti, a kezelésüket követően visszatérhettek saját munkásosztag-különítményükhöz. A pitvarosi, 1917. február 25-i reggeli jelentés is egy ilyen esetet ismertet: „*Zati Petar [szerb hadifogoly] 7/50 sz. a Makói Közkórházból február 24-én a különítményhez érkezett.*”¹⁴¹

Ami a további szerb hadifoglyokat illeti, az iktatókönyvek nyújthatnak tájékoztató pontot. Dr. Fejér,¹⁴² a mezőhegyesi orvosfőnök, aki az ottani szerb és orosz hadifoglyok egészségéért volt felelős, a „*ménesebirtoknál lévő szerb foglyok közül Dragomir Marković, Milorad Vasić kórházba szállításáról*”¹⁴³ értesített, és „*Milan Ilić tüdőbeteg és Spasoja Vanič megvakulását*” jelentette.¹⁴⁴

A szerb hadifoglyok egészségügyi állapotáról szóló források szűkszavúsága arra enged következtetni, hogy a szerbek azonos bánásmódban részesültek, mint a többi hadifogoly munkások.

A szerb szakirodalom szerint a tífuszt az osztrák–magyar katonák hurcolták be magukkal az Alföldről Szerbiába,¹⁴⁵ viszont ez erősen megkérdőjelezhető, hiszen a Monarchia, s ezen belül Magyarország területén a tífusz csak pár elszigetelt esetben jelentkezett, amit a sajtóhírek is bizonyítanak.¹⁴⁶ A kór valószínűleg Szerbiában jelentkezhetett, hiszen a két Balkán-háborút végigharcoló ország lakossága már 1914-ben szinte a végkimerülés szélén állt. Az ezt követő pusztítások, nagyméretű

halálázások, temetetlen halottak, a legyengült, többéves harcokban kimerült szervezetek a kór megjelenésének ideális terepet biztosíthattak, nem úgy, mint a Monarchia Magyarországa, hiszen a birodalom több mint fél évszázadig nem vett részt semmilyen nagyobb háborúban, az orvostudomány pedig rohamosan fejlődött. Az viszont valószínűsíthető, hogy a járvány gócpontja Valjevo volt, hiszen innen történt a betegek és hadifoglyok szétosztása az ország belsejébe.¹⁴⁷

Ami Magyarországon, s azon belül a Csanád vármegyében jelentkező járványokat illeti, leginkább a kolera az említésre méltó. Az első koleragyanús megbetegedések Makón jelentkeztek, amiről a *Makói Független Újság* is beszámolt: „Makó város területén két megbetegedés történt a két utolsó nap folyamán koleragyanus tünetek között. Egyik eset, amely halállal végződött, a Makón internált szerbek közt, a másik a város polgársága körében történt. [...] Irtunk már arról, hogy a hadvezetőség intézkedése folytán Makóra szombat délután 350 szerb internált érkezett... Amikor megérkeztek, gondos orvosi vizsgálatnak vetették őket alá és előrelátóan úgy határoztak, hogy 5 napig megfigyelés alatt tartják őket. Amitől félni lehetett, hogy köztük kolerás beteg is lehet, be is következett. [...] Még szombaton éjjel hirtelen rosszul lett Obradovics Lyubomir omlódi, 53 éves földmivelő, aki még ugyanazon éjjel kolerás tünetek közt rövid pár órai szenvedés után meghalt.”¹⁴⁸ Makóhoz hasonlóan, Földeákon is szedte áldozatait a kolera: „A földeákra internált szerb menekültek magukkal hozták a kolera-veszedelmet. Eddigi megállapítások szerint megbetegedés történt, melyek közül a szerb internáltak, s a földeáki lakosság körében fordult elő. A megbetegedések közül 3 halállal végződött. Köztük nem egy asszony is, a kinek a házában szerbeket helyeztek el.”¹⁴⁹

A forrásokból kiderül, hogy az 1915. évi, Szerbia elleni offenzíva megindítását megelőzően az ország déli pereméről a délszláv lakosságot internálták, s ezen civilek egy része magában hordozhatta a kórt.

Csanád vármegyében a szerb hadifoglyok között járványok nem jelentkeztek, ami az alapos orvosi kivizsgálásoknak volt köszönhető, hiszen a betegeket karanténba zárták, s míg fel nem épültek teljesen, munkára nem lehetett őket kivezényelni. A táborokban a járványok megelőzése érdekében a foglyok számára kötelezővé tették a fürdést, a ruháikat pedig gőzfertőtlenítő gépekkel kezelték. Hasonló volt a helyzet a többi nagy, járvány sújtotta hadifogolytáborban is.¹⁵⁰

A fentiek alapján az tehát nem állítható, hogy a Csanád vármegyébe kivezényelt szerb hadifoglyok megjelenését követően jelentkezett a kolera, hiszen a fertőzöttek eddigre már az orvosi kezeléseknél köszönhetően kiheverték a kórt. A korai beszámolók azonban azt támasztják alá, hogy a szerb hadifoglyok közül „naponként többen halnak el, s ezeket a katonai kórházból temetik; többnyire a harctéren szerzett betegségeik következtében pusztulnak el.”¹⁵¹ Mindezekből tehát megállapítható, hogy a járványok egy részét Magyarországra a szerb hadifoglyok hozták be.

ÖSSZEGZÉS

A Nagy Háború – s különösen annak elhúzódása – komoly kihívás elé állította a Monarchia hadvezetését és bürokráciáját. Ez leginkább a hadifogolykérdésben és a gazdasági helyzet körül kialakult válságban mutatkozott meg, s a kialakult helyzetet végül csak 1915-re sikerült stabilizálni. Mindehhez szükség volt a nők, elítéltek és hadifoglyok munkába állítására is, amely a kezdeti decentralizáció következtében rendkívül kaotikus állapotokat idézett elő, s a helyzetet végül a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrehozásával megteremtett részleges centralizációnak sikerült megoldani.

A szerb hadifoglyok megérkezése Csanád vármegyébe komoly ellenszenvet teremtett a lakosság körében, hiszen a háborús propagandának köszönhetően óriási volt a bizalmatlanság a szerb fogoly munkások iránt. Mindez az évek múlásával azonban oldódni kezdett, s a legtöbben szívesen foglalkoztattak szerbeket, akik a vármegyében főleg mezőgazdasági munkát végeztek, bár előfordult, hogy kisebb létszámban ugyan, de gyárakban is dolgoztak.

Mint láthattuk, a szerb történészek a hadifoglyok ruházatával, ételmezésével, a velük való bánásmóddal, a munkabérrel és az egészségügyi körülményekkel kapcsolatban komolyan bírálták a kettős királyság keleti felét, s napjainkban is azt állítják, hogy a Monarchia hatóságai tudatosan törekedtek a szerb hadifoglyok megsemmisítésére. A forrásokból azonban kiderül, hogy ezek a vádak megalapozatlanok, hiszen a hadifoglyok ételmezését és ruházatát, munkabérét, büntetését és egészségügyi vizsgálatát rendeletek szabályozták, amelyek megszegése komoly büntetéseket vont maga után. A szerb hadifoglyok munkájával a vármegyei hatóságok és nagybirtokosok meg voltak elégedve, amit a magánosok által kért hadifoglyok nagy száma is bizonyít. A szerb részről jelentkező, munkabér körüli kritikák is megalapozatlanok, hiszen a hadifoglyok munkabére, abban az esetben, ha mezőgazdasági munkát végeztek, nagyjából megegyezett a Monarchia bérmunkásainak fizetésével.

Végezetül tehát megállapítható, hogy a szerb hadifoglyok helyzete a többi hadifogoly helyzetével szinte teljesen azonos volt, hiszen a Monarchia általában nemzetiségi megkülönböztetés nélkül bánt foglyaival,¹⁵² s ezért is van az, hogy a jelentésekben is csak ritkán fordul elő a szerbek és más nemzetiségek kiemelése, viszont azokat az eseteket, amikor mégis, igyekeztem ismertetni. A birodalom hadifoglyokkal való bánásmódjával kapcsolatban tehát megállapítható, hogy a nyugati viszonyokhoz képest, a halálozásokat is beleértve, nem nagy különbségek adódtak, s azon foglyok többsége, akik kiheverték a kezdeti járványokat, a háború végén hazatérhettek, míg a Szerbiában fogságba esett katonáink esetében ez már sajnos nem mondható el.

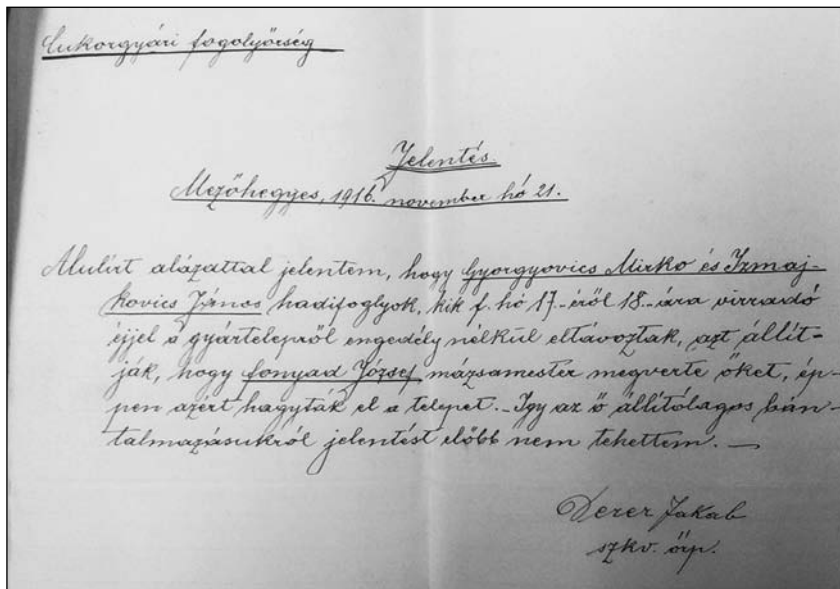
MELLÉKLETEK

altiszt (örvez.)		Örkíséreti legénység létszáma	Hadifoglyok lét- száma		Kórházba (megyikeze, mikor) átadva		Táborba (zászlóaljhoz) bevonult (mikor)		A kilóníménnyhez érkezett (mikor)		Ruha- vosi	Zsoldot és ellátást megkapta	Éltkezés	Kilónímés események
népl.			örlegény	hadifogoly	örlegény	hadifogoly	örlegény	hadifogoly	viszsga meg- látott (mi- kor)					
<p>főparancsnok úr aláírás életem megírása melynek kopuk között kegyesen tűzben volt kiló 17 rászorított deha malond meg náttát elveg főtűkkel kaptam a tűz kiló 10 deha három kiló meg két van deha seen is egy hitem hat kiló kaptam a kiló mikor tűzben történt</p>														
<p>tíz napos hitem tegy az törtéte deha hihónégy pasol öt hat kiló 6 hitem öt kilo 15 hatvan deha nap nap nap két két deha három</p>														
<p>deha három 3 máne főparancsnok úr aláírás életem megírása melynek kopuk között kegyesen tűzben volt kiló 17 rászorított deha malond meg náttát elveg főtűkkel kaptam a tűz kiló 10 deha három kiló meg két van deha seen is egy hitem hat kiló kaptam a kiló mikor tűzben történt</p>														
<p>deha három 3 máne főparancsnok úr aláírás életem megírása melynek kopuk között kegyesen tűzben volt kiló 17 rászorított deha malond meg náttát elveg főtűkkel kaptam a tűz kiló 10 deha három kiló meg két van deha seen is egy hitem hat kiló kaptam a kiló mikor tűzben történt</p>														

REGGELI JELENTÉS
 1916. április 18. hó 18. - 1916. ápr. 26. ig.

Kalocsai Könyvnyomda, Kéznyomtatás

1. kép: Vincze György örkíséret parancsnok reggeli jelentése
 (Forrás: MNL CSML SZL IV. B. 402. l. Reggeli jelentés [IN] [HN] 1916. április 18–26.)

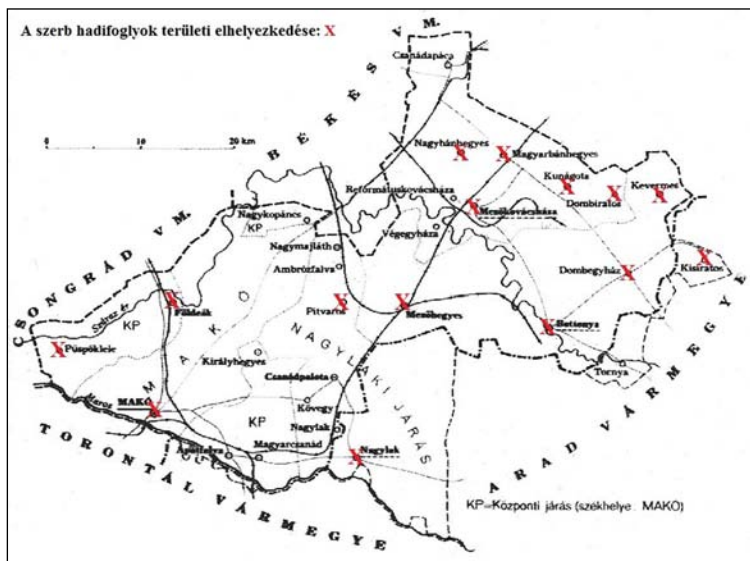
2. kép: Cukorgyári fogolyörség, jelentés 1916. november 21-én

(Forrás: MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN])

Megerkezés	Évs. hely	Munkaadó neve	A munka		A hadifogoly száma		A hadifogoly száma		A hadifogoly száma		A hadifogoly száma		A hadifogoly száma		A hadifogoly száma		A hadifogoly száma		A hadifogoly száma		A hadifogoly száma		
			hagyományos munka	új munka	Összes	Szerb	Olasz	Ponán	Internált	Terület	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar
		Cs. és Kir.																					
		Zsigmondtelepi szénbányászati																					
		Ullmann-művelőtelep																					
		Benedekgyári cukorgyár																					
		Székely János																					
		Csurgó Cs. és Kir.																					
		Benedektelepi hadifogoly																					

3. kép: 1916. évi hadifogoly kimutatás. (részlet)

(Forrás: MNL CSML SZL IV. B. 402. I.)

4. kép: A szerb hadifoglyok területi elhelyezkedése

(Forrás: http://hungary-maps.myhunet.com/images_content/vm14.jpg [Letöltve: 2018. április 25.]

A hadifoglyoknak a térképen való bejelölése a szerző munkája)

5. kép: Szerb hadifoglyok a rumai vasútállomáson

(Forrás: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/4815296.jpg> [Letöltve: 2018. április 25.]

JEGYZETEK

- ¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma UNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.
- ² Napóleoni háborúk, ópiumháborúk, krími háború, amerikai polgárháború, de nem feledkezhetünk meg a század második felében lezajló olasz és német egységért folytatott háborúkról sem, melyek velejárói a hadifoglyok és sebesültek számának drasztikus növekedése volt. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy átlagban egy halottra 3–5, esetenként még ennél is több sebesült jutott.
- ³ Krivokapić, Boris: *Ženevska konvencija o poboljšanju sudbine vojnih ranjenika u ratu (1864). Povodom 140 godina od pristupanja Srbije konvenciji*. Strani Pravni Život 1 (2016/1) 13–14. (A továbbiakban: Krivokapić 2016/1.); Aliberti, Giovanni – Malgeri, Francesco: *A XIX–XX. század*. Összefoglalás: Kun Tibor. Klió 9 (2000/3) 28–34.
- ⁴ <https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7239> (Letöltve: 2018. január 28.)
- ⁵ Uo.
- ⁶ Uo.
- ⁷ Uo.
- ⁸ Uo.
- ⁹ Ferguson, Niall: *The Pity of War 1914–1918*. London, 1999². (A továbbiakban: Ferguson 1999². 371.)
- ¹⁰ A Monarchiában 1918. január 1-jén 1 309 394 hadifogoly szerepelt a nyilvántartásban, s közülük 727 732 lett kivezényelve különféle munkálatok végzésére. Hadtörténelmi Levéltár (A továbbiakban: HL) HM 5665. sz. beérk. III/13. Eln. Mgb. 41 III/14.; HL HM 1918. Mg/B eln. 155–524. a. sz. Idézi: Blasszauer Róbert: *Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején*. In: Ad Acta A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve. Szerk.: Lenkefi Ferenc. Budapest, 2002. [<http://mek.oszk.hu/04900/04930/html/#d1e2288>] (Letöltve: 2017. március 21.; (A továbbiakban: Blasszauer 2002.)
- ¹¹ Rauchensteiner, Manfred: *Der Erste Weltkrieg und das ende der Habsburger Monarchie 1914–1918*. Wien – Köln – Weimar, 2013. 807. (A továbbiakban: Rauchensteiner 2013.); Blasszauer 2012.
- ¹² Denda, Dalibor: *Srpski ratni zarobljenici u Velikom Ratu*. In: Prvi svetski rat. Srbija, Balkan i velike sile. Beograd, 2015. 19. (A továbbiakban: Denda 2015.)
- ¹³ Leidinger, Hannes – Moritz, Verena: *Verwaltete Massen. Kriegsgefangene in der Donaumonarchie 1914–1918*. In: Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. Herausgegeben von Jochen Oltmer. Paderborn – München – Wien – Zürich, 2006. 35. (A továbbiakban: Leidinger–Moritz 2006.)
- ¹⁴ Moritz, Verena: *The Treatment of Prisoners of War in Austria–Hungary 1914/1915: The Historiography of Prisoners of War in the Late Habsburg Empire*. In: 1914: Austria–Hungary, the Origins and the First Year of World War I. Ed: Bischof, Günter – Karlsrufer, Ferdinand – Williamson R., Samuel. Louisiana, USA, 2014. 242. (A továbbiakban: Moritz 2014.)
- ¹⁵ Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök 1913. január 1. és 1914. június 1. között huszonhatszor követelte a kormánytól a Szerbia elleni háború indítását.
- ¹⁶ A m. kir. honvédelmi miniszter 1915. évi 2.000. H. M. eln. 18. számú utasítása értelmében már 1915-ben megkezdődött az idősebb korosztályok behívása. Ezek a következő születésűek voltak: 1873–1877. In: *Háborúval kapcsolatos törvények és rendeletek gyűjteménye* III. 1902–1906. (A továbbiakban: HKTRGY I, II, III)
- ¹⁷ Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A Régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, 2014. 159–163. (A továbbiakban: Hajdu – Pollmann 2014.); Rauchensteiner 2013, 202.
- ¹⁸ *Élítéltek, mint mezei munkások*. Makói Független Újság 6 (1915/107)
- ¹⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 148-1915-25-20794. – Kézzel írt pro domo feljegyzés
- ²⁰ 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: MRT 1915, 244–245.
- ²¹ Idézi: Gál József: *Hadifoglyok Somogyban az I. világháború idején*. Kaposvár, 1987. 13. (A továbbiakban: Gál 1987.)

- ²² *A vármegye alispánjának jelentése a közigazgatás június havi állapotáról.* Csanádvármegye hivatalos lapja 13 (1915/27) 259–261.
- ²³ Csanád vármegye esetében a Temesvári Katonai Parancsnokság volt az illetékes.
- ²⁴ Gál 1987. 14–15.
- ²⁵ 1916. február 11-én, gr. Tisza István miniszterelnök aláírásával megjelent a m. kir. minisztérium 550/1914. M. E. számú rendelete, amelynek leglényegesebb feladata a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok felállítása volt, a hadifogoly munkaerő minél hatékonyabb elosztása érdekében.
- ²⁶ Uo. 16.
- ²⁷ *A vármegye alispánjának jelentése a közigazgatás június havi állapotáról.* Csanádvármegye hivatalos lapja 13 (1915/27) 259–261.
- ²⁸ Uo.
- ²⁹ Uo.; Csanádvármegye hivatalos lapja 13 (1915/31) 301.
- ³⁰ *Hogy élnek nálunk a szerb foglyok? – Kép a Lelén dolgozó szerb foglyok életéből.* Makói Független Újság 6 (1915/162) 2.
- ³¹ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (A továbbiakban: MNL CSML) ML V.72. C. 10182/1915. A polgármesteri hivaltól a főispánnak írott levél, 1915. augusztus 17.
- ³² MNL CSML ML V. 72. C. 5985/1917; MNL CSML ML V. 72. C. 6220/1917; MNL CSML ML V. 72. C. 13649/1915.
- ³³ Mercz József: *Polgári és hadifoglyok a szőlőben.* Borászati Lapok 48 (1916/1) 3.
- ³⁴ 1910. évi népszámlálás I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. *Magyar Statisztikai közlemények* 42 (1912.) 56.
- ³⁵ Battonya, Dombegyház, Kevermes, Magyarombegyház, Mezőhegyes, Kisiratos és Torna.; Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Magyarország néprajzi térképe. Az 1910. évi népszámlálás alapján, nemzetiségi többségek, kisebbségek, népsűrűség. B IX c 1074 (1919.) [<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/2748/>]
- ³⁶ Halmágyi Pál: *Az első világháború.* In: Makó története 1849–1920-ig. Szerk.: Szabó Ferenc. Makó, 2002. 483. (A továbbiakban: Halmágyi 2002.)
- ³⁷ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 1916. évi hadifogoly-kimutatás
- ³⁸ Uo.
- ³⁹ Uo.
- ⁴⁰ *Szerb hadifoglyok Makón.* Makói Független Újság 7 (1916/86) 3–4.
- ⁴¹ Gál 1987, 47–49.
- ⁴² 550/1916. M. E. sz. In: HKTRGY IV., 2445.
- ⁴³ MNL CSML ML V. 72. C. 12816/1916.
- ⁴⁴ MNL CSML ML V. 72. C. 12816/1916.
- ⁴⁵ MNL CSML ML V. 72. C. 12816/1916.
- ⁴⁶ MNL CSML ML V. 72. C. 12979/1915. A leszámolóhoz szükséges adatok beszolgáltatása.
- ⁴⁷ MNL CSML SZL IV. B. 402. I Iktatók 1916–1917.
- ⁴⁸ Đuković, Isidor: *Nađmeđer: Austrougarski logor za srbe 1914–1918.* Beograd, 2002. 101. (A továbbiakban: Đuković 2002.)
- ⁴⁹ Kukoricalisztból készült kásás étel.
- ⁵⁰ *Hogy élnek nálunk a szerb foglyok? – Kép a Lelén dolgozó szerb foglyok életéből.* Makói Független Újság 6 (1915/162) 2.
- ⁵¹ Egyes településekre vonatkozó reggeli jelentések eltűntek, így a lista nem teljes.

- ⁵² MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. július 31-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. augusztus 3-tól. [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. augusztus 6-tól [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. október 14-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. február 8-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. február 27-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. április 3-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. április 17-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. április 25-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. június 3-tól [IN]; Reggeli jelentés: Kunágota, 1916. április 30-tól május 10-ig [IN]; Reggeli jelentés: Kunágota 1916. május 27-től április 4-ig [IN]; Reggeli jelentés: Dombegyház, 1916. szeptember 10-től 15-ig [IN]; Reggeli jelentés: Kaszaper-pusztá, 1916. szeptember 10. [IN]; Reggeli jelentés: Pitvaros, 1916. szeptember 22-től október 12-ig [IN]; Reggeli jelentés: Földeák, 1916. augusztus 1. [IN]; Reggeli jelentés: Dombegyház, 1916. június 22-től 30-ig [IN]; Reggeli jelentés: Kaszaper-pusztá, 1916. augusztus 7. [IN]; Reggeli jelentés: Pitvaros, 1916. augusztus 1-jétől 9-ig [IN]; Reggeli jelentés: Dombegyház, 1916. augusztus 22-től 30-ig [IN];
- ⁵³ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Reggeli jelentés [IN] [HN] 1916. április 18–26.; Főhadnagy Úr! Alásan jelentem, megírom, hogy mennyit kapunk kosztot. Kenyér 17 kiló, 140 deka szalonna, meg rántott leves főzőkre. Káposzta 10 kiló, meg hetven deka. Egyszer hús egy héten. Hat kiló lisztet, öt kilót, amikor tésztát főznek. 14 liter tej, tészta a levesbe, 6 kiló kukorica kása. Krumpli 15 kiló és 65 feka zsír egy napra. Főhadnagy Úr! Alásan jelentem, ennyit kapnak a foglyok étkezést. Főhadnagy Úrnak jelentem alásan, én is ennyit kapok... mint egy fogoly... éspedig azt hiszem, úgy hallván, minden fogoly étkezése gyengés.
- ⁵⁴ Feltehetőleg 100 gramm/fő (Đuković 2002. 108.)
- ⁵⁵ MNL CSML ML V.72. C. 5276/1916. [másolat]
- ⁵⁶ Đuković 2002. 108.
- ⁵⁷ MNL CSML ML V.72. C. 1917/1144 [gépirat]
- ⁵⁸ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Reggeli jelentés: Nagylak, 1916. augusztus 7. [IN]; „A másik úr kifogásolta a hadi foglyok ruházatát, hogy sok rossz állapotban van úgy a lábeliüket is és elrendelte a hiány sürgős pótlását.”
- ⁵⁹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Jelentés: Dombiratos 1917/VI.2
- ⁶⁰ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktató, 1916. 659. bejegyzés, 1916. június 19.
- ⁶¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktató, 1916. 803. bejegyzés, 1916. július 11.
- ⁶² MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktató, 1916. 843. bejegyzés, 1916. július 14.
- ⁶³ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktató 1916–1917.
- ⁶⁴ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 1916. évi májusi hadifogoly kimutatás
- ⁶⁵ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Értesítés dr. Turla Miklós főhadnagy úrnak, Makó. [IN] 1917. október 25.
- ⁶⁶ 7598/1915. H. M. eln. A sz. körrendelet (1915. június 11.) In: Belügyi Közlöny 20 (1915/33) 661.; Miklós Tamás: *Első világháborús hadifogolytábor Esztergom-Kenyérmezőn*. Nagy Háború Blog (2012.) 5. (http://m.cdn.blog.hu/na/nagyhaboru/image/workshop/miklo_stamas_kenyermezo.pdf) (A továbbiakban: Miklós 2012.)
- ⁶⁷ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 1916. évi májusi hadifogoly-kimutatás
- ⁶⁸ Miklós 2012. 5.
- ⁶⁹ MNL CSML ML V. 72. C. 13532/1915.
- ⁷⁰ Đuković 2002. 101.
- ⁷¹ MNL CSML ML V. 72. C. 1459/1916.
- ⁷² MNL CSML ML V. 72. C. 9/1916.
- ⁷³ Vemić, Mirčeta: *Pomor srba ratnih zarobljenika i interniranih civila u austrougarskim logorima za vreme prvog svetskog rata 1914–1918*. Zbornik Matice Srpske za Društvene Nauke 147 (2014/2) 205. (A továbbiakban: Vemić 2014.)

- ⁷⁴ Rendelet a hadifoglyok foglalkoztatásáról. – *Hadifoglyok mezőgazdasági munkája*. Makói Független Újság 6 (1915/10) 2.
- ⁷⁵ Miklós 2012. 6.
- ⁷⁶ Đuković 2002. 104.
- ⁷⁷ Férfiak esetében.
- ⁷⁸ Pap Dezső: *A magyar szociálpolitika a világháborúban*. Budapest, 1934. 38. (A továbbiakban: Pap 1934.)
- ⁷⁹ Rendelet a hadifoglyok foglalkoztatásáról. – *Hadifoglyok mezőgazdasági munkája*. Makói Független Újság 6 (1915/10) 2.
- ⁸⁰ Đuković 2002. 101.
- ⁸¹ Uo. 102–103.
- ⁸² *Hogy élnek nálunk a szerb foglyok? – Kép a Lelén dolgozó szerb foglyok életéből*. Makói Független Újság 6 (1915/162) 2.
- ⁸³ Uo.
- ⁸⁴ Gál 1987. 57–58.; Szerbiára ugyanez volt jellemző. Faragó László: *A Balkán-félszigeten*. In: *Hadifogly magyarok története*. Budapest, 1930. 94. (A továbbiakban: Faragó 1930. 94.)
- ⁸⁵ Margittai 2014. 78.
- ⁸⁶ Margittai 2014. 59–62.
- ⁸⁷ A két Balkán háború komolyan megviselte Szerbia gazdaságát, s a rend helyreállta előtt a Nagy Háború is kitört, ami szinte kilátástalan helyzetet teremtett.
- ⁸⁸ Đuković 2002. 102.
- ⁸⁹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Cs. és Kir. KPT, M. A. Nr. 13099. Abschaffung der Strafe des Anbindens für die Kgf. Militärkommandobefehl Nr. 63 (1917.)
- ⁹⁰ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Cs. és Kir. KPT, Präs. Nr. 665. Fastenstrafen bei Kgf. – Außerkraftsetzung. Militärkommandobefehl Nr. 69 (1917.)
- ⁹¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 2598/1917.; 5144/1917
- ⁹² MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, 1916. július 22.
- ⁹³ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Turla Miklós Főhadnagy úrnak, Makó. 1916. november 18.
- ⁹⁴ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Cukorgyári fogolyórség, jelentés 1916. november 21-én.
- ⁹⁵ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Jelentés: Turi Ferenc, [HN] 1917. IV. 3. [IN].
- ⁹⁶ A niši hadifoglytáborban a többhetes sötétzárkába helyezés bevett gyakorlat volt. Margittai Gábor: *Szamár-sziget szellemkatonái. A nagy háború eltitkolt halálmarsa*. Budapest, 2014. 78. (A továbbiakban: Margittai 2014.)
- ⁹⁷ Faragó 1930. 100.
- ⁹⁸ Uo.
- ⁹⁹ Uo., 101.
- ¹⁰⁰ Faragó 1930. 109.
- ¹⁰¹ 1 dinár értéke megközelítőleg 1 osztrák–magyar korona értékének felelt meg.
- ¹⁰² Faragó 1930. 100.
- ¹⁰³ Uo. 108.
- ¹⁰⁴ *Kataklizma: Berkeszi István naplója* (Temesvár, 1914. június 28–1918. október 27). Bevezette, válogatta és jegyzetekkel ellátta: Marosvári Attila. Békéscsaba: KN, 1989. 24–25. (A továbbiakban: Marosvári 1989.)

- ¹⁰⁵ Levélcenzúrára kell gondolni.
- ¹⁰⁶ Túrkeve 5835/1917 A M. Kir. Belügyminiszter körlevele a hadifoglyok mezőgazdasági szabotázsakcióinak megelőzése tárgyában, Melléklet: francia hadifoglyoknak küldött röpcédulák utasításai kártételekre és pusztításokra (http://macse.hu/JNSZM_hosok/leveltari_forrasok.html; letöltve: 2017. április 23.)
- ¹⁰⁷ Szerb hadifogoly a városháza padlásán. Makói Független Újság 7 (1916/200) 2.
- ¹⁰⁸ 102.831/1915. B. M. sz. In: HKTRGY III., 1532.
- ¹⁰⁹ Gál 1987. 76.
- ¹¹⁰ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktatók, 1916–1917.
- ¹¹¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyes 1916. július 11.
- ¹¹² MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Kisiratos község 1916. július 4.
- ¹¹³ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Kisiratos község 1916. júl. 4.
- ¹¹⁴ A hadifogoly azonosítószáma: barakk/fejszám.
- ¹¹⁵ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyes 1916. július 11.
- ¹¹⁶ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktató, 1916. 873. bejegyzés, 1916. július 17.
- ¹¹⁷ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Kaszaper-pusztá 1916. július 31.
- ¹¹⁸ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 2890/1916.
- ¹¹⁹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Kaszaper-pusztá 1916. augusztus 7.
- ¹²¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyes 1916. augusztus 22.
- ¹²¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Kaszaper-pusztá 1916. szeptember 10.
- ¹²² MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyesi cukorgyár 1916. november 19.
- ¹²³ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyes, 1918. szeptember 5.
- ¹²⁴ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktatók 1916–1917.
- ¹²⁵ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyesi cukorgyár 1916. november 21.
- ¹²⁶ A név ismét eltorzított formában jelentkezik. Lehet, hogy a fogolyörök írták el korábban, de az is lehet, hogy az orvos. Ezért rendelkezett minden hadifogoly a korábban említett azonosítóval.
- ¹²⁷ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN] Hubezs Mihály jelentése Turla Miklós főhadnagy úrnak, Makó 1916. november 18.
- ¹²⁸ 2.856/1915. B. M. sz. In: HKTRGY III., 1531.
- ¹²⁹ MNL CSML ML V. 72. C. 5982/1917.
- ¹³⁰ *Hadifoglyok szökésének támogatása.* Makói Független Újság 6 (1915/2) 3.
- ¹³¹ MNL CSML ML V. 72. C. 14017/1915.
- ¹³² MNL CSML ML V. 72. C. 13681/1915.
- ¹³³ Uo.
- ¹³⁴ 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: MRT 1915. 244–245.
- ¹³⁵ MNL CSML ML V. 72. C. 13532/1915.
- ¹³⁶ MNL CSML ML V. 72. C. 15064/1917.
- ¹³⁷ MNL CSML ML V. 72. C. 12583/1915.
- ¹³⁸ MNL CSML ML V. 72. C. 9961/1915.

- ¹³⁹ Uo.
- ¹⁴⁰ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Dombiratos, 1917. június 2-ig.
- ¹⁴¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Pitvaros, 1917. február 25.
- ¹⁴² A keresztnéve ismeretlen.
- ¹⁴³ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktató, 1916. 775. bejegyzés, 1916. július 5.
- ¹⁴⁴ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktató, 1916. 775. bejegyzés, 1916. július 5.
- ¹⁴⁵ Margittai 2014. 56.
- ¹⁴⁶ Pesti Hírlap, 1915. március 31.
- ¹⁴⁷ Margittai 2014. 67.
- ¹⁴⁸ *Pozitív a két koleraeset.* Makói Független Újság 6 (1915/227) 3.
- ¹⁴⁹ *Kolera Földeákon.* Makói Független Újság 6 (1915/236) 2.
- ¹⁵⁰ Miklós 2012. 2.
- ¹⁵¹ Marosvári 1989. 59.
- ¹⁵² Kivételt az olaszok képeztek, mivel szövetségesből lettek ellenségek.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSE A MAGYARKANIZSAI SAJTÓ TÜKRÉBEN

PETŐ BÁLINT

ABSTRACT

The First World War caused a significant change in the life of the Hungarian press. The content structure of most of the newspapers suddenly adapted to warfare, and many of them were unable to function, so they were temporarily or permanently finished publishing. There were two local newspapers in Magyarkanizsa at the outbreak of the World War: the Kanizsai Újság and the Kanizsai Ellenőr. We are asking the question of how the first period of war influenced the functioning of the two press products.

1914. június 28-án Gavrilo Princip, a Fekete Kéz nevű szerb csoportosulás tagja agyonlőtte Ferenc Ferdinánd trónörökösét és feleségét Szarajevóban. A Monarchia Szerbiát tette felelőssé a merényletért, s egy hónappal később ultimátumot intézett Belgrádhoz. Ebben – többek között – követelte, hogy az osztrák–magyar hatóságok részt vehessenek a gyilkosság felelőseinek felkutatásában, tehát nyomozói Szerbia területére léphessenek. Péter király visszautasította az ország szuverenitását sértő dokumentumot. I. Ferenc József július 28-án elküldte a Monarchia hadüzenetét Szerbiának, ezzel pedig ki-robbant az első világháború.¹ Jelen tanulmányban azt vizsgáljuk meg, hogyan jelent meg a tizenötmillió áldozatot követelő világégés kitörése a néhány esztendővel korábban városi rangra emelkedő Magyarkanizsa nyomtatott sajtótermékeinek oldalain, illetve, milyen hatással volt a háború a helyi lapok működésére.

A bácskai település első saját hetilapjának, a *Kanizsai Újságnak* megszületése a városi státusz elnyeréséhez kötődik: az első – közgyűjteményben fennmaradt – példány 1909. január 3-án jelent meg, miután a nagyközség 1908. december 29-től hivatalosan is rendezett tanácsú várossá vált.² A négyoldalas újságot vasárnaponként vehették kézbe az olvasók, amely főként a helyi eseményekről tudósította a kanizsai lakosságot, bár folyamatosan helyet kaptak országos és külföldi vonatkozású hírek is a hasábocon.³ (Megjegyzendő, hogy a lap 1911 első felében átmenetileg hetente kétszer, vasárnap és csütörtökön is megjelent.)⁴ A „*társadalmi és közgazdasági hetilap*” kiadója Bruck P. Pál volt, aki nem csak nyomdát működtetett a városban, hanem kereskedelemmel is foglalkozott.⁵ Sajtóvállalkozása megindításában minden bizonnyal legalább annyira motiválta az üzleti haszonszerzés újabb lehetősége, mint a társadalmi felelősségérzet: az újság hirdetési rovatának jelentős részét saját kereskedése népszerűsítése töltötte ki. Négy évvel később Bruck – köszönhetően megnövekedett vagyonának – már virilis képviselőként is részt vett a helyi közéletben.⁶ A *Kanizsai Újság* első szerkesztője Tóth Zoltán volt, aki azonban mindössze egy évig dolgozott a lapnál: 1910. január közepétől maga a kiadótulajdonos látta el a felelős szerkesztői feladatokat is.⁷

A *Kanizsai Újság* egyeduralma 1911 tavaszán szűnt meg, mikor napvilágot látott a település második hetilapja, a *Kanizsai Ellenőr*, Mányi János szerkesztésében, illetve a kisváros másik nyomdatulajdonosának, Léderer Manónak kiadásában. A szintén vasárnaponként publikált orgánum a Magyarkanizsai Ifjúsági Közművelődési Egylet (MIKE) hivatalos szócsöve volt, és – a *Kanizsai Újsággal* ellentétben – inkább semleges, esetenként pedig kormánykritikus hangot ütött meg. A két lap között hamarosan heves szócsatáktól sem mentes konkurenciaharc kezdődött, köszönhetően a piaci versenynek, valamint az eltérő politikai irányvonalnak. Az *Ellenőr* felelős szerkesztői posztján később több változás is történt: a feladatot Mányi után Vieghe Illés, majd Pósa József, Barsy Elek, végül Pulay Andor látta el.⁸

A szarajevói merénylet híre a *Kanizsai Ellenőrben* késve jelent meg, ami természetes, hiszen hetilapról van szó, és a gyilkosság éppen vasárnap történt, vagyis az újság megjelenése napján.⁹ Az aktualitás, a gyors tájékoztatás így a példás szerkesztői igyekezet ellenére is eleve kizárt volt. Mindenesre érdekes kontraszt, hogy miközben a bosnyák fővárosban lelövik Ferenc Ferdinándot, Magyarkanizsán éppen háromnapos, önfeledt mulatozás zajlik, amelyről a helyi sajtó is beszámol: a tűzoltó-jubileumra a méltán híres kanizsai tűzoltóegylet¹⁰ mellett a környék hasonló egyesületeit is meghívták, sőt érkezett vendég Budapestről, Veszprémből és Temesvárról is.¹¹ „*Üdvözölve legyetek, Magyarkanizsa városában megjelent tűzoltó vendégeink. Tekintsétek városunk falait a szeretet hajlékának, amelyet a legnagyobb örömmel oszt meg Magyarkanizsa város vendégszerető közönsége. Zászlókkal feldiszitett házormaink hirdessék vendégszeretetünkön kívül ama megbecsülést is, amelyet nehéz,*

sok önzetlen önfeláldozást [sic!] kívánó munkátok iránt érzünk” – olvasható a Kanizsai Ellenőr vezércikkében.¹² A rendezvény az előző nap kezdődött, és a tervek szerint másnap ért véget, a tűzoltó zenekarok versenyével. Vasárnap este, vagyis az ünnepségsorozat csúcspontján tűzijátékot és fergeteges táncmulatságot tartottak a népkertben, illetve a gazdakörben¹³ – s ekkor az Osztrák–Magyar Monarchia trónörököse már órák óta holtan hevert Sarajevóban.

A merénylet híre – hivatalos távirat formájában – csak másnap, vagyis június 29-én, háromnegyed tizenkettőkor érkezett a településre. Eddigre a tűzoltó-jubileumi rendezvények már éppen véget értek, a városvezetés mindenesetre a későbbi időpontokra kiadott táncmulatsági engedélyeket visszavonta, a középületekre azonnal

19. évfolyam. Magyarországra, 1914. június 28. 26. szám

KANIZSAI ELLENŐR

Felirattal az hétlétre 1 kora 3. kor. Védőre 1 kora 4. kor.	Feliratostól PULAY ANDOR. Küldés és lapjuttatásnak: Pályafelirat. Küldés: 40 pengő.	Megjelenik minden vasárnap. Egyszeri ára 4 fillér.	Szerkesztőség és kiadó- háza: Magyarországra Urbánia 1. szám.
---	---	---	---

Üdvözölve legyetek

Magyaránizsa városában megjelent üdvözítő vendégünk.

Tekintések városunk falait a szeretet hajlékának, amelyet a legnagyobb örömmel oszt meg Magyaránizsa város vendégszerető közönsége.

Zászlókkal fedeztetett háziromaink hirdessék vendégszeretőségünk kívül ama megbecsülést is, amelyet nehéz, sok önzetlen önfeláldozást kívánó munkátok iránt érzünk.

Üdvözölve legyetek mint a meggyel szöv. győztes és versenyen jelent bátor küzdők.

Üdvözölve legyetek mint a mkanizsai önk. üdvözítő testület örömmel megjelent bajtársak, mert bíszot elmondhatjuk nektek, hogy és am szerelmes fiaink, akiben nekünk kedvünk telik.

Titeket pedig, kedves önkéntes üdvözítő polgáraink, huszonegyes fennállatok alkalmával, az isten áldjon meg.

Az emberszeretet világozása meg a jövőben is áldásos működéseket.

A kultúra és az emberi javak megőrzésében kifejtett munkásságok a legnagyobb mértékben tudjuk értékelni. Nyugodtan hajljuk le fejünket éjelti pihenésre, nyugodtan gondolunk a metánan orozva reánk fűző lángokra, amelyek kiszabadulva az embertől reá rakott lánczából – vesztükre törnek.

Hűssek vagyunk rátok. Hírrel dicősdéssel feveztetik városunkat.

Brassó, Torino olyan lényonnyaj ételeteknek, amelyek messze világo-

tanak és megszerették számotokra szeretetünkön kívül csodálatunkat is.

Most pedig, amidőn az örömtözekek lángjai lobbantak fel a városban – nyugodtan élvezetek a jól megérdemelt jutalmat, mert ezeket a lángokat nem oltani, hanem csak élesíteni tudjátok.

Az isten áldjon benneteket!

AZ ÜNNEPÉLY SORRENDEJE: *)

Június 27-én d. u. és este: A szövetség Zászlómozgásának és világozományi tagjainak, üdvözítő vendégek jogadására. elzárószólása. D. u. fel 6 órakor: Szerettség világozományi ülése és a versenybírók üdvözítő ülése a városbába kis tanácssteremben.

Este 8 órakor: A magyaránizsai testület díszfogadására. este 9 órakor: Szeretőd. Este fel 10 órakor: Imerkedési estély a népkerti vígadóban.

Június 28-án: Reggel 4 órakor: Zenei ebrzés. 5. Véndég fogadása és elzárószólása. Reggel fel 8-kor: Győztesek a városbába előtt az istentisztelethez, reggel 8-kor: Zenei mise a templomban.

D. e. 9 órakor: A mkanizsai testület díszfogadására a városbába díszteremben. D. e. 9 óratól 11 óráig: A népkerti testület képviselőinek igazolására a városbába kis tanácssteremben. D. e. 10 órakor: A mkanizsai testület éremgyűlési tagjainak szolgálati emléket való jóváértése, a testület díszelvonása a városbába előtt. D. e. 11 órakor: Meggyel szövetségi közgyűlés.

*) Mivel az ünnepélyek sorrendjében változások történtek – ezekre itt alant hírték fel a közönségfigyelmet.

Déli 12 órakor: Társas ebéd a népkerti vígadóban.

D. u. 2 óratól: Testületek versenyel a Rákóczytér.

Este 7 órakor: A versenybírók zárójelése. Díjak kiosztása.

Este fel 10 órakor: Tűzijáték a népkertben, táncmulatság a népkertben és gazdakörben.

Június 29-én: Reggel 5 órakor: Zenei ebrzés.

Reggel 8 órakor: A múltiszóló testület üdvözítő ülése, szeretőség megbeszélés.

D. e. 9 órakor: Tűzoltó zenekarok versenyel a város népkertben.

D. e. 10 órakor: Ezen verseny között húszötötök ülése és díjak kiosztása.

D. e. 10 órakor: Sétányverseny a népkertben.

MEGJEGYZÉS: Azon este, ha a köztöltési versenyen 28-án nem fejeződnének be, úgy, csak 29-én reggel 8 óratól kezdődőleg folytatnak s ezek befejezté után tartják meg a zenekarok versenyét.

A június 27., 28. és 29-én tartandó
Múltidőjubiläum vendégeknek névsora:

Adak:

Nagy Gergely
Piller György
Kovács Ferenc.

Apont:

H. Becker Ferenc
Wilpert Jakab
Dombovcics Béla
Winksch Lajos.

Budapest:

Köhler István tűzoltószert-gyáros.

Bács:

Ertl István
Kapitány Ferenc
Legénység 2 fő.

Csantavér:

Csápar Dező
Legénység 15 fő.

Csurug:

Dr. Kovács Elemér és neje
Dr. Reich Zoltán

Figyelem! Egy nagyobb rakomány sikerült most olcsón árban arvonni.

Figyelem! Ez ebből a legjavításabb EKSZEREK rendelkezéssel juttatás árban szerethetik be nálam Nagy választás zsebórák, arany gyűrűk, fülbevalókban és valódi AMERIKAI DUBLEARUKBAN, melyek gyáriárban kaphatók nálam

Ora és ékszer javítások pontosan és olcsón készíttetnek.

Szíves pártfogást két

Ehrenfeld Hermann
óras Szabódság tér

1. kép: A Kanizsai Ellenőr címlapja 1914. június 28-án, a sarajevói merénylet napján (Forrás: Délvidék Kutató Központ Archívuma)

fekete lobogókat helyeztek ki, emellett gyászistentisztelet is tartottak a római katolikus, valamint a görögkeleti templomban.¹⁴ Ennek ellenére érdekes, sőt nehezen értelmezhető, hogy az ország leendő uralkodójának erőszakos halála a *Kanizsai Ellenőr* következő, július 5-én megjelent számában szinte egyáltalán nem bírt hírértékkel: a címlapon kizárólag a korábbi tűzoltónapokról olvashatunk részletes beszámolót, magáról a merényletről pedig semmiféle tudósítást nem találunk a belső oldalakon sem. A hírrovatban mindössze két rövidke írás utal a rendkívüli eseményre, de ott is csupán egy évzáró ünnepségről szóló, könnyed beszámolót követően: az egyik közli, hogy a vármegye részvét-közgyűlést tart majd Zomborban július 6-án, a másik pedig tájékoztatja a lakosságot, hogy „*Ferenc Ferdinánd kir. herceg trónörökös és felséges neje gyászos elhunytára való tekintettel – a város mély gyászának külsőleg is kifejezést adva – nem tart és nem engedélyez semmi nyilvános mulatságot, ünnepséget – a további hivatalos rendelkezésig.*”¹⁵ (A vidéki lapok többsége a teljes címlapot kitöltő cikket szentelt a témának a merénylet után: például a *Szentesi Lap* július 2-i száma vastag fekete keretbe foglalva, „*A trónörökös halála*” címmel közölt tudósítást;¹⁶ a *Mátészalkai Újság* „*A nemzet halottjára*”-nak tekinti Ferenc Ferdinándot július 3-án;¹⁷ a *Fehérgyarmat* szintén kiemelt vezércikke pedig a következőképpen fogalmaz: „*Az a kegyetlen, kérlelhetetlen végzet, amely mindnyájunk felett sötét viharfellegként lóg, ezt az országot, ezt a monarchiát, élén a legjobban szeretett és legtiszteltebb uralkodóval, új megpróbáltatásnak tette ki. Azok a revolverlövések, amelyek múlt vasárnap Sarajevóban Ferenc Ferdinánd és Hohenberg Zsófia hercegnő életét kioltották, nemcsak gyászba borították a monarchiát, sőt az egész világot, hanem feltették a koronát a mi közgazdasági, politikai, társadalmi életünk ziláltságára*”¹⁸ – csak hogy néhányat említsünk a vidéki sajtóorgánumok százai közül.)

Egy héttel később (július 12.) szintén nem volt kiemelt fontosságú sem a sarajevói esemény, sem annak egyre erősödő utórezgése. A *Kanizsai Ellenőr* címlapján egy a város infrastrukturális elmaradottságát taglaló vezércikket, illetve egy helyi kiállításról való beszámolót találunk. A második oldalon is csak két rövid hírt olvashatunk a témában: az egyik beszámol a korábban már említett gyászistentiszteletekről, a másik pedig arról, hogy a trónörökös halála miatt elmaradt a Monarchia nagyszabású hadgyakorlata Szombathely környékén.¹⁹ A következő lapszám (július 19.) esetében hasonló a helyzet: az első oldalon egyetlen hír vagy véleményközlő írás nem található a merényletről, illetve annak következményeiről. A vezércikk az 1915-ös országgyűlési választások előkészületeiről értekezik, emellett a – rendhagyó módon – szintén címlapon kezdődő hírrovat sem közöl információt a téma kapcsán, és ez nincs másképp a belső oldalakon sem.²⁰ Július 26-án változik meg először az újság hozzáállása: a címoldalon ugyan a vezércikk a választók összeírásáról szól – hiszen a szerkesztőség szerint ez most a „*legaktuálisabb téma*” –, azonban utána tipográfiailag enyhén kiemelve (eltérő betűtípussal) olvashatunk egy jegyzetet,

amelyben a szerző már a háború előszelére figyelmeztet, de még bízik a békés megoldásban, a helyi lakosságot pedig nyugalomra inti. „Hisszük, hogy Mkanizsa minden egyes polgára nyugodtan, higgadtan mérlegeli az eseményeket és senki el nem ragadtatja magát szenvedélyétől. Ha komolyak a percek, legyenek komolyak az emberek is! Az üres jelszavak, szenvedélyes kifakadások különösen ilyenkor nagyon helytelenek. De nincs is erre semmi ok, mert majd elintézik a nemzet sorsát bölcsen azok, akik arra hivatva vannak. Ha komoly is az idő, de azért még korántsem reménytelen s messze vagyunk még attól, hogy megijedni, vagy egyáltalán félni a legkisebb okunk is volna” – fogalmaz a „Komoly percek” című írás.²¹

KANIZSAI ELLENŐR

Agyonlőtt hazaárulók

A péterváradai várparancsnok tegnapi lőttette közé a szerémségi Beska községben előkerült hazaárulást. A hazaárulók már elvérték büntetésüket. A büntetésny végül sorral komoly figyelemre méltóknak mindazokhoz, akiknek lelkében titkos gondolatok ott lappang az az ezres amely Beska község lakóit olyan szomorú hírvérvé emelte.

A beska hazaárulás napjente jutásához a Szerémségben való bejárás kellett. Ezrel a bejárásal azonban nemcsak a szávtantúli, hanem a beskaik is alaposan megjárták. Hába várták a győztes sereb csapatokat. Csak nem akartak jönni. Pedig hogyan várták őket. A házakat fellobogtatók. Külön fogadó bizottságot szerveztek. A házak kényeinek füstölő kődek. A lakosság sültöt főzött és terített asztalokkal várta a sereb csapatokat. A fogadtatás szervezésén a sereb pápa, a tanácsnok, a jegyző, az állatorvos és két földmives vet felekvő részi.

A község lakói között vannak magyarok és németek is, akik azonban a sereb lakosság fenyegető magatartása következtében menekülni voltak kénytelenek.

A sereb katonaság helyett hamarosan a községbeliek legnagyobb üm-métködsára — a mi katonáink jelenleg meg. A lázongó község azonban a „hazaias és loyális” arcot vette föl. Ez azonban nem használta. A megjelölt vizsgálat után a hazaárulók részvevőit és több bűnösöt vasrútervették és Péterváradra szállították.

A főkomposokat — számvevőint hatot golyó általi halálra ítélt a hadbíróság. Az ítélet szombaton, szept. 12-én hajnalban hajtották végre a sereb egyik árkában.

Az agyonlőtt beska hazaárulók névsora: Dujanov Szvetozár gőz. kő. sereb lelkész, Markovics Vladimir község jegyző, Jovanovics Danica tanító-nő és Tesónó, Varisek Millán állatorvos, Bojesics Szvetozár földmives, Rőcz Vladimir földmives. A kivégést a Beska-ól hozott több bűnös jelenlétében hajtották végre. Ezeket a bűntettő aktra után Szabadkára szállították s itt a kir. ügyesség fogházában vannak.

A szomorú esetet kapcsolatban Grzyvasi Stanislaus, cs. és kir. vezérőrnagy, Pétervárad várparancsnok a következő tudoménnyal lette közre:

Hirdetmény.

Beska községben azon hírvé, hogy a sereb hadsereb csapatai bejártek a határon és előre nyomatult, a község lakosainak egy többsége része unan-pólyos jóindulatú közzellett elő. Haza-árulók felét részelték ki. Alkalmat-akat királyi tiszttal s területi asztalokkal várta a bejáró sereb katonaságot, akik azonban a községet meg csak meg sem közölték.

Ezen gyulatozás eset arra indít-folta a katonai hatóság, hogy a bűnszekemény előkerült eltagassa a hat főkomposost nyírvanosan kivé-gezesse, a többi pedig a legzigor-abb büntetéssel sújta.

Figyelemre méltó a lakosságot, hogy hasonló hazaárulási eseményektől szigorosan tartózkodjék, mert egyéb- esetben a katonai hatóságok nem lesz módjában enézést gyakorolni s a cserkőlcény összes előkerült, vala-mint a kivett faszakat is agyonlő-vevessel jagja büntetni.

Petrovaradin, 1914. szept. 12.
Grzyvasi Stanislaus s. k. cs. és kir. vezérőrnagy, várparancsnok.

szokat, franciákat angolokat és szer-beket elverjük, hogy belétkölnék, olyan békét diktálnak rájuk, hogy felehek lesznek a sápadtságtól és annyi hadisarcot vetünk ki rájuk, hogy szemek százádozik pirosak lesz-nek a srádtól.

Csalatéren eleselt tanító.

Pulvak Janos zentai állami iskolai tanító sőt mintegy 10 nappal előzött vittek tel az őru a harcérte, tegnapi-élt a Lemberg mellett folyó csatában na-lálisan megsebesült. Besbe ügyeg-yeztek, de nem tudták megmenteni. Hatón tavaszig tudták hozzatartó-zni a halálhrt, akik nyomban el-utartak Besbe, hogy hős halálát ki-műlt laci temetésén résztvegyenek.

Z. O.

Hadművelesek jelentkezése.

Hadművelesek jelentkezése. Az 1892, 1893, és 1894 ében született hadművelesek, illetve néplőlelők azonnal jelentkezni tartoznak a katonai-ny-osztálynál. Ezeket 10—12 nap múlva Szabadkán fogják megvizsgálni s az alkalmassakat közös hadseregbe és hon-védségbe szolgálásra beosztani.

HÍREK

Olvasóinkhoz. A miniszterelnöki ségi sajtóiroda szíves volt intézkedni kérésünkre, hogy a legújabb híreket szerkesztőgünk látványilag megkapja. A legújabb híreket tartalmazó távra-tok szerkesztőségünkben ki lesznek fog-gesztve és olvashatók.

Szerkesztői üzenetek.

H. M. A kanizsai sebesültek nevévart nem közöljük, mert a leltőző sádo-g az újonnan megöltö. A hivatalos vezé-teség kimutatás szerkesztőségünkben meg-tekinthető hármór.

Sz. P. A figyelemre méltó közöljük a gondolatunk, hogy zentai postások ma-lykpa, bár edig is postások köztük. Az ő-márádi szármakó lehetőleg pótoljuk.

Ellenségeink szinei.

Különös véletlen, hogy a németek és a monarchia ellenségeinek ugyanazok az országok szinei. Az orosz zászló fehér-kék-piros. A francia kék-fehér-piros. Az angol piros-fehér-kék. A sereb piros-kék-fehér. A háború egy műkedvelő német bölcsé-sze már meg is fejlette az ellenséges szinei jelentőségét. Eszerint az oro-

2. kép: Háborús hírek és tudósítások a Kanizsai Ellenőr 1914. szeptember 20-i számának második oldaláról (Forrás: Délvidék Kutató Központ Archívuma)

1914. július 25-én részleges, majd a hónap utolsó napján általános mozgósítást rendeltek el az országban, amely egyik pillanatról a másikra gyökeresen változtatta meg a mindennapokat: a férfiak tömegesen vonultak be hadiszolgálatra. A magyar-kanizsaiak nagyobbik részét három gyalogsági alakulat kötelékébe rendelték: a cs. és kir. 86. (szabadkai) gyalogezredhez, a m. kir. 6. (szabadkai) gyalogezredhez, illetve a m. kir. 6. népfelkelő ezredhez.²² Időközben, mint már említettük, az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának. A hirtelen felélénkült bel- és külpolitikai helyzet immáron átlépte a szerkesztőség ingerküszöbét is, és az augusztus 2-án megjelent *Kanizsai Ellenőr* többségében a háborús készülődéssel, azon belül pedig elsősorban a mozgósítással foglalkozik. „A hét története” című vezércikk jól tükrözi az ekkor még határtalan lelkesedést és optimizmust: „*Alig ragasztották ki a falragaszokat, hihetetlen gyorsasággal terjed el a városban a hír, hogy minden katona viselt embernek azonnal be kell vonulni, aki még nincs 42 éves. Százával jelentkeztek a katonák a városházán, jó kedvvel büszkén magyaros bátorsággal. Nem láttunk ott megijedt, gyáva, siránkozó embert egyetlen egyet sem! Mind örömmel lelkesedéssel sietett a háborúba... [...] Hétfőn reggel közel ezer ember sietett az állomásra, hogy jelentkezék az ezrednél. Nem férték el a vonaton s követelték, hogy őket szállítsák el, mert ők menni, sietni akarnak Őfelsége hívó parancsára.*” Az írás ezután beszámol róla, hogy érkeznek már a hírek a frontról, ahol eldőrdültek az első ágyúlövések is, mindemellett ismét nyugalomra inti a helyi lakosságot: „*bizzák az igazságos háboru eldöntését a magyarok Istenén kívül a dicsőséges magyar fegyverekre.*”²³ A lap belső oldalain is több írás foglalkozik már a háborúval. Például két hír beszámol arról, hogy a magyarkanizsai polgármester segélyakciót indított a katonák családjainak támogatására, „*segélyben azonban csak azok részesülnek, akik azt hogy munkaképtelenek és nyomorban jutottak, beigazolják.*” Mindenki mást felszólítanak, hogy ne segélyért folyamodjanak, hanem keressenek munkát, „*mert a télen előre láthatóan igen nagy lesz a nyomor és a segélyre szorulóak száma.*”²⁴ Jól mutatja a hirtelen megváltozott viszonyokat a hírrovatban közölt figyelmeztetés, miszerint a belügyminiszter rendelete értelmében mindenki, akihez rokon, vendég vagy bármiféle idegen érkezik, azonnal köteles ezt a rendőrségen bejelenteni, ellenkező esetben szankcióra számíthat. Hasonló figyelemfelhívásnak minősül egy másik hír: aki a háborúval, az abban részt vevő nemzetekkel vagy a hazai nemzetiségekkel kapcsolatban hamis híreket terjeszt, szintén szigorú büntetésre számíthat. A szerkesztőség részben ezzel magyarazza, miért nem tudósít a hadi eseményekről: az új központi rendelkezés értelmében csak hiteles információk közölhetők a témában, az orgánum pedig „*nincs oly helyzetben, hogy ilyen biztos híreket közvetlenül szerezhessen*”, ráadásul a háborús hírek az országos lapokban úgyszólván olvashatók. Ugyanebből a számból megtudhatjuk, hogy magát a lapot is érzékenyen érintette a mozgósítás, hiszen mind a felelős szerkesztő, mind pedig a kiadótulajdonosok bevonultak katonának. Végül, beszámolót láthatunk egy szim-

pátiatüntetésről, amelyet a lelkes magyarkanizsai ifjúság szervezett augusztus 1-jén: a fiatalok a vasútállomáson üdvözölték a településen átvonuló katonákat, ezután pedig a városháza elé vonultak, ahol hazafias dalokat énekeltek, a hazát és a királyt éljenezték, majd rendben szétoszlottak.²⁵

A konkurens *Kanizsai Újság* ugyanezen a napon (augusztus 2.) megjelent száma címlapon közölte az uralkodó „*Népeimhez!*” című, jól ismert kiáltványát, amelyben I. Ferenc József megtette ma már szállóigének számító kijelentését: „*Mindent megfontoltam és meggondoltam.*” A gróf Tisza István aláírását is tartalmazó kiáltvány az alkalomhoz illő pátoossal zárul: „*Bizom népeimben, akik minden viharban hiven és egyesülten sereglettek mindig trónom köré és hazájuk becsületéért, nagyságáért*

1914	VII. évfolyam 31. szám	augusztus 2
Egyen szám 4 FILLÉR	KANIZSAI ÚJSÁG	Hirdetők megállapodás szerint
MAGYARORSZÁG V A S Á R N A P	Társadalmi és közgazdasági lap.	Helyre sora : korona
Kiadóterület : Kisvárdán évi 3 Kor számban — 8 —		Hivatalos hirdetések szereket 30 fillér
Korrespondens : Magyarkanizsa.	Feladv. osztály : BRUCK P. PÁL	Előzetes : ADÁM IMRE.
		Hirdetők a kiadással, kiadó- munkák a szerkesztőség előre küldendő.

Népeimhez!

Legtöbb vágyam volt, hogy az Isten kegyelméből még hátralévő éveimet a béke műveinek szeretetben és népeimet a háború áldozataitól és terheitől megóvhassam.

A gondviselés megadta hátterem.

Egy győzelemmel tölti ellenség üzemét kőgyárait, hogy a béke hosszú esztendő után kardot ragadjak monarchiám becsületének védelmére, tekintélyének és hatalmi állásának megóvására és területi épségének biztosítására.

A szerb királyság, amelyet állami közegek első kezdetétől fogva egész a legújabb időkig egy elűzött, mint én is támogatásban és segítségben részesítettünk, gyorsan teljes hállansággal már évekkel ezelőtt az Ausztria-Magyarországgal ellenségeskedés útjára lépett.

Az a rendelkezésem, amellyel Bosznia és Hercegovinában teljesített három évtizedes áldozatos baktunkunk után ezekre az országokra kiterjeszttem uralkodói jogaimat, Szerbiában a képtelen szenvedély és elkecsesedett győlelt kitérésivel fogadtatt, holott ez ország jogait semmi tekintetben nem séftette. Kormányom akkor az erősebbnek szép joggal éne a végtelég vilte elűzött és engedélyezéssel, csak csapattal a békeútunkra levezényelt és azt az igyelet kívánta Szerbiától, hogy a jövőben a béke és barátság útjára fog járni.

Amidőse két évvel ezelőtt a török birodalommal állott harcban Szerbia, kormányom ugyancsak a mérsékelt szemlélettel vezetette, a monarchia legfontosabb életfeltételeinek megóvására szorított. Előszörnek ennek a magartásának köszönhető Szerbia a háború elől menekült el.

Nem teljesül az a reményem, hogy a szerb királyság múltinyolvi fogja kormányomnak hosszú tőrével és békekereséssel, és ne fogja szerté világnak.

Mindig magasabb hullámokat az Elemen és Házam ellen érzett győlelt. Mindig leplezetlenebbül lép előtérbe az a török, amely Ausztria-Magyarországgal elválaszthatatlanul egybetartozó területek elszakítására irányul.

A házáron bűnös áramlat csap át, amely a monarchia életéleti részeit az állami rend alapjainak megrogasztására, a népek, amelyeket oly alanyi szeretettel gondoskodom, az uralkodók és a haza lellet bűnös vilte elűzött és a felűzött újság fűvezetésére, és az érlelt és hazárdia bűnös teliere való felűzítésre irányul. Gyilkos merényleteknek egész sorozata a egy természetén vőtt és keresztülvitt ösfelekedés, amelynek horasztó sikere sivres talált Engemet és hű népeimet: ime ezek monszálháló véres nyomai a Szerbiából munkába vett és vezetett tükös üzemeknek.

Ezt a törhetetlen aknamunkát meg kell állítani Szerbia ezen folytonos kihívásainak végt kell velen, ha érlelttel fenn akarjuk tartani monarchiám méltóságát és becsületét, ha a folytonos megrikóttatásoktól meg akarjuk óvni annak állami, gazdasági és katonai fejlődését.

Hába lett kormányom még egy utolsó kísérlet, hogy béke eszókókkal érje el azt a cőt a komoly figyelemzetéssel megfordulásra bírja Szerbiát.

Szerbia visszatartott kormányomnak mérsékelt és igazságos kívánásait és megtapadta azon kötelezetégek teljesítését, amelyek népek és államok béke együttélésének természetes és szükséges alapjai.

Fgyveres erővel kell tehát államain eszámra a béke nyugalom és az állandó külső béke nélkülözhetetlen biztosításait megszerzenem.

Ebben a komoly órában tudatában vagyok elűzöttáram egész horderejének a a Mindenható állati felelősségnek.

Mindent megfontoltam és meggondoltam.
Nyugodt lelkiismerettel lépek a köteletség útjára.

Bizom népeimben, akik minden viharban hiven és egyesülten sereglettek mindig trónom köré és hazájuk becsületéért, nagyságáért és hatalmáért a legnyugodtabb áldozatra is mindig készen állottak.

Bizom Ausztria-Magyarországnak üdvözléses lelkesültséggel tölt vidd hátseregében, és Bizom a Mindenhatóban, hogy fgyveremnek adja a győzelem.

Kelt Ischlben, 1914. július 28.

FERENCZ JÓZSEF s. k.
gróf Tisza István s. k.

3. kép: I. Ferenc József kiáltványa a *Kanizsai Újság* 1914. augusztus 2-i lapszámában (Forrás: Délvidék Kutató Központ Archívuma)

és hatalmáért a legsúlyosabb áldozatokra is mindig készen állottak. Bizom Ausztria-Magyarországnak önfeláldozó lelkesültséggel telt vitéz hadseregében. És bizom a Mindenhatóban, hogy fegyvereimnek adja a győzelmet.”²⁶ A következő oldal teljes egészében a háborús előkészületekkel foglalkozik: először közleményt olvashatunk, miszerint minden egészséges, négyévesnél idősebb lovat be kell szolgáltatni a hadsereg számára, s aki ezt elmulasztja, 200 koronáig terjedő pénzbírsággal büntetendő. Ezt követően a hadiszolgáltatás egyéb kötelező elemeit ismerteti a szerkesztőség. A hírek közül kiemelhetjük a felhívást, amely szerint be kell jelenteni a városi hatóságnak, ha valaki önvédelmi vagy vadászfegyvert tart az otthonában.²⁷ (A *Kanizsai Ellenőr* egy héttel később már a rendelkezés szigorításáról értesít: a fegyvereket be is kell szolgáltatni a rendőrségnek.²⁸) Egy másik közlemény nyomatékosan figyelmezteti a lakosságot: egyes vasútvonalak őrzése mostantól a hadsereg feladata, és a katonák megálljt parancsoló felszólításának tegyen eleget mindenki, különben azonnal rá fognak lőni. Ezen kívül az újság közli a Magyar Vörös Kereszt Egylet adakozási felhívását a fronton megsebesültek javára, beszámol – a *Kanizsai Ellenőrhöz* hasonlóan – a polgármester kezdeményezéséről, ti. a katonák családtagjai számára szervezett segélyakcióról, valamint hasznos tanácsot is ad mindazoknak, akik szeretnének hadba vonult hozzátartozójuknak levelet, pénzt vagy más postai küldeményt feladni: a helyes címzés érdekében előbb forduljanak a katonai ügyosztályhoz felvilágosításért.²⁹ Végül, a *Kanizsai Újság* szerint is óriási a városban a lelkesedés: „Nap-nap után zeneszóval tüntetve járja be az ifjuság minden rétegéből összeverődő tömeg nemzetiszínű lobogók alatt a várost és éltetik a háborút. Az átvonuló katonai vonatokat fehér ruhás lányok várják, virággal, sörrrel, borral és a nagy közönség által adott nagymennyiségű gyümölcscsel és élelmiszerral melyet a rang és osztálykülömbőség nélkül megjelent lányok osztogatnak a katonák között. Napok óta, éjszaka és nappal valóságos táborhoz hasonlít a vasúti állomás előtti nagy térség.”³⁰

Az 1914. augusztusi lapszámokból kiviláglik, hogy a sajtónak ezekben az időkben hirtelen – és korábban soha nem tapasztalt mértékben – megnövekedett a társadalmi felelőssége. A nyár végétől alig akadt olyan címlap – akár a *Kanizsai Újságról*, akár a *Kanizsai Ellenőr*ről van szó –, amelyet ne valamilyen háborúval kapcsolatos vezércikk, országos közlemény, frontról történő tudósítás töltött volna ki, és a hírrovat nagyobb része is a hadi eseményekkel foglalkozott. Az arányokban sem mutatkozik számottevő eltérés: mindkét lap közölte hétről hétre a miniszterelnöki sajtóiroda hivatalos táviratait, és ugyanez igaz a helyi vonatkozású hírekre vagy felhívásokra, amelyek segíteni próbálták a kanizsai polgárokat a gyökeresen megváltozott életkörülményekhez való alkalmazkodásban, a háborús viszonyok okozta új szabályrendszerben történő könnyebb eligazodásban. A *Kanizsai Ellenőr* 1914. augusztus 15-i száma például felhívja a figyelmet arra, hogy a helyi vasútállomásról civil ember nem utazhat el mostantól fogva sehová igazolvány nélkül, a vasút

helyett inkább a hajót ajánlja a szerkesztőség, „*melyen szabad még a közlekedés*”.³¹ Egy héttel később részletesebb útmutatást kaptak az olvasók arra nézve, hogyan kell kitölteni a hadba vonult katonák számára a postai feladóvényt, hogy a küldemény biztosan célba érjen, sőt mintát is tartalmazott a cikk a könnyebb érthetőség kedvéért.³² Szeptember közepén a lap értesítette a szülőket, hogy bár a háború okozott némi zavart az oktatásban, szerencsére a magyarkaniszai iskolák nem lettek hadi célokra lefoglalva, így a rendes időben meg fog kezdődni a városban a tanév. Ugyanezen lapszámában a szerkesztőség több dologra is figyelmezteti a lakosságot: egyrészt belügyminiszteri rendelet tiltotta meg, hogy a településen átvonuló katonákat bármilyen szeszes itallal kínálják, hiszen azok nemcsak hogy különféle betegségeket

4. kép: A Kanizsai Újság 1914. augusztus 23-án megjelent számának címlapja (Forrás: Délvidék Kutató Központ Archívuma)

okozhatnak, hanem a tapasztalatok szerint jelentősen csökkentik az ellenálló képességet, amire pedig a mai válságos időkben nagy szükség van. A másik hír a statáriumra hívja fel a figyelmet, vagyis, hogy a császári és királyi hadsereg-főparancsnokság az egész vármegye területére kihirdette a rögtönítélő bíraskodást: a rendeletben felsorolt cselekményeket elkövetők akár halálbüntetésre is számíthatnak. A szerkesztőség ismerteti a városi rendőrkapitány rendelkezését is, miszerint a település belterületén csak reggel négy és este kilenc óra között szabad az utcán tartózkodni, illetve közlekedni, a külterületi részeken pedig reggel öt és este hét óra között. Emellett az alispán úgy határozott, hogy a vármegyei kórházakban – s így a magyar-kanizsaiban is – szigorúan tilos a betegen vagy sebesülten fekvő katonák háborgatása, hiszen nekik nyugalomra, pihenésre van szükségük, *„nem pedig, hogy kíváncsi népek zaklatásaival és kérdegetéseivel bajlodjanak”*.³³ Megemlíthetjük még a *Kanizsai Újságban* megjelent rövid, ám érdekes írást, amely a háború „*kibiceire*” hívja fel a figyelmet, vagyis azon személyekre, akik magukat a jól értesültség köntösébe bújtatják, miközben valótlanságokat terjesztenek a lakosság körében. *„A felelőtlen agyvelők kitalálásai csak úgy csepegnek a vértől s ami a fő, mind a »feltétlen hitelesség« fészkeiből valók. A kibickedésnek ez a fajtája veszedelmes és nem más, mint ijesztgetése az itthonmaradottaknak.”* A szerkesztőség ezután a lap hitelességét hangsúlyozza az ilyen rémhírterjesztőkkel szemben: *„A mi értesüléseink hitelesek, mert azokat közvetlen a miniszterelnöki sajtóirodától kapjuk és mi ezeket az eredeti sürgönyöket a közönség tájékoztatására, megjelenésük után azonnal kifüggesztjük, ezekben nincs sem szépitgetés sem tulzás, ezekből mindenki leplezetlenül megtudja a háboruban történeteket.”*³⁴

A helyi vonatkozású közlemények, valamint az egyéb témájú (kultúra, sport, gazdaság stb.) hírek, publicisztikák aránya az ősz folyamán radikálisan lecsökkent a két újságban, teret engedve a hadi és külpolitikai tudósításoknak. Bár mindkét lap igyekezett megfelelni az országos propagandakívánalmaknak, és fenntartani a lelkesedést a háború iránt – például mind a *Kanizsai Újság*, mind pedig a *Kanizsai Ellenőr* jelentős agitációt folytatott, amelyben a hadikölcsön-részvények minél nagyobb mértékű jegyzésére buzdította a lakosságot –, lassan megjelentek a hasábokon a fásultság, a csüggedés első jelei. Nem csoda, hiszen a kezdeti önfeledt optimizmust lassan beárnyékolta a gyorsan kivívott győzelem elmaradása, illetve a harcok elhúzódása, majd világméretűvé szélesedése. Ráadásul igen korán, már 1914. ősz elején megérkezett a településre a hír az első négy magyarkanizsai hősi halotról, akik nevét a *Kanizsai Ellenőr* közli: Holló Mihály tartalékos, Kazi János gyalogos, Pósa György káplár, valamint Sóti István őrvezető. Mindannyian a 86. gyalogezredben szolgáltak, *„dicsőségesen a harctéren estek el, megtették kötelességüket, életüket adták a hazáért, a királyért”*. Rajtuk kívül olvashatjuk az első tizennégy sebesült nevét is: Bíró József, Fazekas János, Karácsonyi János, Kókai József, Koncz János, Lihtentál Antal, Lipták Mózes, Losoncz Antal, Nagy János, Paulik

János, Pósa Imre, Savanyú Pál, Szél Mihály és Vadász János.³⁵ A *Kanizsai Újság* 1915. február elején terjedelmes vezércikkben tudósított Glauchau városából, a magyarkanizsai Bagi Pál temetéséről. A tartalékos katona „német szövetségeseinkkel együtt küzdött az északi harctéren az oroszok ellen, január első felében Petrikau mellett halált osztó, hősi küzdelem közben egy ellenséges golyó által találva, maga is halálosan megsebesült”. Az írás szerint a nagy pompával megtartott ceremónián az egész német kisváros lakossága részt vett.³⁶ Az idő múlásával még számos helyi család értesült arról, hogy hiába várja haza fronton lévő szeretteit.

A háború következtében számos országos és vidéki sajtótermék ideiglenesen vagy véglegesen befejezte működését, és ez nem volt másképpen a Délvidéken sem. A *Kanizsai Újság* például már nem sokkal a hadiállapot kihirdetése után, 1914. augusztus 9-i számában közli, hogy a hazai szerb sajtó két legfontosabb orgánuma, az újvidéki Branik és a Zasztava megszűnt, emellett „mindenki által ismert okokból beállott technikai akadályok miatt” felfüggesztette megjelenését három zombori magyar lap is, a *Bács megyei Függetlenség*, a *Bácska*, valamint a *Zombor és Vidéke*.³⁷ A magyarkanizsai lapok sem kerülhették el a sorsukat: a *Kanizsai Újság* kevesebb mint egy évvel a háború kitörése után köszönt el végleg a nyilvánosságtól, utolsó száma 1915. július 16-án jelent meg.³⁸ A konkurens *Kanizsai Ellenőr* csupán 1914. november végéig működött, ezután három évre ideiglenesen megszűnt, bár a következő esztendőben egyetlen lapszám még megjelent (1915. február 20.). Rendszeres visszatérése csak a világháború vége közeledtével, 1918 tavaszán történt meg, azonban fél év múlva ismét – s ezúttal véglegesen – befejezte pályafutását.³⁹ Mindezzel lezárult a magyarkanizsai nyomtatott sajtó első korszaka, új, magyar nyelvű helyi lap kiadására pedig majd csak az impériumváltás után került sor.

JEGYZETEK

¹ Tarján M. Tamás: 1914. július 28. – Kirobban az első világháború. (http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1914_julius_28_kirobban_az_első_vilaghaboru/, (letöltés: 2018. október 28.)

² Fejős Sándor: *Magyarkanizsa története 1895–1914*. In: *Magyarkanizsa monográfiája 1848–1945*. Kanizsa monográfiája II. Főszerk.: Fejős Sándor. Magyarkanizsa, 2018. 171. (A továbbiakban: Fejős 2018.)

³ Pető Bálint: *Magyarkanizsa városi státusának első esztendeje a helyi sajtó tükrében*. Délvidéki Szemle, I. évf. (2014) 1. sz. 32.

⁴ Klamár Zoltán: *1848 a század eleji kanizsai sajtóban*. Híd, LXII. évf. (1998) 3. sz. 290.

⁵ Simonyi Mária: *A magyar politikai sajtó története 1918-ig a mai Vajdaság területén*. Budapest, 2003. 328.

⁶ Baráth Katalin: *Revolver és vasvilla – Kisvárosi médiarítások (Magyarkanizsa, 1909–1914.)*. (http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_03_osz/03_kisvarosi_mediarithusok)

⁷ Döbör András – Pető Bálint: *A magyarkanizsai sajtó kezdetei (1909–1918)*. In: *Magyarkanizsa monográfiája 1848–1945*. Kanizsa monográfiája II. Főszerk.: Fejős Sándor. Magyarkanizsa, 2018. 366. (A továbbiakban: Döbör–Pető 2018.)

⁸ Döbör–Pető 2018. 383–386.

- ⁹ A *Kanizsai Újság* vonatkozó – 1914. június 28. és július 26. közötti – lapszámai közgyűjteményben nem maradtak fent, ezért a merénylet, illetve az azt követő hetek eseményeinek helyi sajtóban történő megjelenése rekonstrukciójakor kizárólag a *Kanizsai Ellenőrre* támaszkodhatunk.
- ¹⁰ Fejős 2018. 170.
- ¹¹ *Kanizsai Ellenőr*, IV. évf. (1914) 26. sz. 1–2.
- ¹² *Kanizsai Ellenőr*, IV. évf. (1914) 26. sz. 1.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ Molnár Tibor: *Magyarkanizsa az I. világháborúban (1914–1920)*. In: Magyarkanizsa monográfiája 1848–1945. Kanizsa monográfiája II. Főszerk.: Fejős Sándor. Magyarkanizsa, 2018. 182. (A továbbiakban: Molnár 2018.)
- ¹⁵ *Kanizsai Ellenőr*, IV. évf. (1914) 27. sz. 2.
- ¹⁶ *Szentesi Lap*, XLIV. évf. (1914) 53. sz. 1.
- ¹⁷ *Mátészalkai Újság*, I. évf. (1914) 27. sz. 1.
- ¹⁸ *Fehérgyarmat*, III. évf. (1914) 27. sz. 1.
- ¹⁹ *Kanizsai Ellenőr*, IV. évf. (1914) 28. sz. 2.
- ²⁰ *Kanizsai Ellenőr*, IV. évf. (1914) 29. sz. 1–4.
- ²¹ *Kanizsai Ellenőr*, IV. évf. (1914) 31. sz. 1.
- ²² Molnár 2018. 183.
- ²³ *Kanizsai Ellenőr*, IV. évf. (1914) 32. sz. 1.
- ²⁴ *Kanizsai Ellenőr*, IV. évf. (1914) 32. sz. 2.
- ²⁵ *Kanizsai Ellenőr*, IV. évf. (1914) 32. sz. 3.
- ²⁶ *Kanizsai Újság*, VII. évf. (1914) 31. sz. 1.
- ²⁷ *Kanizsai Újság*, VII. évf. (1914) 31. sz. 2.
- ²⁸ *Kanizsai Ellenőr*, IV. évf. (1914) 33. sz. 2.
- ²⁹ *Kanizsai Újság*, VII. évf. (1914) 31. sz. 2.
- ³⁰ *Kanizsai Újság*, VII. évf. (1914) 31. sz. 3.
- ³¹ *Kanizsai Ellenőr*, IV. évf. (1914) 34. sz. 2.
- ³² *Kanizsai Ellenőr*, IV. évf. (1914) 35. sz. 2.
- ³³ *Kanizsai Ellenőr*, IV. évf. (1914) 37. sz. 2.
- ³⁴ *Kanizsai Újság*, VII. évf. (1914) 33. sz. 3.
- ³⁵ *Kanizsai Ellenőr*, IV. évf. (1914) 37. sz. 1–2.
- ³⁶ *Kanizsai Újság*, VIII. évf. (1915) 4. sz. 1.
- ³⁷ *Kanizsai Újság*, VII. évf. (1914) 32. sz. 1.
- ³⁸ Döbör–Pető 2018. 365.
- ³⁹ Döbör–Pető 2018. 385.

REFORMÁTUS KERTÉSZKÖZSÉGEK MEGSZERVEZÉSE A DÉL-ALFÖLDÖN A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN¹

HEGYI ÁDÁM

ABSTRACT

Following the proclamation of the Patent of Toleration and the coming into effect of law No. 26 of 1791, several new Calvinist parishes were established in the Kingdom of Hungary. In our study we will present the organizing of the new Calvinist gardener communities founded in the Békés Calvinist Diocese in the southeastern areas of the Kingdom of Hungary.

The Békés diocese developed dynamically between 1781 and 1821, with gardener communities and settler villages being established. Calvinist parishes, however, were formed not only in newly founded settlements, but in other areas of the diocese too: Hódmezővásárhely's second Calvinist church was built during this period. Kispereg was founded at this time by Calvinists fleeing Egyek. In Battonya, populated by Serbs, the first Calvinists began settling at the end of the 18th century, and the destroyed congregation of Gyorok had also been revitalized by the end of the 1790s.

There is a significant difference between gardener communities and settler villages from a legal viewpoint, because settlers received tax relief and financial support, and were free to practice their religion. Gardeners, however, could only enter into fixed-term contracts, and when they ended, it was conceivable that the gardeners not only had to leave their lands, but demolish their houses and church too, or hand them over to others.

In our study we examine how the Békéssámson, Reformátuskovácsháza and Reformátusdombegyház communities managed to organize their churches. We do this by comparing it with the church-organizing of the settler villages.

A kertészközségek a Délvidék tipikus települései voltak a 18–19. század fordulóján. A szakirodalom szerint a Magyar Királyság területén alapvetően Csongrád, Csanád, Torontál, Temes és Arad vármegyékben jöttek ilyenek létre. Ezek a falvak általában egy-egy adott növény – többnyire dohány – termesztésére kötöttek szerződést a föld tulajdonosával, ezért az úgynevezett kontraktualista helységek csoportjába tartoznak. Helyzetünk viszont eltért más kontraktualista falvakétól, mert a telepes községekkel ellentétben sorsuk bizonytalan volt, a földesúr nem garantálta a kertészközség fennmaradását. A telepes falvakban stabil és világos jogi feltételek várták a letelepedőket, míg a kertészközségekben nem. Így a kertészek beállt emberek sokkal kiszolgáltatottabb helyzetbe kerültek a telepésekhez képest, mert csak határozott időre kötöttek velük szerződést, és fennállt a veszély, hogy a szerződés lejártá után a települést el kell hagyniuk. Sőt a szerződés lejártá után házaikat, iskolájukat és a templomukat is le kellett rombolniuk, ezért rendszeresen előfordult, hogy a kontraktus lejártával a teljes kertészközség új telepre költözött át. Az ideiglenes jogviszonyból adódóan nem is építettek állandó lakhatásra alkalmas házat, hanem csak könnyen elbontható kalyibákat. A korabeli viszonyok között elvileg volt arra lehetőség, hogy az egyház, mint földesúr kertészközségeket alapítson, esetünkben viszont nem erről van szó. A szóban forgó településeket különböző nagybirtokosok, illetve bérlők hozták létre, amelyeken református kertészek telepedtek meg.²

Ilyen bizonytalan helyzetű falvaknál az egyházi élet megszervezése nem volt egyszerű. A nehézségek nemcsak a kiszolgáltatott helyzetből adódtak, hanem anyagi jellegűek is voltak, mert a gyülekezetek igen kicsiny tőkével rendelkeztek, önálló lelkipásztor tartása komoly kihívást jelentett a számukra. Jól mutatja ezt Kristó Sámuel békéssámsoni tanító 1817-ben írt levele, amelyben arról panaszkodik, hogy rendkívül rossz anyagi körülmények között él, a falu nem hajlandó a szerződésben vállalt fizetését megadni a számára, pedig elvileg van az egyházközségnek megfelelő anyagi lehetősége erre. Kristó sommásan ezt úgy fogalmazta meg, hogy Békéssámson a „nyomorúságinak egy nevezetes académiája”: „Sámsonnál mondom, melly az emberi élet külömb-külobmféle nyomorúságinak egy nevezetes académiája. Elégge megnyugtathatják Nagytiszteletű Senior Uramat.

Mellyekhez képpest a kegyes meghallgattatásnak édes reménysége alatt, fiúi bizodalommal folyamodván Nagytiszteletű Senior Uramhoz esedezem alázatos instatntiámnak rendibenn aziránt, hogy könyörülő vévén az én terhes hivatalommal öszvekötetett keserves szenvedéseimből, és különössönn édesatyai szívére vévén azt, hogy itt az én conventiom olly[an] felette tsekj, hogyha mindegy fillérig a kezembe kerülne is, mégis sokkal kevesebb lenne azokénál, akik azért, hogy másoknak szolgálhassanak, egy óráig sem szenvedtek, se nem inaskodtak, se nem legénykedtek, se magok, sem szüleik nem költek. Azomban attól fogva, hogy valamit lendíthettek – azt is pedig a gazda szersámjával, mint p[éldá]o[l] a háziszolgák és szolgálók –

szüntelen vették a fizetést. És mégis az ekk[é]zsi]a tejjességgel nem gondol a fizetés sem beszédével úgy annyira, hogy az oskolás gyermekek szüleinél lévő búza, árpa s pénzbeli fizetéséből mainapig sem látok sem egy szemet, sem egy fillért. És úgy akar vellem bänni az ekk[é]zsi]a (amennyire a körülállásokból látom), mint az antecessorommal tselekedett, akinek tsekély fizetésének nagyrésze még most is hátra vagyon. Noha itt az emberek – általjában szólván – mindnyájan élhetnek, és magának az ekk[é]zsián]ak is van búzája, árpája s pénz a cassájában.”³

Mint fentebb említettük, kertészközségek leginkább Arad, Csongrád, Csanád, Torontál és Temes vármegyékben jöttek létre. Ez a terület szinte teljes egészében egybeesik a református egyház egyik igazgatási egységével, a Békési Református Egyházmegyével, mert a békési egyházmegye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el, amely Békés, Csongrád, Csanád, Arad, Torontál és Temes vármegyében, valamint a katonai határőrvidéken élő reformátusokat szervezte egy egyház-igazgatási egységbe. Az egyházmegye története visszanyúlik a hitújítás korához, de ténylegesen 1734-ben, a *Carolina resolutio* alapján alakult meg.⁴ A következőkben azt fogjuk vizsgálni, hogy az egyházmegye területén hogyan szervezték meg a kertészfalvak kálvinista egyházközségeit. A 18–19. század fordulóján összesen három református kertészközség jött itt létre: Békéssámson, Reformátuskovácsháza és Reformátusdombegyháza. Mindhárom település ma is létezik, és mindegyiken működik református egyházközség.

Az elemzés nem egyszerű feladat, mert elég kevés forrásunk van róla. Valójában egyetlen egy olyan dokumentum sem maradt fenn, amely ezeknek a gyülekezeteknek a megszervezését mutatja be, ezért kezdetként egy analógiából tudunk kiindulni.

1794-ben Pancsova közelében alapították meg telepések a Debeljácsa nevű, magyar református falut. 1799-ben érkezett a faluba a gyülekezet első lelkipásztora, Tar János, aki 1808-ig szolgált a településen, de már 1795-ben az egyházmegye képviselőjében Szalai Pál lerakta az új egyházközség alapjait.⁵ Az egyházszerzés során Szalai megvizsgálta, hogy mekkora létszámú település jött létre; el kezdték-e már építeni az egyházi ingatlanokat; szeretnének-e önálló egyházközséggé szerveződni; milyen jövedelmet tudnak a lelkipásztor számára biztosítani; hogyan gyakorolják jelenleg vallásukat; rendelkezésükre állnak-e a szertartások lebonyolításához szükséges edények; van-e valamilyen egyházkormányzati rend a faluban.⁶

Szalai alapos beszámolót készített, amelyből megtudjuk, hogy Debeljácsa lakossága teljes egészében református, akik Hódmezővásárhelyről, Makóról és Magyaritébéről érkeztek. Az egyházközség megszervezéséhez a katonai parancsnokság támogatását megkapta, és hosszas gyözködéseinek köszönhetően a telepések hajlandóvá váltak egy négyszobás parókia felépítésére, valamint a lelkész pénzbeli és természetbeni járandóságainak biztosítására. A falusiakkal arról is megállapodott, hogy önálló lelkészt fognak tartani, vagyis anyaegyházközséggé szervezik a gyülekezetet.

Ezzel párhuzamosan lerakta a presbitérium alapjait is, mert gondnokot és egyházfit is felesketett. Templom építése ekkor még nem került szóba, elegendőnek tartotta a deszkából ácsolt imahely karbantartását. Beszámolóját végül azzal zárja, hogy véleménye szerint egy gazdag, erős egyházközséggé fog Debeljácsa fejlődni, és az vonzó lesz a gyülekezetet kereső lelképászorok között.⁷

Látható, hogy Szalai komolyan vette a feladatot és minden szükséges szempontot felmért, hiszen egy igen nagy létszámú, teljesen új református falu jött létre a semmiből. Figyelembe kell viszont vennünk azt, hogy Debeljácsa telepes községként alakult meg, ezért a jogi helyzete stabilnak volt tekinthető, a kertészfalvak nem tervezhettek ennyire biztosan. Minden bizonnyal ez az oka annak, hogy az egyházmegye és a kertész-egyházközségek iratanyagában egyáltalán nincs nyoma annak, hogy valaha is történt volna ilyen alapos egyházszerkezési előkészület.

Az egyházmegye levéltárában, az egyházlátogatási dokumentumokban ugyan feltűnnek az új kertészközségek, de az egyházmegye jegyzőkönyvében és az esperesi iratokban semmi sem utal arra, hogy szervezett előkészítő munka folyt volna.⁸ A kertészfalvakkal kapcsolatban csak akkor születtek határozatok, ha a katolikus egyház beavatkozott a reformátusok vallásgyakorlásába,⁹ illetve egyházfegyelmi vétségek merültek fel az új közösségekben,¹⁰ valamint anyagi gondokat kellett megvitatni.¹¹ Annak sincs nyoma, hogy ezekben a falvakban a megalakulással párhuzamosan egyáltalán megkezdték volna parókia, iskola és imaház építését. Jól jellemzi a helyzetet Bíró Mihály Dombegyházáról, amikor arra panaszkodik, hogy állandó lakhelyeül csak egy sátor szolgál, és biztosra veszi, hogy hamarosan nem is fog a „ponyvaházba[n] lakás” helyzete megváltozni.¹² Az egyházmegye valóban nem fordított nagy figyelmet ezekre a településekre, magából az egyház-igazgatási rendszerből is kihagyták, mert 1814-ben egyáltalán nem küldtek körlevelet Kovácsházára, miközben ez az egyház működése szempontjából elengedhetetlenül fontos volt, hiszen ezek által kormányozták az esperességet:¹³ „*Abból, hogy a nagy-tiszteletű canonica visitatio minket elmellőzött, és már két currensei titulusából Nagytiszteletű Senior Uram Kovátsházát kihagyta, szomorúsággal azt hoztuk ki – de talán hibásan –, hogy már minket Nagytiszteletű Senior Uram úgy tekint, mintha nem is volnánk ekklézsia.*”¹⁴

Sajnos az egyházközségek levéltári anyaga jelentős pusztulásnak esett áldozatul, de azt mégis meg lehet ezekből állapítani, hogy az alapításokat követő néhány évben már volt gyülekezeti írásbeliség, mert anyakönyvvezetésre és jegyzőkönyvvezetésre utaló nyomok maradtak fenn. Így például a kovácsházi egyházközség már 1811-től kezdve biztosan vezetett körrendeleti jegyzőkönyvet, miközben presbiteri jegyzőkönyve ebből a korai időszakból nem maradt fenn.¹⁵ Ehhez hasonlóan a dombegyházi gyülekezetnek is volt presbiteri jegyzőkönyve, mert 1819-ben abból másolták ki a lelkész díjlevelét, ma azonban sehol sem fellelhető ez a protokollum.¹⁶

Békéssámsonban bizonyíthatóan már az 1780-as években református kertészek éltek, mégis az első anyakönyvet csak 1817-ben nyitották. Mivel már II. József uralkodása alatt szolgált a sámsoniak között egy levita, feltételezhetjük, hogy vezetett valamilyen protokollumot, de ma sajnos ez sem fellelhető.¹⁷

A szórványos adatokból mégis lehet rekonstruálni, hogyan pásztorolták ezeket a kertészfalvakat. A békéssámsoni, reformátusdombegyházi és reformátuskovács-házi kertész települések közül a legrégebbi a békéssámsoni egyházközség: a török időkben elpusztult Sámsonba 1749-ben gróf Károlyi Antal telepített le dohánykertészeket. Ezt megelőzően a hódmezővásárhelyi jobbágyság legeltették a sámsoni pusztában az állataikat.¹⁸

Nem tudjuk viszont, hogy az 1749-es telepítés során reformátusok vagy más vallásúak érkeztek-e a községbe. A felekezeti viszonyokról legelőször 1761-re vonatkozóan van adatunk, de ez nem tekinthető hitelesnek, mert 1785-ben készült kivonatban maradt fenn. Ezek szerint Sámsonban reformátusok éltek, de kötelesek voltak a vásárhelyi plébánosnak megfizetni a stólat.¹⁹ Nincs viszont adatunk arról, hogy a vásárhelyi református lelkész pásztorolta-e őket. 1778-ban a váci püspök vizitációja szerint Sámsonban többségben voltak a reformátusok, de szabad vallásgyakorlatuk nem volt, a gyülekezet nem számított önálló egyházközségnek.²⁰ A türelmi rendelet kibocsátása után viszont fejlődésnek indult a református egyházközség, ami azt jelentette, hogy elkezdődött az önálló egyházközség megszervezése.

Fontos egyházszervezeti kérdés annak megválaszolása, hogy ténylegesen mit értünk anyaegyházközségen (korabeli szóhasználattal eklézsián), mert az egyház-kormányzat szempontjából az ilyen gyülekezetek tekinthetők az egyházmegye teljes jogú tagjainak. A 18–19. század fordulóján az anyaegyházközségi státusz legfontosabb kritériuma az volt, hogy a gyülekezet saját magától el tudja tartani lelkipásztort, vagyis annak fizetést tudjon adni. Ehhez társult még a presbitérium megszervezése, valamint a parókia és imaház (esetleg templom) felépítése. Bizonyos esetekben előfordult, hogy a gyülekezet anyagi lehetőségei nem tették lehetővé önálló lelkész alkalmazását, hanem helyette csak úgynevezett lévitát alkalmaztak, aki a szentségeket nem szolgálhatta ki.

A források alapján kijelenthetjük, hogy a békési egyházmegyében kétféle gyülekezet-típust különböztettek meg: „*ecclesiát*” és „*filiát*” vagyis anyaegyházközséget és leányegyházat. Egy gyülekezet akkor került ecclesiái státuszba, ha anyagilag annyira megerősödött, hogy önálló lelkipásztort (esetleg lévitát) tudott tartani, és saját anyakönyvet nyitott. Ehhez társult még az imaház és parókia felépítése.²¹

Békéssámsonban elindult ez a folyamat, amely olyan jól sikerült, hogy 1783-ban helytartótanácsi engedélyt kaptak arra, hogy egy tanítót alkalmazzanak, aki a gyerekek oktatásán kívül kisebb egyházi szolgálatokat is tehetett.²² Ennél tovább nem lépett a gyülekezet, mégis 1787-ben összetűzésbe került a katolikus egyházzal.

Kubik József vásárhelyi plébános feljelentette a sámsoni lévitát, mert szerinte Sámsonra nem terjedt ki a türelmi rendelet hatása, hiszen az csak filia volt korábban, így a település lelki gondozása a katolikus plébános dolga.²³ Természetesen a békési egyházmegye sem hagyta annyiban a dolgot: Szentmiklósi Sebők Sámuel alesperes 1788-ban személyesen látogatta meg a kertészeket, és Csongrád vármegyétől is kérte a helytartótanácsi végzés kiadását. Vizsgálódásának az eredménye az lett, hogy a vármegye ugyan kiadta a végzést, de az egyházmegyét ez rossz színben tüntette fel, mert a sámsoni egyház szervezése korábban a nyilvánosság kizárásával történt, és ez rossz fényt vetett az egyházra.²⁴ Ezt követően hosszú ideig nincs adatunk a sámsoni egyházzal. Valószínűleg Hódmezővásárhely filiájaként működött, mert egy 1807-es összeírás szerint Sámsonban „*Parochia, templom, kántorház, oskola és ispotáy nintsenek*”.²⁵ A kertészközösség 1814-ben és 1816-ban biztosan Hódmezővásárhely filiája volt, mert az egyházlátogatási iratokban Vásárhely leányegyházközségeként szerepelt. 1817-ben viszont ismét az önállósodás útjára lépett, mert a fentebb már említett Kristó Sámuel a rossz anyagi körülményekre hivatkozva mondott le. A lemondó levelét mint prédikátor és rektor írta alá. Tehát 1817 körül megint saját lelkipásztora volt a gyülekezetnek. Innentől kezdve folyamatosan volt saját lelkésze az egyházközségnek. Igaz, igen gyakran váltogatták egymást, amely azt mutatja, hogy az anyagi körülmények nem javultak. Kristó utóda Czafalvi János lett, aki korábban Gyulaváriban rektorként működött.²⁶ Sajnos nem tudjuk, hogy Czafalvi csak tanítóként szolgált, vagy prédikatori teendőket is ellátott. Azt sem tudjuk, meddig maradt Sámsonban, de 1819-ben egy levélben már Komáromi Józsefet lelkipásztorként említik, vagyis ekkor már biztosan volt saját lelkésze a gyülekezetnek.²⁷ 1823-ban Víg János szolgált a faluban.²⁸ Az igazi megerősödést viszont az mutatja, hogy 1825-ben az Orosházán élő reformátusok azt szerették volna, ha Békéssámsonhoz csatolják őket. Ez nemcsak azért figyelemre méltó, mert ez már egyértelműen az önállóság jele, hanem azért is, mert korábban Szentesről gondozták az orosházi kálvinistákat, de ezek szerint Sámson már felért Szentessel.²⁹

A források alapján látható, hogy a békéssámsoni kertészek valóban kiszolgáltatott helyzetben voltak, mert a türelmi rendelet ellenére katolikus zaklatásnak voltak kitéve, és a község anyagi helyzete csak 1817-re tette lehetővé az önálló egyházközség létrehozását.

Kicsit másként alakult Dombegyháza és Kovácsháza sorsa. A források tanúsága szerint mindkét települést fenyegette a megszűnés veszélye: a kertészek többször is úgy jártak, hogy felmondták velük a szerződést, és kénytelenek voltak új helyre költözni. Ennek köszönhető, hogy ma egymás szomszédságában három Dombegyház nevű település is található: Magyardombegyház, Dombegyház és Kisdombegyház.

Reformátusdombegyháza és Reformátuskovácsháza nevében nem véletlenül szerepel a „*református*” jelző, mert mindkét település felekezeti hovatartozásáról kapta a nevét. Ma Reformátusdombegyháza hivatalos neve Magyardombegyháza, Reformátuskovácsháza pedig Mezőkovácsházával egyesült, nem önálló település. Mindkét település megnevezésében azért szerepel a „*református*” megjelölés, mert a 19. század elején több Dombegyháza és Kovácsháza nevű kertész telepes közösség jött létre, amelyeket nehéz volt egymástól megkülönböztetni.

Kovácsháza esetében ragadványnévként tették hozzá a település megnevezéséhez a református jelzőt, mert a falu létrejöttének idejében sem az egyházlátogatási jegyzőkönyvben,³⁰ sem az egyházmegyei protokollumban³¹ nem használták a Reformátuskovácsháza elnevezést, viszont az első anyakönyvben már szerepel ez a rész. Az anyakönyveket viszont nem a település megalakulásának idejében kezdték el vezetni, mert a kovácsházi matrikulát 1821-ben kötötték be, és ekkor azt jegyezték fel, hogy a korábbi anyakönyvi adatokat a tótkomlói és dombegyházi anyakönyvekből másolták át.³² Az egyházi források Dombegyháza esetében is viszonylag későn kezdték el a Reformátusdombegyháza megnevezést használni, mert 1821-ig mind a lelkészek, mind az egyházmegye egyszerűen csak Dombegyházaként nevezte meg a települést.³³ Az 1855-ben nyitott anyakönyvben viszont már Reformátusdombegyházaként szerepel a falu neve.³⁴

A szakirodalom idáig csak arról tudott, hogy 1807 körül jött létre az első Kovácsháza nevű kertészközség.³⁵ Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből és az egyházmegyei főgondnok leveléből viszont többet is megtudhatunk a református kertészek letelepedéséről. A források legelőször 1798-ban tudósítanak a kovácsházi reformátusokról: ekkor Kispereg szórványaként említik, de nem tudjuk pontosan, hány család élt az új településen. A kisperegi egyházközség igen erős missziós lelkülettel rendelkezett, mert ugyanebben az évben Nagylakon, Pécskán, Battonyán és Aradon is szórványokat gondozott a peregi lelkipásztor.³⁶ Elképzelhető viszont, hogy már 1795-ben is éltek Kovácsházán református kertészek, mert az egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 1795-ben a makói gyülekezet gondozott öt Csanád megyei kertészcsaládot. Ez az adat viszont elég bizonytalan, mert a forrás csak Csanád megyét említ, Kovácsházát nem nevezi meg.³⁷ Egy évtizeddel később viszont 1806-ban már 30 református családot talált Németi Sámuel kisperegi lelkész Kovácsházán, és ebben az évben megkezdődött az egyházközség megszervezése is, mert Németi az egyházmegye engedélyével leányegyházközségként Kispereghez csatolta Kovácsházát.³⁸ A következő adatunk 1807-ből származik, amelyből kiderül, hogy ekkor már saját lévitája volt a kovácsházi kertészeknek. Ebben az évben Saator János egyházmegyei főgondnok személyesen meglátogatta a falut. Tudósításában arról írt, hogy az új település lakói panaszkodtak lévitájukra, Tóth Sándorra. Saator megintette a lévitát,

és egyben felhívta arra az esperes figyelmét, hogy érdemes lenne leváltani Tóthot, mert az új gyülekezet nála jobbat érdemelne.³⁹ Nem tudjuk, ez megtörtént-e, de 1817-ben már új rektor szolgált a faluban: Király Mihály Debeljácsáról érkezett.⁴⁰

Ezt követően hirtelen megszaporodnak a Kovácsháza nevű települések. 1813-ban Bittó Imre Arad megyei főarendátor szerződést kötött bathafalvi és újfalusi kertészekkel, hogy a kovácsházi pusztán kertészkedjenek. A Bittó-féle telepítés hozta létre Bittó-Kovácsházát. 1813-ra összesen három Kovácsháza jött létre: Református-kovácsháza, Bittó-Kovácsháza (Mezőkovácsháza) és Tót-Kovácsháza (Végegyháza). Ez utóbbit Lukács Miklós telepítette. 1814-ben Csanád megye közgyűlése elismerte az önálló kertésztelepülés létrejöttét. 1819-ben újabb közösség jött létre Hofbauer-Kovácsháza néven, amelyet Hofbauer Ferenc táblabíró telepített. 1817-ben jött létre Saator-Kovácsháza, amelyet 1842-ban hat család lakott.⁴¹

Dombegyháza esetében szintén nehéz megkülönböztetni a sok egyforma nevű települést, mert a 19. század elején több Dombegyháza nevű telepes közösséget hoztak létre. 1817-ben Marczibányi Márton kertészeket telepített le, akiről Marczibányi-Dombegyházának nevezték el az új közösséget. 1819-ben Bánhidyal Albert alapította Bánhidyal-Dombegyházát, 1814-ben jött létre Nyéki-Dombegyháza és 1859-ben Mattencloital-Dombegyháza.⁴² Az egyházi források sehol sem említik meg, hogy a református családok melyik Dombegyházán telepedtek meg, de az egyházlátogatási jegyzőkönyv alapján feltételezhetjük, hogy az 1814-ben megalapított Nyéki-Dombegyháza azonos azzal a Dombegyházával, amelyről 1814. november 3-án azt jegyezték föl, hogy „Új ülés, a tavasszal kezdődött legelső látogatása a mostani”.⁴³ A vizitáció során azt is megállapították, hogy az új gyülekezet megszervezése jól halad, mert „Nádból építettek isteni tiszteletre való hajlékot. A földes uraság engedett templomhelyet, paróchia, s iskola helyet is. Ha a határjok nagyobb volna, gyarapodhatnának, úgy mondták, de szűk az élő földjük és a nyomások is.”⁴⁴

Kérdés, valóban anyaegyházközségnek tekinthetjük-e Kovácsházát és Dombegyházát. Ahogy már fentebb írtuk, az anyaegyházközség státusz alapvető kritériuma volt az, hogy a gyülekezet önállóan el tudjon tartani egy lelkipásztort, és az istentiszteletek tartására alkalmas imaházzal rendelkezzen. Amennyiben ezek a kritériumok teljesültek, a gyülekezet elérte az „ecclesia” (anyaegyház) megnevezést.

1807-ben a kovácsházi főbíró, Molnár András, valamint a gondnok, Takáts Tóth Péter, illetve a hadnagy, P[?] István egy hivatalos díjlevelet állított ki a „kovácsházi kertészek iskola rektorának”. Ezek szerint a tanító évi 25 forint készpénzt és 25 véka búzát kapott fizetés gyanánt.⁴⁵ Összehasonlításként érdemes azt megnéznünk, hogy ugyanebben az évben egy telepes faluban, Rittbergben a tanító évi 150 forint készpénzt és 120 véka búzát kapott.⁴⁶ A Bánságban létrejött új telepes falvak sem számítottak a legerősebb egyházközségek közé, mégis Kovácsháza kertészközsége

még hozzájuk képest is sokkal gyengébb megélhetést tudott biztosítani tanítója számára. Ennek ellenére törekedett az önállósulás útjára lépni: 1811-ben az egyházlátogatási jegyzőkönyvbe azt jegyezték fel Kovácsházáról, hogy „*Novum ecclesiae est Kovátsháza*”,⁴⁷ vagyis a gyülekezetet hivatalosan is elismerték anyaegyházközségként. Ezt a helyzetet viszont nem sikerült a kovácsháziaknak megszilárdítaniuk, mert 1817-ben – annak ellenére, hogy egy lévitát el tudtak tartani – Dombegyháza leányegyházközségének számított a település. Sőt a jegyzőkönyv szövege szerint Kovácsháza soha nem is volt anyaegyházközség, mert korábban Kispereg filiája volt: „*Eddig Kis-Peregi ekklanak filiája volt, most a magok kérésekre Dombegyházához kapcsoltatott, az út közöttük mind rövidebb, mind könnyebb lévén. Ezen ekklésiátkában lévita Király Mihály jól viseli magát.*”⁴⁸

Úgy gondolom, 1817-ben azért feledkeztek meg Kovácsháza anyaegyházközségi státuszáról, mert az csak egy rövid ideig működött, hiszen önálló lelkipásztort nem tudtak megfizetni, és önálló anyakönyvezést sem tudtak folytatni, mivel az 1815-ben nyitott anyakönyvbe 1821-ben másolták be az 1815 és 1821 között Dombegyházán és Tótkomlóson megkeresztettek névsorát.⁴⁹ A kovácsházi egyház gyengeségét mutatja az is, hogy 1814-ben Bíró Mihály prédikátor arról tudósította az esperest, hogy Kovácsházáról sokan Dombegyházára költöznek, és ő maga is át szeretne költözni a másik faluba. Ez utóbbi sikerült is neki, mert 1817-ben az egyházlátogatás szerint Bíró már Dombegyházán szolgált, ahol prédikátorként, vagyis önálló gyülekezeti lelkészként dolgozott, és a településnek saját anyakönyvei voltak.⁵⁰ A dombegyházi gyülekezet fennmaradt körrendeleti jegyzőkönyve is arról tanúskodik, hogy a kovácsházi egyházközség beolvadt a dombegyháziba, mert a jegyzőkönyv megnyitásakor 1811-ben még azt jegyezték fel, hogy a körrendeleteket Kovácsházán írták be a protokollumba. 1815-től kezdve viszont már ugyanebben a kötetben Dombegyházán keltezték a helytartótanácsi és egyházkerületi utasításokat. A dombegyházi gyülekezet megerősödését mutatja az is, hogy 1817-ben ugyanebbe a kötetbe bevezették a dombegyházi prédikátor és tanító díjlevelét, amelyet a falu bírója és esküdtjei írtak alá.⁵¹ Vagyis a fentebb említett Bíró Mihály ekkor már valóban mint lelkipásztor szolgált Reformátusdombegyházán.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján egyértelműen kijelenthetjük, hogy a 18–19. század fordulóján Reformátuskovácsháza csak rövid ideig számított anyaegyházközségnek, míg Reformátusdombegyháza meg tudott erősödni, hiszen saját lelkészt tudott fizetni, és önálló anyakönyvvezetése is volt.

Reformátusdombegyháza esetében még egyházfegyelmi ügyekről is maradtak fenn források, amelyek segítségével meg tudjuk vizsgálni, milyen volt a korabeli hitélet.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvhöz szerint Dombegyházán „*eklésiai fenyíték, s vigaszt gyakoroltatik*”,⁵² vagyis a valláserkölcse a lelkész gondosan ügyelt. Mégis

1818-ban arról panaszkodtak, hogy Bíró Mihály lelkipásztor lánya rendszeresen paráználkodott egy kovácslegénnyel, és az apa ezt támogatta. Sőt egy alkalommal Bíró elment Kovácsházára úrvacsorát osztani, ahova magával vitte a lányát is. A lány itt is összetalálkozott a kováccsal, de rajtakapták őket az ágyban. Ennek ellenére a lelkész nem fenyegette meg a lányát, hanem annak szeretőjével együtt mulatozott.⁵³ Ma már nehéz az eseményeket hitelesen rekonstruálni, mert erről a kihágásról csak egy feljelentésből értesülünk, mégis úgy tűnik, megtörténhetett a dolog, mert 1818. március 26-án kelt levelében Bíró elismerte lánya bűnösségét.⁵⁴ Két évvel később az ügy már elsimult, Bíró Mihály szolgálataival és erkölcsével a gyülekezet meg volt vele elégedve.⁵⁵ Bíró szolgálata végül azzal zárult, hogy 1824-ben Uri Sándor lett Dombegyháza lelkésze.⁵⁶

Összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg: a Dél-Alföldön létrejött református kertészközségek még a türelmi rendelet életbe lépése után is ki voltak szolgáltatva a katolikus egyháznak (Békéssámson). Tovább nehezítette működésüket az a bizonytalan jogi helyzet, amely a kertészek életét jellemezte, miszerint bármikor megszűnhetett a település. Jól mutatja ezt, hogy a dombegyházi prédikátor parókiája egy sátorban volt berendezve. Tetézte még ezt az, hogy a kertészfalvak a telepes falvakhoz képest sokkal rosszabb anyagi körülmények között működtek: egyházi szolgálatért cserébe csak a töredékét tudták lelkészeiknek, tanítóiknak fizetni. A rossz körülmények ellenére Csanád vármegyében a 18–19. század fordulóján két református kertészközség is létrejött: Kovácsháza és Dombegyháza. Mivel a kertészek folyamatos vándorlása miatt több hasonló nevű település is kialakult, ezek a falvak úgy különböztették meg magukat a többiektől, hogy a nevük elé tették a „református” jelzőt. Az első református kertészek 1795 körül telepedtek meg Csanád vármegyében, míg Csongrád vármegyében, Békéssámsonban már a 18. század második felében létezett egy református kertészközség. A csanádi kertészek közül csak a Dombegyházán élőknek sikerült anyaegyházközséggé szervezni a gyülekezetet, a kovácsházi egyházszervezés sikertelen lett. Ezzel párhuzamosan Békéssámsonban – többszöri próbálkozás után – csak a 19. század elejére sikerült a gyülekezetet önállósítani. Ma mindhárom településen működik református egyházközség, de a tanulmányból kiderült, hogy ezek létezése nem volt folyamatos.

RÖVIDÍTÉSEK

MDREL = Magyardombegyházi Református Egyházközség levéltára

RKREL = Reformátuskovácsné Református Egyházközség levéltára

SzEREL = Szentleányfalva Református Egyházközség levéltára

TtREL = Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár

VREL = Végvári Református Egyházközség levéltára

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.
- ² Varga János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Budapest, 1967. 94–95.
- ³ Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (A továbbiakban: TtREL) .29. i.19. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Békéssámson 1814–1883. Kristó Sámuel békéssámsoni rektor levele Juhász Istvánnak, Békéssámson, 1817. március 8.
- ⁴ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*. Debrecen, 1908. 2. köt. 86.; Milleker, Felix: *Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873*. Pančevo, 1925. 77–78., 92–94. (A továbbiakban: Milleker 1925.)
- ⁵ Milleker 1925. 92–93. Szekernyész János: *A magyarság emlékei a Bánságban*, Temesvár, 2013. 264–266.; Csete-Szemesi István: *A Debelyácsi (torontálvásárhelyi) Református Egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene*. Budapest, 1994. 41–43.; Bakator Judit – Mészárosné Bába Lúcia: *Hosszú a jegegyesor. Debelyácsi monográfiája*, Debelyácsi, 2003. 38., 175.
- ⁶ TtREL I.29.i.33. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Debelliács 1794–1867.
- ⁷ Hegyi Ádám: *A debelyácsi református egyház megszervezésének első dokumentuma: 1795*, Bácsország, 2017/4. 26–31.
- ⁸ TtREL I.29.a.2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829., Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, I.29.h.1. Egyházlátogatási iratok 1786–1843. TtREL I.29.o.1. Esperesi napló 1816–1862.
- ⁹ Például: TtREL I.29.i.67. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Hódmezővásárhely 1765–1841. Kubik József plébános feljelentése a sámsoni reformátusok ellen, Hódmezővásárhely, 1787. 01. 29.
- ¹⁰ Például: TtREL I.29.i.155. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Reformátuskovácsháza 1807–1883. Németi Sámuel kisperegi prédikátor összefoglalója Buzdor József elleni vádokról, 1817.
- ¹¹ Például: 3. l. ábrajegyzet.
- ¹² TtREL I.29.i.155. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Reformátuskovácsháza 1807–1883. Bíró Mihály kovácsházi lelkész levele Kis András esperesnek, 1814. február 10.
- ¹³ Molnár Ambrus: *A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól*. In: Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28. Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, 1989. 328–333.
- ¹⁴ TtREL I.29.i.155. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Reformátuskovácsháza 1807–1883. Bíró Mihály kovácsházi lelkész levele Kis András esperesnek, 1814. február 10.
- ¹⁵ Szentleányfalva Református Egyházközség Levéltára (A továbbiakban: SzEREL) c.1. Szentleányfalvi egyházközség körrendeleti jegyzőkönyve omniáriummal 1811–1852.
- ¹⁶ TtREL I.29.i.113. A-XXVIa-1. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Magyardombegyháza 1817–1883. Az egyházközség protokollumából kímásolt díjlevél, 1819. Kutatásaink során sem egyházi, sem világi levéltárakban nem akadunk nyomára a reformátusdombegyházi gyülekezet első jegyzőkönyvére.
- ¹⁷ TtREL I.29.a.2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829. A superintendenshez küldött egyházmegyei beszámoló a vásárhelyi állapotokról, 1787. február 28.
- ¹⁸ Herczeg Mihály: *A majorsági gazdálkodás kezdetei Sámsonban*. In: Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből. Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, 1989. 398. (A továbbiakban: Herczeg 1989.); Oltványi Pál: *A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története*. Szeged, 1867. 25.
- ¹⁹ TtREL I.29.i.67. A .XCIII.2. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Hódmezővásárhely 1765–1841. Sámsoni, mártélyi és tési települések katolikus ellenőrzéséről, 1785.
- ²⁰ Holl Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. Században*. Budapest, 2004. 138–139.
- ²¹ Vö.: TtREL I.29.a.2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829. TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.
- ²² TtREL I.1.c.2. Nr. 17. Püspöki Hivatal iratai. Igazgatási iratok 1764–1786. Helytartótanácsi végzés a békéssámsoni tanító egyházi szolgálata ügyében, Pozsony, 1783. augusztus 18.
- ²³ TtREL I.29.i.67. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Hódmezővásárhely 1765–1841. Kubik József plébános feljelentése a sámsoni reformátusok ellen, Hódmezővásárhely, 1787. 01. 29.
- ²⁴ TtREL I.1.c.3. nr. 74. Püspöki Hivatal iratai. Igazgatási iratok 1787–1820. Szentmiklósi Sebők Sámuel prosenior levele a sámsoniak vallássérelme ügyében, 1788. okt. 22., okt. 31. Maga az alesperes sem tudott a sámsoni lévita engedélyéről.

- ²⁵ Herczeg 1989. 450.
- ²⁶ TtREL I.29.i.19. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Békéssámszon 1814–1883 Békéssámszoni egyház levele az espereshez, Békéssámszon, 1817. február 17.
- ²⁷ TtREL I.29.i.19. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Békéssámszon 1814–1883 Békéssámszoni egyház nevében Kis Ferenc bíró kérvénye az egyházmegyei gyűlésnek, Békéssámszon, 1819. július 7.
- ²⁸ TtREL I.29.i.19. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Békéssámszon 1814–1883. Vig János békéssámszoni lelkész levele, 1823.
- ²⁹ TtREL I.29.i.19. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Békéssámszon 1814–1883. Orosházi reformátusok levele a Békéssámszoni Református Egyházközséghez, 1825.
- ³⁰ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.
- ³¹ TtREL I.29.a.2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.
- ³² Reformátuskovácsházi Református Egyházközség Levéltára (A továbbiakban: RKREL) I.265.a.1. Keresztelési, házassági, esketési anyakönyv 1815–1849.
- ³³ TtREL I.29.a.2. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829. TtREL I.29.i.113. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Magyardombegyháza 1817–1883. Bíró Mihály dombegyházi lelkész levele Juhász Istvánnak, Dombegyháza, 1818. március 26.
- ³⁴ Magyardombegyházi Református Egyházközség Levéltára I.248.a.1. Halotti anyakönyv 1855–1892.
- ³⁵ Oltvai Ferenc – Mucsi Tiborné: *A település első száz éve 1814–1945*. In: *Mezőkovácsháza története*. Szerk.: Mucsi Tiborné. Mezőkovácsháza, 2001. 53–56., 60. (A továbbiakban: Oltvai–Mucsi 2001.)
- ³⁶ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatás Kisperegen, 1798. október 29. In: *Egyházlátogatási iratok 1786–1843*.
- ³⁷ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatás Makón, 1795. december 5. In: *Egyházlátogatási iratok 1786–1843*.
- ³⁸ TtREL I.29.a.2. Egyházmegyei közgyűlés Békés, 1806. április 10. és Ágya, 1807. február 12. In: *Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829*.
- ³⁹ TtREL I.29.c.14. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházmegyei gondnoki hivatal 1793–1883. Saator János levele Kuthy Ádám esperesnek, Makó, 1807. szeptember 7.
- ⁴⁰ TtREL I.29.i.113. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Magyardombegyháza 1817–1883. Borka István bíró és Kaskötő Márton kurátor levele Juhász Istvánhoz, Kovácsháza, 1817. május 2.
- ⁴¹ Oltvai–Mucsi 2001. 53–56., 60.
- ⁴² Maday Pál: *Békés megye városainak és községeinek története*. Békéscsaba, 1960. 143., 250.
- ⁴³ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatás Dombegyházán, 1814. november 3. In: *Egyházlátogatási iratok 1786–1843*.
- ⁴⁴ Uo.
- ⁴⁵ TtREL I.29.i.155. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Reformátuskovácsháza 1807–1883. Kovácsházi rektor díjlevele, 1807. december 19.
- ⁴⁶ Végvári Református Egyházközség Levéltára a.1. Keresztelési (1794–1832) és házassági anyakönyv (1794–1815.); Omniárium 1796–1846.
- ⁴⁷ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatás Kovácsházán, 1811. október 27. In: *Egyházlátogatási iratok 1786–1843*.
- ⁴⁸ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatás Kovácsházán, 1817. szeptember 14. In: *Egyházlátogatási iratok 1786–1843*.
- ⁴⁹ RKREL I.265.a.1. Keresztelési, házassági, esketési anyakönyv 1815–1849
- ⁵⁰ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatás Dombegyházán, 1817. szeptember 15. In: *Egyházlátogatási iratok 1786–1843*.
- ⁵¹ A sors fintora, hogy húsz évvel később a dombegyházi reformátusok nagy része Arad mellé, Szentleányfalvára költözött át, és ott új egyházközséget alapított. SzEREL c.1. Szentleányfalvi egyházközség körrendeleti jegyzőkönyve omniáriummal 1811–1852.
- ⁵² Uo.
- ⁵³ TtREL I.29.i.113. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Magyardombegyháza 1817–1883. Dombegyházi elöljárók panasza Bíró Mihály ellen = Magyardombegyháza 1817–1883.
- ⁵⁴ TtREL I.29.i.113. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Magyardombegyháza 1817–1883. Bíró Mihály dombegyházi lelkész levele Juhász Istvánnak, Dombegyháza, 1818. március 26.
- ⁵⁵ TtREL I.29.i.113. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Magyardombegyháza 1817–1883. Dombegyházi egyház világi vezetőinek levele az espereshez, Dombegyháza, 1820. október 11.
- ⁵⁶ Szász Lajos: *A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeibe*. In: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Szerk.: Bárth Dániel. Budapest, 2013. 192–193.

AZ ISMERETLEN DÉRI FRIGYES: A SELYEMGYÁROS

LAKNER LAJOS

ABSTRACT

Frederick Déri was born in 1852 in Bács. In 1873 the family moved to Vienna. In 1882 he joined a silk manufacture which was a sunrise industry in Austria. In 1886 he bought a factory in Bodenstadt in Moravia and in 1899 he established its subsidiary firm in Mähren-Schönberg. Déri assessed the market and the supplies of the factories and became specialized: he started to produce tie silk and scarves. He introduced a lot of interesting production innovations. His products were marketable so in Hungary and abroad as overseas. In 1908 a publication was issued on the occasion of the 50th anniversary of Emperor Francis Joseph's rule. This publication gave a detailed description of the spiritual and economic life. According to its author, among those who were able to dictate fashion, which was widely recognized for a long time, Frederic Déri was one. On the basis of taxes he paid the conclusion can be drawn that it was not World War I. that brought a significant change for his enterprise but the breaking up of the Monarchy and that his factories got on the territory of foreign countries. In 1923 he sold them.

A köztudatban Déri Frigyes neve a műgyűjtéssel, és nem az iparral forrt össze. A gyűjteménye számára Debrecenben épült Déri Múzeumot sokan ismerik, viszont kevesen tudják, hogy a Monarchia egyik legjelentősebb selyemgyárosa volt. Tanulmányomban vállalkozói tevékenységét mutatom be.

Déri 1852. december 10-én a délvidéki Bácsban született Deutsch Mórítz és Weindinger Johanna gyermekeként. Az apa minden bizonnyal a 19. század negyvenes éveiben telepedett le a Bácskában, előbb a bérelt földjei központjában, Bácsban, majd Baján. A zsidóság lélekszáma az 1840. évi 29. tc. után e térségben is rohamosan emelkedni kezdett. Az újonnan érkezett zsidók általában magyar többségű településekre költöztek be. A nagyobb közép- vagy dél-magyarországi városok felé vándorlás ettől kezdve vett nagyobb lendületet. Baján 1848 és 1856 között 162 családdal (463 fő) gyarapodott a zsidó közösség létszáma.¹

Deutsch Mórítz földbérelő volt,² aki a mezőgazdasági és kereskedelmi szempontból fontos Ferenc-csatorna megépülése után más zsidó kereskedőkhöz hasonlóan meglátta a gabonakivitelben rejlő lehetőséget. 1869-ben a Baján élő 162 zsidó család közül 98 folytatott kereskedelmi tevékenységet. Deutsch feleségül vette egy befolyásos bajai kereskedőcsalád leánygyermekét, Weindinger Johannát. Az 1868-os Bács-Bodrog megyebeli bajai választókerület választói között, akik az Izraelita Kongresszusra küldhettek képviselőket, ott voltak a Weidinger család tagjai is. E listára a tehetősebb zsidó családok férfi tagjai kerülhettek föl, akik a városi és a zsidó közélet meghatározó jelentőségű szereplői voltak.³

A család az 1850-es évek közepén Bajára költözött. E döntésben két tényezőnek lehetett döntő szerepe. Az egyik, hogy Bács nem volt kereskedelmi szempontból fontos település, míg Baja kereskedelmi központ volt: ide kerültek Bácska településeiről a kivitelre szánt áruk.⁴ A családfő másik döntő fölismerése az lehetett, hogy a polgári világ értékrendjében az egyénileg és nem örökletes módon megszereshető, illetve a társadalmi érvényesülésnél egyre fontosabb szerepet játszó tőke a műveltség. S ez nemcsak egy új típusú polgári karrier esetében volt elengedhetetlen, de fontos szerepe volt a zsidó státusz kompenzálásában is.⁵ Tehát a család a gyerekek könnyebb iskoláztatása miatt is költözött át Bajára, akik a középiskola után – szinte valamennyien – további tanulmányokat folytattak.

Déri Frigyes a ciszterciek gimnáziumába járt, ahova szívesen vitték gyermekeiket a zsidó családok, ugyanis a nem katolikus tanulók minden tekintetben ugyanolyan elbánásban részesültek, mint a katolikusok. A gimnázium elvégzése után az apa olyan oktatási intézménybe küldte gyermekeit, ahol szakmát tanulhattak. Így került Déri Frigyes Bécsbe, kereskedelmi és textilipari iskolába, s közben tapasztalatokat is szerzett különböző textilgyárakban. 1878-ben például a Ruhr-vidék egyik legfejlettebb városában, Krefeldben volt tanulmányúton.⁶

1873-ban a család Bécsbe költözött. A 19. század közepétől folyamatos volt a zsidóság bevándorlása ide, ami 1867 után jelentős lendületet vett. Ennek oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy ettől az évtől törvény garantálta a zsidók polgári szabadságát. 1868-ban ehhez az alaptörvényhez kapcsolódva kimondták, hogy 14. évét betöltött személy nemre való tekintet nélkül szabadon választhat

magának vallást, vallási közösséget. Sok zsidó számára a birodalom metropolisza, Bécs jelentette a felemelkedés lehetőségét; voltak, akik a várost „földi paradicsomként” ünnepelték.⁷ Hogy miért kelt útra a Deutsch család, nem lehet pontosan tudni. Egyik lányuk, Déry Julianna visszaemlékezése szerint „a pazarló élet és néhány év rossz termése arra kényszerítette a családot, hogy mind jobban leszállítsa igényeit. Nemsokára eltűnt Julianna szeme elől a gyönyörű négyes fogat, melyen oly gyakran hajtottak a birtokról Bajára és a gond lassanként felütötte fejét a házukban. Nemsokára el is kellett hagyniuk a bérletet...”⁸ Az életvitelről mondottakat el kell fogadnunk, még ha a visszaemlékezés torzíthat is. A család elszegényedése azonban minden bizonnyal összefüggésbe hozható az 1873-as gazdasági válsággal is, ami egy időre megroppantotta a magyar gazdaságot, benne számos pénzintézetet, kereskedőt és vállalkozót. A családfő Bécsben már csak kereskedő volt, földbirtok nélkül, s hamarosan – felesége hagyatéki aktája szerint 1882 körül⁹ – önkezével vetett véget életének. Lánya emlékei szerint, aki apjával élt Bécsben, Deutsch Mórítz nem tudta megszokni a nagyvárost, az mindvégig idegen maradt a számára.¹⁰

Az apával ellentétben Déri Frigyes számára sikert hozott Bécs: a Monarchia egyik legjelentősebb selyemgyárosa lett. Hétszobás lakása a Mariahilfer Strasse-n állt, vagyis a belvárosban, ami épp ebben a korszakban veszítette el korábbi karakterét, lakónegyed-jellegét. A korábbi kézműves és kisiparos műhelyek, illetve üzletek helyén bankok, biztosítók központjait és áruházakat építettek fel, melynek alkalmazottai itt kerestek maguknak lakást. Valóságos építési „boom” jellemezte ezt az időszakot. A régi házakat lebontották, helyükre többemeletes bérházakat építettek.¹¹ A Mariahilf a középosztály lakónegyede volt, akárcsak Leopoldstadt, Josefstadt, Landstraße, Neubau vagy Alsergrund. A város lakószervezete a társadalmi osztályok elkülönülését tükrözte. Megfigyelhető, hogy a zsidók előnyben részesítették az egymással való együttélést, főleg az I. és II. kerületben éltek; számuk elérte a harmincezret, életmódjukban megőrizték a hagyományokat. A VI. kerületben, ahol Déri Frigyes lakása is található volt, mindössze másfélezerre volt tehető a zsidók száma,¹² s életformájukban sem különböztek a nem zsidó lakosoktól. Ez Déri asszimilációs törekvésére utalhat, ami a kikeresztelkedésben és a névváltoztatásban teljesedett ki.

A Déri-gyűjtemény Debrecenbe kerülésének egyik debreceni egyengetője 1944-ben írt leveléből tudható, hogy Déri Frigyes soha nem beszélt családja eredetéről, bár a városban pusmogtak zsidó származásáról.¹³ Az áttéréseknek három oka lehetett. A források vizsgálatakor személyes és politikai okokat találtak leginkább, csak nagyon ritkán vallásit, utóbbit a századforduló idejétől pedig egyáltalán nem. A személyes okok között leginkább a szerelem és a másik iránt érzett szeretet, vonzalom a legjellemzőbb.¹⁴ Minden bizonnyal ez volt az ok Déri Frigyes esetében is, aki a katolikus Louise Brix-ot vette feleségül. A nő saját kezűleg írt utolsó akaratából egy mélyen vallásos, a férjét szerető személyiség képe rajzolódik elénk. Gondolhatnánk persze

formalitásnak, konvencionak a halál utáni találkozás reményének és a férje iránti szeretetének kifejezését, azonban a levél nagyon is személyes, nem hivatalos irat, inkább a szerető férjhez szóló kérés, vagy talán neki írt utolsó vallomás.¹⁵ Ebből pedig arra következtethetünk, hogy valóban szerették egymást, s Déri áttérését a szerelem motiválhatta. Emellett azonban érdemes arra is fölfigyelni, hogy a Brix család hat férfi tagjából öt gyáros volt, a három lánytestvér pedig gyárosokhoz ment feleségül, s a család bejáratos volt a társadalom felsőbb köreibe is.¹⁶ A Bécsbe érkező és vállalkozói pályáját indító fiatalembernek az a kapcsolati háló, amivel a Brix család rendelkezett, segítségére lehetett az érvényesülésben. S épp ez a másik ok, amit a szakirodalom az áttérés motívumaként megnevez. A sikeres pályák és a prominenssé lett személyiségek életútja igazolni látszik az áttérés és a karrier közti összefüggést.¹⁷

A Deutsch család tehát 1873-ban hagyta el Magyarországot, s Déri Frigyes már egy évtized múlva számon tartották a selyemgyártás területén. Vagyis pár év elteltével az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legsikeresebb és szakmailag is elismert textilipari vállalkozójává lett. 1878-ban többek között ő képviselte az osztrák kereskedelmi és iparkamarát a párizsi világkiállításon, 1879-ben pedig a magyar kereskedelmi miniszter kérte föl, hogy segítsen eldönteni, helyes úton jár-e a magyarországi selyemtenyésztés.¹⁸

Déri a bécsi kereskedelmi tanulmányok után Karl Libermannhoz társult be, ekkor még Friedrich Simon néven. Selyemgyártás volt a fő profiljuk, az 1880-as években kiadott címjegyzékben már Déri Friedrich S. & Compani vagy Déri & Liebermann néven vannak bejegyezve Déri Mariahilfer Strasse-i címére. 1890-re aztán, amikor már megvoltak Déri saját morvaországi gyárai, a Simon utónevet felváltotta a Karl. Sajnos nem találtam ennek magyarázatát.¹⁹ Déri Frigyes gyors karrierje alapján joggal következtethetünk arra, hogy az áttérés elősegítette sikereit. Pontosan még nem sikerült kiderítenünk, mikor kötött Déri Frigyes és Louise Brix házasságot, azonban a feleség 1910-ben írt, utolsó akaratát rögzítő írásában hosszú együttélést említ. Louise 1864-ben született, tehát valamikor a 80-as évek közepén házasodhattak össze. Déri 1886-ban vette meg első csehországi gyárát, a másodikikat pedig 1899-ben, amihez nemcsak szakmai hozzáértésre, a piaci folyamatok átlátására, hanem pénzre és biztos gazdasági háttérre is szüksége volt.²⁰

A huszonegy éves Déri Frigyesnek számottevő változást hozott az 1873-as esztendő. Az év egyrészt veszteséget jelentett a számára, mert el kellett hagynia gyermekkora városát, és bizonytalanságot, mert egy teljesen új életet kellett kezdenie, amibe az apja bele is roppant. Másrészt azonban erőt is meríthetett az új helyen, perspektíva is nyílhatott a számára. Ebben az évben ugyanis, elsőként a német nyelvű országok közül, Bécs rendezte meg a Világkiállítást, amely egyszerre szolgálta a Monarchia nagyhatalmi helyzetének megerősítését, Bécs világvárosi rangra emelését és a rivális, dinamikus fejlődő Berlinnel szembeni térnyerését. A kiállítás főnnállásának

hat hónapja alatt harminchárom fejedelem, tizenhárom trónörökös és húsz herceg látogatta meg a bécsi udvart. Az öntudat emelésének egyik eszköze volt, hogy a rendezvény erősnek és a gazdagnak mutatta az osztrákok gazdaságát és szellemi életét. Az uralkodó ki is nyilvánította, hogy ezek támogatása állami kötelesség. Az esemény tehát alkalmat adott arra, hogy Ausztria fölmérje gazdasága helyzetét. Az áttekintés a gazdaság és az ipar minden területén fejlődést mutatott, ahogyan az a Prof. Wilhelm Franz Exner, a Világkiállítás általános igazgatója és több szakember által írt *Geschichte der Gewerbe und Erfindung* c. munkában is olvasható. Az utóbbit azért kellett számba venni, mert a kiállításon az egyik fő szerep a találmányoknak jutott.²¹ Az egyik leghíresebb és legjelentősebb bécsi selyemgyáros, Johann Flemmich ekkor vásárolta meg első fonalcsavaró gépét Caspar Honeggertől.²² A gép iránti korabeli bizalmatlanságra jellemző, hogy nagyanyja biztos bukást jósolt a számára. Nem így történt, ahogyan a kiállítás is erőt és lendületet sugallt. Az építkezések és az infrastruktúra kiépítése növelte a keresletet az építőipari termékek és a munkások iránt: 1872-ben ötezer munkást regisztráltak Bécsben, akiknek feladata a kiállítási épületek kivitelezése volt. A város szállókat hozott létre a munkástömeg számára.

A Világkiállítás jelentősen fölgyorsította Bécs modernizációját. A várható nagyszámú látogató miatt 1868 és 1873 között megduplázódott a város közlekedési hálózata, 1870 és 1875 között elvégezték a Duna szabályozását, hogy az esetleges ár ne öntse el a Prátert; víztornyot emeltek, hogy csökkentsék a fertőzések kockázatát, a Kärtner Strasse-t, az óváros főutcáját pedig zajcsökkentő bitumennel fedték le.²³ Mindez, folytatva az 1859 óta zajló városrendezési munkálatokat, hozzájárult Bécs nagyvárosi jellegének kialakításához.

Déire, mint ahogyan másokra is, minden bizonnyal hatással voltak az építkezések, a modernizáció, a nagy készülődés és maga a látványos kiállítás. Nem elképzelhetetlen, hogy a Világkiállításon látottak hatására is választotta a selyemipart. De az is lehetséges, hogy már Magyarországon hallhatott valamit a selyemhernyó-tenyésztés fontosságáról és gazdasági jelentőségéről. Az 1850-es évektől ugyanis egyre több szó esett erről, mert Bezerédj István az állami támogatás mellett mind több gazdálkodót igyekezett megnyerni az ügynek. Az 1850-es évek közepén Bácskában hét fonoda is állt, a hatvanas években pedig megszorodtak a selyemtenyésztést népszerűsítő kiadványok. 1868-ban magyarul is megjelent Wukasinovics Antalnak, Verőce megye selyemhernyó-tenyésztés felügyelőjének a könyve az eperfa gondozásáról és a selyembubó termesztéséről, 1870-ben pedig egy másik, gyakorlati tenyésztési útmutató is napvilágot látott. Az 1873-as bécsi világkiállításon, melyen már önálló államként jelent meg Magyarország, tizennyolcan képviselték a selyemipart. Bezerédj István özvegye, Bezerédj Adél hidjai selyemtermékei nagy aranyérmeket nyertek. Nem véletlen, hogy a vállalat még a kiállítás ideje alatt értékesítette nyersselymét,

a szőtt kelmeárut pedig a környező vidéken adta el. A hidjai vállalkozás gyártás-vezetője Löwenstein Lipót volt, a kelmék színnyomatait pedig Bécsben készítette Preusse József. A kiállítás katalógusában a selyemtenyésztés egyik gyújtópontjaként Bácskát említették meg, Sopron, Vas és Tolna megye mellett.²⁴ Mindezek alapján talán nem alaptalan az a feltételezés, hogy Déri már korábban hallhatott valamit a selyemiparról. Emellett szól az is, hogy Bezerédj István fia, Pál szoros kapcsolatot ápolt Déri Frigyessele. Bezerédj 1879-ben tért vissza Magyarországra hosszú nyugat-európai tanulmányútról, majd átvette nagybátyja birtokát, s folytatta a hidjai selyemtelep és fonoda működtetését. Épp ebben az évben rendezték meg Székesfehérváron az országos kiállítást, amin Bezerédj Pál is részt vett a termékeivel. A standon azonban nem csak ezeket mutatta be, hanem egy füzetet is osztogatott a látogatóknak, melyben egyrészt az országos selyemtenyésztés fontosságára, másrészt az elkövetkező idők tennivalóira hívta föl a figyelmet. Kemény Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter fölfigyelt a kiadványra, és megkérte a szerzőt, hogy készítsen részletes tervet a magyarországi selyemtenyésztés fellendítésére és iparrá fejlesztésére. A tervezet meggyőző volt, aminek bizonyítéka, hogy az ágazattól nem vonták meg az állami támogatást, noha korábban ezt tervezték. Bezerédj Pált 1880 márciusában az Országos Selyemtenyésztés Főfelügyelőségének az élére nevezték ki.²⁵

Számunkra különösen érdekes, hogy 1879-ben a miniszter Déri Frigyesre kérte föl: segítsen eldönteni, érdemes-e Bezerédj terve a támogatásra. Minden bizonnyal nem azért, mert már szaktekintélynek számított – még nem is lehetett az, hiszen épp ekkor tért haza németországi tanulmányútról. Sokkal inkább a személyes kapcsolatnak és a szülőhelynek lehetett ebben szerepe. Erre következtethetünk abból is, hogy a Bezerédj Pálról szóló könyvek nem a hivatalos szakmai tanácsadók között sorolják föl Dérit, hanem mint baráti támogatót.²⁶ Az is emellett szól, hogy a tanácsadók között egyedül ő volt magyar, a többi olasz vagy francia. Mindenesetre talán Dérinek is köszönhető, hogy a század utolsó évtizedében a selyemtenyésztés hallatlan fejlődésének lehetünk tanúi Magyarországon.

Déri Frigyes a selyemgyártásra alapította vállalkozását. Minden bizonnyal jól fölismerte, hogy gyorsan fejlődő iparágról van szó. A selyemiparnak sajátos helyzete volt Ausztriában: Mária Terézia idejében kezdődött el olasz székelyekkel, aminek következtében az osztrák gyárak lassan elveszítették jelentőségüket, és csak a 19. század elejére tudtak újra megkapaszkodni a piacon. Viszont Milánó és Como ekkor már nagyon nagy konkurenciát jelentett a számukra. S miután Ausztria 1865/66-ban elveszítette olasz provinciáit, újra meg kellett teremteni a hazai selyemipar alapjait. Sikeresen tették: 1866-ban 250 mechanikus gép volt és kb. 6300 kézi szövőszék, valamint a szalaggyártáshoz még külön rendelkezésre állt 2700, melyeket részben kézi használatra alakítottak ki, részben gépiesítve voltak. 1872-ben már 9000 kézi és 700 mechanikus szövőszéket tartottak számon.²⁷

Ezzel párhuzamosan egy másik folyamat is megfigyelhető: megindult a vasúthálózat kiépítése, ami megkönnyítette a gépek terjedését és a késztermék elszállítását. 1839-ban épült meg a Bécs–Brünn-vonal, 1850-ben megteremtették az összeköttetést a porosz vasútvonalakkal, 1873-ban átadták a morva-sziléziai központi vasutat Troppau-ig és Jägerdorfig, 1878-ben pedig kiépítették a mellékvonalakat Römerstadig. 1909 márciusában Déri is tagja volt annak a küldöttségnek, amely a vasútert felelős miniszternél járt, hogy valósítsák meg a Bodenstadt és Märisch-Weißkirchen közti vonalat.²⁸ A vasúthálózat kiépítése jelentős változást hozott a bécsi selyemipar számára, ugyanis sok gyár vidékre települt át. Az új üzemek leginkább Morvaországban és Sziléziában épültek föl. A vasúthálózat kiépítése, a tanult munkások és az olcsó bérek jelentették a morva selyemipar fejlődésének alapjait. Ennek következtében 1890-ben az Ausztria selyemiparában dolgozók harmada élt a morva városokban. Az 1850-es években a brünni kamaránál még csak mindössze tizenegy selyemszövő állt bécsi tulajdonosok alkalmazásában, tizenkilenc szövőszéken dolgozták föl a selymet, készítették a selyemkendőket és a félselyem bélésanyagokat.²⁹ Az új alapítású gyárak nagyobbik részét Olmütz és Troppau környékén építették föl, míg a korábban központi szerepű Brünn jelentősége csökkent. Ez is jól mutatja, hogy az ipar az olcsó munkaerő vonzásában a peremterületeket részesítette előnyben. 1880-ban nyolcvanhárom selyemszövede volt Bécsben, Tirol tartományban öt, Voralberg tartományban egy, a cseh területeken húsz, Morvaországban hét, Sziléziában pedig egy. 1885-ben a birodalmi fővárosban már csak ötvennégy gyár volt, Tirol és környékén tizenegy, Voralbergben változatlanul egy. A cseheknél szintén változatlan volt a selyemgyárak száma, de Budweisben tizenegy újabb létesült, a morva területeken pedig tizenegyre emelkedett a számuk. Sziléziában nem történt változás. 1889-ben Bécsben összesen nyolcvankét selyemgyáros volt a cégnévmutató szerint, ebből körülbelül negyvenkettőnek volt selyemáru-boltja, amely húsz olyan gyárhoz tartozott, amelyek nagy mennyiségben állították elő a selymet és a selyemárut. Bécsben tehát radikálisan csökkent a selyemgyártás, míg a morva és sziléziai területeken erőteljes növekedés volt megfigyelhető. Mindez összefügg azzal, hogy a nagyvárosban nőttek a bérek, mert drágult a megélhetés, s a munkásság az erősödő munkásmozgalom és a szakszervezetek hatására egyre komolyabb aktivitást mutatott. Ezzel szemben állt a morva és sziléziai városokban élő munkások olcsó bére, képzettsége és csekély önvédő aktivitása. Mindezek következménye volt, hogy a bécsi gyárosok közül sokan áttelepítették üzemüket az osztrák birodalom távoli koronaterületeire, miközben továbbra is bécsi üzleteikben árulták a selymet és belőle készült termékeket.

A 19. század egyik legsikeresebb iparága a selyem- és a selyemáru-gyártás volt. A termelés csúcsa az 1860-as évek és az 1870-es vége között volt, de stabilitását a század végéig megőrizte. A gépesítéssel összefüggő fejlődést jól mutatja, hogy

a selyemhulladék behozatala az 1881-es 13 598 méterről 1890-re 15 848-ra nőtt, míg a kivitel épp fordítva mozgott: 1881-ben 11 090 méternyi vitték ki, míg 1890-ben már 13 265-öt. A selyemáruk esetében szintén folyamatos fejlődést figyelhetünk meg: Ausztriába 1881-ben 3792 métert hoztak be, és csak 1903 métert exportáltak, míg 1890-ben már csak 2966 méter volt a behozatal, szemben az 5083 méternyi kivitt kész selyemmel.³⁰

Déri Frigyes 1886-ban vásárolt gyárat Bodenstadban, majd 1899-ben Mährisch Schönbergben, a Sumavka utcában, ami az előbbi fióközeme volt. A schönbergit 1884-ben a bécsi Kaspar Einziger alapította.³¹ Nem a régi mód szerinti, többemeletes épületről volt szó, ami nem felelt volna meg a gyár korszerű berendezése támasztotta igényeknek, sem a higiéniai követelményeknek, hanem az új szokás szerint készült. Hatalmas csarnokokat emeltek, melyek szellősek voltak, s az ablakok délre irányultak, hogy a munkások a lehető legtöbb fényt kapják, mert a szövésnél mindenekelőtt a szemek voltak nagy terhelésnek kitéve.

Bodenstadt egy kis városka volt Észak-Morvaországban. Az 1870-es években körülbelül kétszáz ház állt itt, melyben kétezer lakó élt. Meglehetősen messze volt mindentől, a legközelebbi nagyobb települést, Mährisch-Weißkirchent másfél óra alatt lehetett elérni autóval. A gyárat Franz Stoll és Emil Hauswirth irányította és képviselte. Ők voltak a technikai vezetők és az összes művelet felügyelői, míg Déri a bécsi telephelyen a kereskedői tevékenységet folytatta. A technikai vezetők számára minden bizonnyal valahol a városban bérelt vagy vett irodahelyiséget. Támogathatta a kisváros fejlődését, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy 1902-ben díszpolgárrá választották.

A másik telephelyet egy a 18. századtól kezdve prosperáló városban, Mährisch Schönbergben nyitotta meg. A város fejlődése leniparának, különösen egy bizonyos bársonyfajta előállításának monopóliumának volt köszönhető. E tradíció megkönnyítette, hogy 1785-ben az első manufaktúrák áttelepüljenek Manchesterből. 1871-ben megépült a várost a fő vasúti közlekedési útvonalba bekapcsoló vasútvonal. A textilipar fellendülése a 19. század második felében következett be, amikor bécsi gyárak tették át fióktelepeiket morva vidékre, s lett Mährisch Schönberg a vászon- és selyemgyártás centruma. Sokkal nagyobb számban állt itt rendelkezésre az olcsó munkaerő, mint Bodenstadban, mert 1900-ban 789 lakásban 11 636 lakos élt. Az ipari fejlődés a városban is meglátszott, pompája miatt „kis Bécs”-nek nevezték. Mährisch Schönbergnek a századfordulóra volt múzeuma, tűzoltósága, rendszerezettek voltak a zenei rendezvények és a színházi előadások. A német öntudat erősségére utal, hogy 1902-ben megnyílt a német közösség háza.

Déri fölmérte a piacot és a gyárak kínálatát, s elhatározta, hogy specializálódni fog. Nyakkendőszelymet és nyakvédő sálát készített, melynek gyártásába egész sor érdekes újítást vezetett be.³² Üzemeiben 1887-ben 300 munkás dolgozott 250 Jacquard-féle

szövőgépen.³³ 1923-ban Bodenstadtban már 1770 szövőszéket, festő- és nyomógépeket, 4000 lóerős gőz- és 1150 lóerős vízmeghajtású gépparkot találunk, Mährisch Schönbergben ugyanakkor még 200 mechanikus, 100 kézi és 50 gőzmeghajtású gép dolgozott.³⁴

Termékei belföldön, külföldön, valamint a tengeren túli területeken is vevőkre találtak. A vállalkozás évről évre egyre nagyobb népszerűsége tett szert, minden jelentős külföldi piacon ismerték a gyár és Déri nevét. Olyannyira, hogy az éves termékmennyiség folyamatosan nőtt. A siker és a növekedés fönntartásának eszköze a nyakkendőszelyem folyamatos megújítása volt. Az 1908-ban, I. Ferenc József uralkodásának 50. évfordulójára kiadott, a szellemi és gazdasági életet részletesen bemutató kiadvány szerzője szerint Déri Frigyes volt az első egyike, aki hosszú ideig és széles körben képes volt irányítani a divatot. Az 1890-es években nagyon egyszerű nyakkendőket hordtak, többnyire egy kis figura volt nyomva a szaténanyagra, s rendszerint csíptetővel hordták, ami bosszantó percekot okozott a viselőjének, amikor a levesestányérba vagy a kávéscsészébe esett. Hordtak még plasztron nyakkendőt, valamint csokornyakkendőt is.

A századfordulóra a nyakkendőgyártás egyre inkább divatfüggő lett.³⁵ A gyár az USA-ba, Kanadába, a dél-amerikai államokba, Ausztráliába, Angliába, Franciaországba, Belgiumba, Svájcba, Olaszországba, Németországba, Svédországba, Norvégiába, Oroszországba és a balkáni államokba exportálta termékeit, ami bizonyítja, hogy a császár jubileumára készült kiadvány valós tényeket közölt.

Déri termékeinek kiválóságát nemcsak a kiterjedt piac igazolja – bár mindenekelőtt mégiscsak ez –, hanem azok a díjak, melyeket a különböző kiállításokon kapott. 1887-ben a Dél-Ausztrália fővárosában, Adelaide-ban rendezett kiállításon nyerte el az érdemkereszt első osztályát (First order of merit), 1888-ban Sidney-ben aranyéremmel tüntették ki. További elismeréseket és díjakat kapott az 1898-as bécsi jubileumi kiállításon,³⁶ 1900-ban a párizsi világkiállításon (Grand Prix), 1906-ban pedig Londonban.³⁷ A díj értéke természetesen nem csak önmagában számít, hanem azok között a versenytársak között nyeri el igazi jelentőségét, akik szintén megkapták azt. A párizsi kiállításon Grand Prix-vel díjazták az olasz származású Franz Bujattit is. Bujatti szoros kapcsolatokat ápolta a császári udvarral, a gondosan kiválasztott udvari szállítók körébe tartozott, s minden bizonnyal nem véletlen, hogy a császár fél évszázados jubileumára ő állíthatta össze az Ausztria textiliparáról szóló kötetet. Ugyanakkor sikere független e pozíciójától, mert számon tartották a világ olyan fontos kereskedelmi centrumaiban, mint Párizs, London, New York, Kairó vagy Konstantinápoly. Ráadásul nem csak a szövés, hanem a kelmefestés és a mintanyomás területén is otthon volt, emellett lényegesen nagyobb gyárkomplexumot működtetett Dérinél, hiszen munkásainak száma a századforduló táján elérte az 1200-at, s a mechanikus szövőszékekből is 700-at üzemeltetett.

Bujatti figyelt a munkakörülményekre is: munkásai számára biztosította a megfelelő világítást és a higiéniai körülményeket.³⁸

A másik díjazott a szintén bécsi székhelyű Flemmich cég volt, amelynek termékei már az 1860-as évek közepétől jelen voltak az osztrák, majd a nemzetközi piacon. A vállalkozás 1870-ben a cseh Arnauba telepítette át gyártó üzezeit. Kezdetben itt is kézi szövőszékekkel dolgoztattak, de a kilencvenes évekre teljesen átálltak a gépi szövésre. Gyáraikban mindenféle textilipari munka folyt: félkész és teljes semely-árak gyártása, nyakkendőszelvény és divatárak készítése. A cég jelen volt a nemzetközi kereskedelmi központokban és a számos díjat nyert a különböző kiállításokon.³⁹

Mint e rövid ismertetésből kiderülhetett, jóval régebbi és jóval nagyobb cégekről van szó, mint Dérié, aki mégis képes volt arra, hogy nemcsak felvegye, hanem tartsa is velük a versenyt. Déri adója 1917-ben – amikor már nem nagyon foglalkozott újításokkal, újabb piacok megszerzésével, gyárjai csak a megszokott módon termeltek – tisztán 11 000 koronát tett ki, ami azt mutatja, hogy a jómódúak szűkebb társadalmi rétegébe tartozott.⁴⁰ S ekkor még nem is említettük az 1916. évi XXIX. törvényt, ami hadi nyereségadót rendelt kivetni – visszamenőlegesen! – az 1914–15–16. évi extrajövedelmekre. A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyesületek esetében ez a rendes tőkenyereség-adón felül további 5–35%-os, a természetes személyek esetében a jövedelemadón felül további 5–45%-os adókötelezettséget jelentett.⁴¹

Déri üzezei a korabeli körülmények szerint működtek, amit a gépesítés, a munkamegosztás, a munkaidőrend és az ellenőrzés határozott meg. Ezek voltak az alapfeltételei annak, hogy versenyképes tömegterméket lehessen előállítani. Az ipari forradalom, a tőke és a gépesítés összekapcsolódása egyrészt lehetővé tette a gazdasági növekedést, másrészt azonban csökkent a szövésből élők széles tömegek életminősége, sőt az életszínvonal gyakran a létminimum alatt volt. Az új gazdasági rendben jelentősen megváltoztak a korábbi háziiparban jellemző körülmények, a háztartás, az életmód és a napi időbeosztás, a gyereknevelés és a lakáskörülmények is. Mivel a textiliparban több nőt foglalkoztattak, mint férfit, elsősorban őket érintették e változások: „Amikor hazaérkezett egy nő a tizórás, megerőltető munka után, 4-6 gyereket várt, akik enni akartak és törődést szerettek volna. Gyakran este 10-11 óra volt, amikor nekiállt kimosni, a lakást kitakarítani és a kilyukadt ruhát megfoltozni. Amit hét közben nem tudott elvégezni, muszáj volt vasárnap megcsinálni. Így aztán a családos szövőnő sem ünnepnap, sem vasárnap nem tudott pihenni.” A túlhajszolt nő legfőbb vágya ezért a polgári család idillje volt: a családjának élő háziasszony.⁴²

A vállalkozó és a munkavállaló érdekei közti ellentét szinte kibékíthetetlen volt. Az előbbi érdeke az volt, hogy a gépek, munkaeszközök és a munkafolyamat szervezése révén növelje a termelékenységét, azért, hogy versenyképes lehessen és maradjon. A munkavállaló érdeke viszont az volt, hogy javuljanak a munkahelyi körülmények, illetve össze tudja egyeztetni a munkát és a családot. Számára a gép produktivitása

egyáltalán nem volt lényeges, mert neki ebből nem volt haszna, ő csak a munkája nehézségét és a munkaidőt nézte.

Az érdekellentétet gyakran komoly feszültséghez vezetett. Így volt ez Déri esetében is, ahogyan a Mährisch Schönberg városa levéltárában fennmaradt dokumentumokból is látható, amelyek a Déri Frigyes gyárában zajló sztrájkokról tudósítanak. Igaz, ezekre csak 1900 és 1903 között került sor.⁴³ Minden bizonnyal összefüggnek azokkal szélesebb körű megmozdulásokkal, melyek a szakszervezetek egyre nagyobb szervezettségére utalnak. Morvaországban és Sziléziában már 1868-ban megalakultak munkás egyesületek, melyeknek szociális és munkásvédelmi céljaik is voltak. 1900 és 1914 között ugyanis a gazdasági növekedés ellenére a reálbérek stagnáltak vagy csökkentek. Ehhez járult még a 10-11 órás munkaidő, a rossz munkahelyi körülmények, a munkavédelem szinte teljes hiánya, a gyermekmunka elterjedése stb. Különösen nyomorúságosak voltak a lakáskörülmények: rozoga, szürke bérkaszárnnyakban, parányi, a családtagokon kívül albérlőkkel, ágyrajárókkal megosztott zsúfolt lakásokban, minden komfort nélkül éltek. A primitív világítás a sötétséget legfeljebb félhomállyá oszlatta, a kezdetleges fűtés pedig inkább füstöt, mintsem meleget adott. A munkások elkülönültséget fejezte ki a „*munkás külsejű ember*” viseltes öltözéke, a legolcsóbb, ún. „*cejg*” anyagból készült zakó és nadrág, a micisapka, valamint az olyan polgári státuszjelképek, mint a nyakkendő, a kesztyű és a sétabot hiánya. A munkásmegmozdulásokban érthető módon fontos volt a női munka könnyítése és a nők helyzetének javítása, hiszen a textiliparban jelentős volt a női munkások aránya. A sztrájkok során gyakran követelték a női munka könnyítését. A nőkre azért esett különös hangsúly, mert a gépi szövést leginkább nők és gyermekek végezték. A munka ugyanolyan monoton maradt, mint korábban, sőt a munkakörülmények romlottak azáltal, hogy hatalmas csarnokokban, a gépek állandó zaja mellett és nem kielégítő egészségügyi ellátás mellett kellett dolgozniuk. A nőket és a gyerekeket azért is alkalmazták szívesen, mert engedékenyebbek és béketűrőbbek voltak, mint a férfiak, így a rosszabb minőségű anyaggal és bánásmóddal is könnyebben megbékéltek. A mindenkori munkarendben pontosan rögzítették a munkaidőt, melynek betartását ellenőrizték. A 80-as években átlag 10-11 órát dolgoztak a munkások, a munkanapok száma évente 209 és 300 között mozgott. Az iparfelügyelet 1899-es jelentése szerint Olmützben és térségében a következőképp alakult a munkaidő: harminc gyárban naponta tíz órát dolgoztak, huszonhatban tízet és a felett, negyvennégyben pedig tizenegy órát. E hosszú munkaidőhöz járult még az utazással töltött idő. Mialatt a háziparban darabbér volt, addig a gyárakban a munkában töltött idő alapján kapták a munkások a bérüket. Általában a selyemgyárakban jobban kerestek, mint a házi munkával. Az átlagos éves munkabér a gyári munkásoknál 230 gulden volt, míg házi szövessel csak 150 guldent tudtak megkeresni. A női szövők inkább csak a századforduló idején kaptak heti 3-5 guldent, ami éves szinten 230 guldent jelentett.⁴⁴

A fentiek alapján képet kaphattunk arról, milyen körülmények között dolgozhattak az emberek Déri gyáraiban. Nem tudjuk, mennyit tartózkodott itt, minden bizonnyal a gyár képviselői révén értesült a munka menetéről, a rendkívüli eseményekről és a termelés mennyiségéről. Mint a korabeli vállalkozók többsége, Déri számára is a munka és a gazdasági sikerek állhattak élete és gondolkodása középpontjában. 1922-ben, amikor a Bundesministerium für Handel und Gewerbe, Industrie und Bauten Déri kereskedelmi tanácsosi címével foglalkozott,⁴⁵ a Kereskedelmi, Gazdasági és Ipari Kamara részletes jellemzést adott róla. Ambiciózus, céltudatos és a textilipar közös ügyeivel is törődő közéleti emberként írták le.⁴⁶ Ehhez nagyon hasonló jellemzést olvashatunk róla a Schiel testvérekről szóló emlékkönyvben. Egyikőjük Déri bodenstadti gyárában kezdte a pályáját, sőt egy időben annak vezetője is volt. Visszaemlékezése szerint itt tanulta meg, hogy az embernek tisztában kell lennie az életcéljával és mindent ennek kell alárendelnie.⁴⁷ Dérinek tehát jó híre volt mind vállalkozóként, mind közéleti szereplőként. 1901-ben újra megválasztották a gyár- iparosok érdekeit képviselő szövetség tagjává, 1907-ben az osztrák munkaadók szervezete választmányának, 1908-tól pedig a vezetőség tagjai között találhatjuk, s tagja volt a selyemgyárosok szövetségének is. 1910-ben részt vett az osztrák ipari- és kereskedelmi bank megalapításában, s az igazgatótanács tagjává választották.⁴⁸ Ugyanakkor talán néha boldogtalannak érezte magát, mint versenytársa, Ferdinand Flemmich, aki néha *„igazán boldogtalan volt, mert folyton-folyvást csak építkezés-re kellett gondolnia. Néha egy telek megszerzése komoly harcot jelentett, de ez csak így volt lehetséges”*.⁴⁹

Vállalkozása működésében nem az első világháború hozott jelentős változást, hiszen, mint a befizetett adója alapján korábban láthattuk, ebben az időben is jelentős jövedelemre tett szert. Annál inkább komolyan érintette a trianoni döntés, a Monarchia földarabolása, mert gyárjai idegen ország területére kerültek. A Monarchia gazdasági potenciáljának jelentős része az újonnan létrejött országokra esett: ipari kapacitásának mintegy 70%-a Csehszlovákiához került, a textilipar esetében 75-80%-ról beszélhetünk. Az új határok kitűzése keltette bizonytalanság jelentősen hátráltatta a gyárakban folyó termelést, ráadásul a textilipar ettől függetlenül is nehézségekkel küszködött. A háborús veszteségek és a tőkevesztés jelentősen csökkentette az iparba fektethető pénz mennyiségét, s ez szinte lehetetlenné tette a háború előtti szövőkapa- citás újbóli fölépítését. További korlátozó tényezőt jelentett a textilipar bécsi vagy ausztriai székhelyű vállalkozásai számára, hogy elveszítették korábbi fontos nyersanyagot biztosító területeiket. Most már nem lehetett a cseh, a morva és a sziléziai beszállítókkal oly módon üzletelni, vagy akár szerződést kötni, ahogyan korábban. A gyártulajdonosok számára nagy nehézséget jelentett az is, hogy a termeléshez szükséges szenet biztosító Szudéta-vidéki bányák is Csehországhoz kerültek. A szenet csak nagy nehézségekkel és magas áron tudták beszerezni. Mindezen

tényezők következménye, hogy a textilipar, benne a selyemipar termelése a felével kevesebb volt, mint az első világháború kitörése előtt.⁵⁰

Az eladási oldalon is komoly nehézségek mutatkoztak, mert az utódállamok gazdaságpolitikája a saját tulajdonú gyárak támogatására és az idegen tulajdonban lévők hátráltatására épült. Így a saját iparuk számára kedvező rendelkezéseket hoztak. Többek között jelentősen emelték az importáruk behozatali adóját, bizonyos textilárúk esetében 130%-kal. Megtiltották vagy alacsony kontingenst állapítottak meg a behozott áruk estében, megnehezítették az elszámolást, a pénzügyi tranzakciókat, így megtagadták bizonyos fizetőeszközök elfogadását.⁵¹

Mindez arra kényszerítette a bécsi székhelyű, de idegen államok területén lévő telephelyet, gyárat birtokló vállalkozókat, hogy alaposan átgondolják közeli és távlati lépéseiket. Pontos tervekről nyilván nem beszélhetünk, hiszen hosszú ideig senki nem volt képes megmondani, pontosan mi is várható, mi lesz az utódállamokban lévő vállalkozásaik sorsa. Ekkor még nem lehetett tudni, mennyi idő alatt lehet rendezni a tulajdonukban álló gyárak fölötti rendelkezési jogukat, milyen lesz a törvényi környezet, hogyan viszonyulnak hozzájuk az új állam képviselői, de azt sem, hogyan a munkásaik. Milyen megoldási lehetőségek voltak azon vállalkozások számára, melyet Bécsben alapítottak, ott is adóztak, de telephelyeik, termelő üzemeik az utódállamokhoz kerültek? A politikai kommunikáció nem sok jót sejtetett a számukra. Az új országok politikai vezetése ugyanis e magántulajdonban lévő gyárak „honosítását” tűzték ki célul: „Megtörni a külföldi, kiváltképp a bécsi tőke befolyását a cseh és morva területeken, és a budapestiét a szlovákiai gazdaságban.” Ez azt jelentette, hogy hazai vállalkozóknak akarták átadni az üzemeiket. A külföldi, így a bécsi tulajdonosok is, hogy megakadályozzák gyáraik, vállalkozásaik honosítását, a következő lehetőségek egyikét tudták választani: vagy megosztják vállalkozásukat, vagy áthelyezik a székhelyüket az új államba, esetleg beviszik azt egy holdingba.⁵² Az első megoldás lényege, hogy az utódállam területén működő vállalkozás létrehoz az érintett ország területén egy tőkés társaságot saját irányítással, vagyis egy leánytársaságot alapít, melyet az anyaországbeli székhely irányít és működtet. A második azon vállalkozások számára volt járható út, akiknek Ausztriában csak a központjuk volt, de ott tényleges termelő vagy kereskedői tevékenységet nem folytattak. Végül, kínálkozott az a lehetőség, hogy egy holdingba vigyék be vállalkozásukat.

Azoknak volt a legkevesebb vesztenivalójuk, akik 1918 előtt alapítottak gyárat, és székhelyüket áthelyezték az utódállamban, mert így folyamatosan intézkedni tudtak a biztonságuk érdekében. Más volt a helyzet azokkal, akiknek gyárak ugyan az újonnan létrejött államban volt, de székhelyük Bécsben. Ezek ugyanis nem vagy alig tudtak növekedni és érdekeltségeket szerezni. Déri Frigyes végül 1923-ban adta el a gyárat Hermann Schefternek, egy Zábreh székhelyű cég tulajdonosának. Hermann Heinrich Schefter 1923-ban testvérével együtt átvette apjuk hohentadti

gyárának irányítását, majd ugyanebben az évben Bodenstadtban, Mähren Schönbergben és Ludwigsdorffban újabb üzemetek vásároltak, ami során negyven kiskereskedelmi üzlet és széles exporthálózat is a tulajdonukba került. E vásárlás által váltak valódi nagyvállalkozóvá, üzemeikben 1900 munkást foglalkoztattak. 1923. november 30-án történt az adásvétel,⁵³ s még ebben az évben Dérit törölték az adózók listájából. A Mariahilfer Strasse 84. immáron nem egy vállalkozás székhelye volt, hanem csak egy gyűjtő magánlakása, amely tele volt zsúfolva műkincsekkel...

RÖVIDÍTÉSEK

WStLA = Wiener Stadt- und Landesarchiv

OeStA = Österreichisches Staatsarchiv

JEGYZETEK

- ¹ Tátrai Patrik – Kocsis Károly – Gábrity Molnár Irén – Takács Zoltán: *A Vajdaságot érintő migráció és annak történeti előzményei*. Tér és Társadalom, 2013/2. 37–38.; Gál Zoltán – Rác Szilárd: *Városok fejlődése és pénzügyi funkciói a mai Vajdaság területén a dualizmus időszakában*. In: Regionális kaleidoszkóp. Szerk.: Takács Zoltán, Ricz András, Szabadka, 2014. 93–94.; Fábíán Borbála: *Fejezetek a bajai zsidóság történetéből*. Bácsország, 2014/2. 50–55.
- ² A déli országrészben jelentős a birtokokkal rendelkező bérlők vagy tulajdonosok száma. Vö. Karády Viktor: *A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről*. Regio, 1994/2. 47.
- ³ Kőhegyi Mihály: *Névjegyzék, Összeírása a Bács-Bodrog megyebeli bajai választókerület választóinak, az Izraelita Kongresszusi képviselők választása tekintetében*. <http://www.forrasfolyoirat.hu/9905/kohegyi.html>
- ⁴ Györe Zoltán: *Bácska demográfiai és gazdasági jellemzői a XIX. század elején*. http://www.vmtt.org.rs/mtn2011/316_343_Gyore_A.pdf, 337–338.
- ⁵ Karády Viktor: *A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben*. In: Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Budapest, 1997. 98–101.
- ⁶ *Déri Frigyes önéletrésze*. Sajnos csak két oldal maradt meg Czakó Elemér hagyatékában. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL OL) P2023.
- ⁷ John, Michael-Lichtblau, Albert: *Schmelztiegel Wien – Einst und jetzt*. Wien–Köln, 1992. 33.; Goldhammer, Leo: *Die Juden Wiens – Eine statistische Studie*. Wien–Leipzig, 1927. 9.
- ⁸ Hollaender Rózsi: *Déry Julianna (1864–1899) élete és költészete*. Német Philológiai Dolgozatok, 16. Budapest, 1913. 11. (A továbbiakban: Hollaender 1913.)
- ⁹ Wiener Stadt- und Landesarchiv (A továbbiakban: WStLA) BG Innere Stadt 7/A, Verlassenschaftsakt: Johanna Déri, 1908. 12. 11.
- ¹⁰ Hollaender 1913. 11.
- ¹¹ Brozbohatty, Johannes: *Die demographischen Bewegungen der Wiener Juden zwischen 1867 und 1914 im Spiegel der Statistischen Jahrbücher der Stadt Wien*. Wien, 2008. 55–56.
- ¹² Rozenblit, Marsha L.: *Die Juden Wiens 1867–1914: Assimilation und Identität*. Wien, 1988. 83.
- ¹³ Sesztina Jenő Czakó Elemérnek, 1944. 06. 13. MNL OL, Czakó Elemér hagyaték, P 2023.
- ¹⁴ Staudacher, Anna L.: *„... meldet den Austritt aus dem mosaischen Glauben“. 18000 Austritte aus dem Judentum in Wien, 1868–1914: Namen – Quellen – Daten*. Frankfurt a. M., 2009. 90–92.

- ¹⁵ WStLA BG Neubau AI, Verlassenschaftsakt: Brix Luise, 1910. 11.30.
- ¹⁶ Erre utal az is, hogy Uránia női választmányának alelnöki tisztét Brix Louise töltötte be, az elnök Alexandrine zu Windisch-Graetz hercegnő volt. Rendszeresen szerveztek bálokat a társaság népszerűsítése és támogatók szerzése érdekében. Az Erzsébet érdemrenddel tüntették ki humanitárius tevékenységéért. Haláláról a *Sport und Salon* c. lap is hírt ad (1910. 11. 26., 8.). Ugyanezen újság arról is tudósított, hogy Dériék meghívást kaptak arra az operastre, melyet Alexandrine zu Windisch-Graetz rendezett Adolf Friedrich von Mecklenburg esküvője alkalmából (1910. 02. 19.).
- ¹⁷ Vö. Karády Viktor: *Rétegmobilitás, státuszmobilitás és felekezeti vegyesházasság Budapesten a két világháború között*. Szociológiai Szemle, 1993/2. 3–5.
- ¹⁸ Déri Frigyes *önéletrajza*. Lásd a 6. jegyzetet.
- ¹⁹ Vö. Friedrich Déri. In: Adolph Lehmann's allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Handels- u. Gewerbe-Adressbuch für d. k.k. Reichshaupt- u. Residenzstadt Wien u. Umgebung. Wien, 1881–1922.
- ²⁰ WStLA, Handelsgericht B74 21 191.
- ²¹ Exner, Wilhelm Franz: *Beiträge zur Geschichte der Gewerbe und Erfindungen Oesterreichs von der Mitte des XVIII. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Band I*. Wien, 1873. (A továbbiakban: Exner 1873.)
- ²² Flemmich, Erika: *Unser Vater war a Hausherr und a Seidenfabrikant*. Wien, 1987. 122–123. (A továbbiakban: Flemmich 1987.)
- ²³ *Compass. Finanzielles Jahrbuch für Österreich–Ungarn 1875. Zweiter Theil*. Hg. Gustav Leonhardt. 8. Jg. Wien: Beck'sche Universitäts-Buchhandlung (Alfred Hölder) [1875]. 320.; Bled, Jean-Paul: *Wien. Residenz – Metropole – Hauptstadt*. Wien, 2002.; Pemsel, Jutta: *Die Wiener Weltausstellung von 1873. Das gründerzeitliche Wien am Wendepunkt*. Wien, 1989.; Skramlik, Helma: *Die räumliche Entwicklung Wiens zur Zeit der Wiener Weltausstellung 1873*. Diplomarbeit. Wien, 1992.
- ²⁴ Takáts Rózsa: *Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez I–II*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1992/1994. 163–194.; Exner, 1873. 185.
- ²⁵ Steinbach Ferenc, *Bezerédj Pál és a hernyóselyem kultúra megteremtése*. MNL OL. Helytörténeti kéziratár: K654. http://www.tolna.hu/res/bezeredj_selyemkultura_tanulmany.pdf, 8–9.
- ²⁶ „Szívélyes érintkezést tartok fenn Déri Frigyes bécsi selyemnyakkendő gyárossal is” – írta Bezerédj. Déri később is baráti kapcsolatot ápolt Bezerédj Pállal, vele küldött festményt a bajai múzeum számára. Déri Frigyes feljegyzése a múzeumalapítás gondolatának megszületéséről. Déri Múzeum Történeti Tára. Vö. *A magyar selyemtenyésztés 205 éves múltjából*. Összeáll.: Fent István. Budapest, 1930. 104.
- ²⁷ Bujatti, Franz: *Die Geschichte der Seidenindustrie Österreichs*. Wien, 1893. 136–146. (A továbbiakban: Bujatti 1893.)
- ²⁸ Mährisches Tagblatt, 1909. 03. 22., 3–4.; Deutsches Nordmährerblatt, 1909. 03. 28., 4.; Schlesisches Tagblatt, 1909. 03. 23., 2–3.
- ²⁹ Bujatti 1893. 140.
- ³⁰ Uo., 171.
- ³¹ WStLA, Steuerkataster K2/2 – Zentralgewerberegister: Friedrich Déri; WStLA Handelsgericht B74/21/191.
- ³² *Die gross-Industrie Oesterreichs: Festgabe zum glorreichen fünfzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. dargebracht von den Industriellen Oesterreichs 1898. Band 3*. Wien 1898. 137. (A továbbiakban: Die gross-Industrie Oesterreich 1898.)
- ³³ *Jubiläums-Ausstellung Wien 1898. Officieller Katalog*. Hg. Duschnitz, Alexander Verlag der Ausstellungs-Commission, Wien, 1899. 53.
- ³⁴ *Adreßbuch der Textil-Industrie der Nachfolgestaaten Österreich–Ungarns, ferner von Polen und Jugoslavien*. XI. Auflage 1923. Reichenberg, 1923. 36., 241.
- ³⁵ Rochowanski, Leopold W.: *50 Jahre, Gebrüder Schiel A. G. Seidenwarenfabriken*. Wien, 1940. 6. (A továbbiakban: Rochowanski 1940.)
- ³⁶ Déri termékeiről igazi mesterművekként írnak a korabeli lapok, Franz Bujattiéhoz hasonlóan. Linzer Volksblatt, 1898. 05. 29., 2.

- ³⁷ Die gross-Industrie Oesterreich 1898. 137.
- ³⁸ Wurzbach, Constantin von: *Bujatti, Franz*. In: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. 2. Theil. Wien, 1857. 201.; Turková, Hana: *Vybrané objekty textilního průmyslu na území města Šumperka*. In: Technické památky. Památková péče na Moravě 14/2008. 29–30. https://www.npu.cz/uop/bрно/publikacni_cinnost/zpravy_14.pdf
- ³⁹ Die gross-Industrie Oesterreich 1898. 3.; ZN: *Flemmichovo město ve městě*. <http://www.svcrymarov.cz/horizont/11/17-2011.pdf>, 6–7.
- ⁴⁰ WStLA, Steuerkataster K2/2 – Zentralgewerberegister: Friedrich Déri; WStLA Handelsgericht B74/21/191.
- ⁴¹ Déri Frigyes hagyatéka aktája a következő vagyonelemeket nevesíti: ingatlant 3 milliárd osztrák korona értékben, ingóságokat 20 millió osztrák korona értékben, 150 milliónyi értékpapírt és néhány milliárd követelést. WStLA Todfallsaufnahme: Friedrich Déri, 1924. 10. 31.
- ⁴² Flemmich 1987. 125.
- ⁴³ Állami Kerületi Levéltár, Šumperk, AM Šumperk, karton 496, inv. č. 1347., OÚ Šumperk – I, pres. 481/1900, karton 2., OÚ Šumperk – I, inv. č. 831, pres. 18/1901, karton 26., OÚ Šumperk – I, inv. č. 835, pres. 22/1903, karton 26.; A Die Arbeiter Zeitung 1903. szeptember 2-i száma arról ad hírt, hogy a rögzített munkabérékért lépnek sztrájkba a dolgozók. Déri a Die Arbeit szerkesztői kérésére azt nyilatkozta, hogy egy egészen új anyaggal kellett a munkásainak feldolgozni, és ezért a szokásos bért kapták meg. A gyár vezetője ezt közölte velük, de a sztrájkot a korábbi elhatározásuknak megfelelően megtartották. Die Arbeit, 1903. 09. 16., 6.
- ⁴⁴ Flemmich 1987. 127–131.
- ⁴⁵ E cím elnyeréséhez többféle út vezetett. Voltak, akik kiüntetésként kapták meg, de többségben voltak azok, akik egy adott iparágban és iparágért kiemelkedő munkát végeztek. Vö. Kraft, Rudolf: *Handbuch der Kommerzialräte Österreichs*. Wien–Leipzig, 1933. 5.
- ⁴⁶ Titel Kommerzialrat: Friedrich Déri, Österreichisches Staatsarchiv 2592/1923 AdR.
- ⁴⁷ Rochowanski, 1940. 4.
- ⁴⁸ Die Arbeit, 1901. 11. 24., 3., Linzer Volksblatt 1907. 03. 08., 9., Pilsner Tagblatt, 1907. 03. 08., 6., Die Arbeit, 1909. 12. 19., 14., Jorgel Briefe, 0910. 02. 25., 7.
- ⁴⁹ Flemmich 1987. 171.
- ⁵⁰ Janovsky, Karl: *Der Anteil der einzelnen Sukzessionsstaaten an der Textilindustrie der Länder der ehemaligen Österreichisch–Ungarischen Monarchie*. Wien, 1920.; Gulyás László: *A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–39) regionális vonatkozásai*. Tér és Társadalom, 2003/3. 130.
- ⁵¹ *Die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Ostmark und dem böhmisch-mährischen Raum*. Monatsberichte des Wiener Institute für Wirtschafts- und Konjunkturforschung, 1939. április 19., 109–122.
- ⁵² Wessely, Kurt: *Zisleithaniens Wirtschaft und die Nachfolgestaaten*. In: Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum. Hg. Richard Georg Plaschka u. Karlheinz Mack, Wien, 1970. 442–443.
- ⁵³ *K INZERÁTU NA OBÁLCE*. Kulturní život – květen/2004. <http://sumpersky.rej.cz/clanky/clanek-1984/>

A SZABADKAI GÁZGYÁR MEGVÁLTÁSA 1917-BEN

Közszégesítés a nagy háború idején

FÁBIÁN BORBÁLA

ABSTRACT

After several decades of negotiations, in 1889, the gasworks in Szabadka (now: Subotica) was built by the United Gasworks of Augsburg, the company of the industrialist L. A. Riedinger from Augsburg. It was one of his four southern gas works companies in Hungary. The plant started to run on February 5, 1890, as the first gas lamps were lit. According to the contract, the city had the opportunity to buy the factory for a specified amount before the end of the contract for 50 years. In 1906, the city assembly decided to redeem the gasworks, but in return for the gas concessions offered by the gasworks, they waived the redemption for 10 years. In 1912, the mayor, dr. Károly Bíró also thought that the development of public lighting can be realized by the redemption of the gasworks. In 1916, the city was also involved in the idea of building a new power plant. Despite the world war, Szabadka succeeded in carrying out its earlier plan of gasworks redemption.

Of the 32 urban gas works in Hungary, 13 were placed in city ownership before the First World War or were built inherently as city-owned gasworks. Redemption was not a simple process even in peacetime, for instance, Újvidék (Novi Sad) did not complete it in 1905. During the war, Kassa, Újvidék, Arad, and Sopron undertook similar tasks. The Szabadka gas plant was taken over at 9 am on October 31, 1917, with Alfonz Seereiner remaining the Director. After a five-month break, from 1st October it restarted supplying lighting gas until March, 1919.

„A jövő a községi üzemeké és a szociálpolitikának legújabb, de leggyorsabb fejlődést igénylő ága.”¹

A szabadkai gázgyár története a kiegészítés után kezdődik, hiszen az első tárgyalások a légszuszvilágítás bevezetésére ekkor kezdődtek a városban. 1890-től világították a szabadkai utcákat gázzal, vagyis légszesszel. A szabadkai gázgyár az utolsó, a Riedinger augsburgi cég által épített magyarországi gázgyár volt. Az 1880-as évek második felében ugyanis egymás után épített gázgyárakat a cég az Alföldön, Bács-Bodrog vármegye három gázgyára (Baja 1887, Újvidék 1888, Szabadka 1890) is ennek a cégnek a nevéhez fűződik.² A 20. század elején egy nagyszabású fejlesztésnek és az Auer-égők terjedésének köszönhetően a szabadkai gázgyár fogyasztóinak száma annak ellenére emelkedett, hogy a városban 1896-tól kezdve villanytelep is működött.³

1. kép: A bajai gázgyár. Ehhez hasonló volt a szabadkai is, csak arról nem maradt fenn hasonló közeli fénykép
(Forrás: Baja thj város gáz- és villamosüzemének története [1937])

KÖZSÉGESÍTÉS

„A divat. Budapest kezdte és ki tudja, melyik városunk fogja végezni. Itt kezdték a községest és ez divattá lett az egész országban. Előbb Budapest városítja a gázgyárat, beletemet rengeteg milliókat, ezen a példán elindulva minden város nagy kölcsönöket vesz fel és községest. Csak a múlt héten adtunk hírt arról, hogy Arad is megváltja gázüzemét, e héten már arról adhatunk hírt, hogy Szabadka cselekszi ugyanezt. Szabadkán ugyanis 1889-ben építették fel a gázgyárat, amelynek koncessziója ez évben lejár. A törvényhatósági bizottság nem régeből elhatározta a gázgyár megváltását és az erre vonatkozó tárgyalások már meg is indultak az augsburgi Egyesített Légszeszgyárak központi igazgatóságával, amelyhez a szabadkai gázgyár tartozik. A megváltás körülbelül egy millió koronába fog kerülni.”²⁴

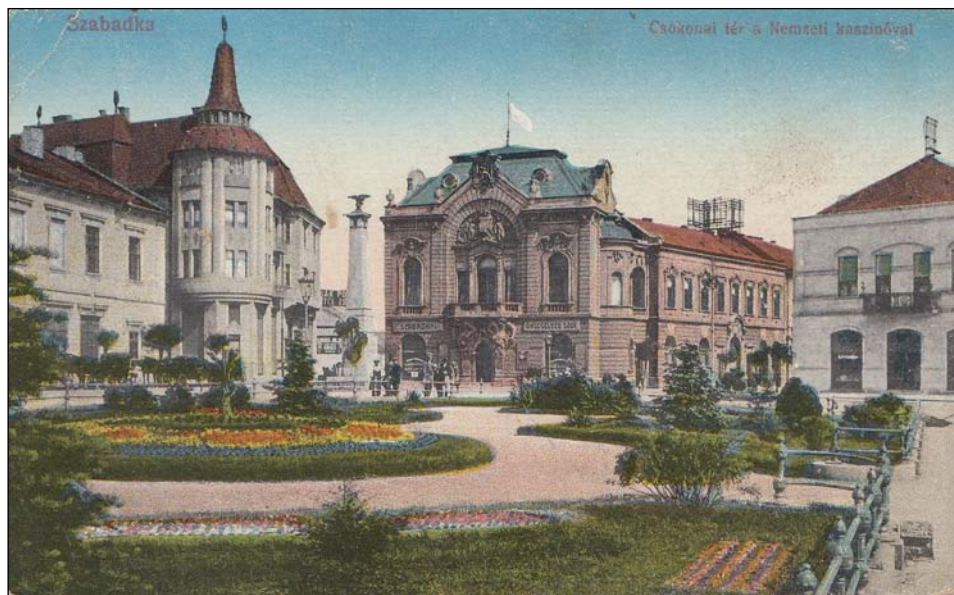
A bánya című lap újságírójának csak részben volt igaza, hiszen a „világító üzemek”, azaz a gázgyárak és villanytelepek községi tulajdonba kerülése már korábban elkezdődött Magyarországon is. Ripka Ferenc 1910-ben a bécsi és a német példák mellett magyarországiakra is tudott hivatkozni, hogy milyen nyereségesek lehetnek az ilyen vállalatok városi kezelésben is. „A magyar városi világító vállalatok közül Pozsony és Temesváron kívül különösen kiemelendő Debreczen, a hol a városi gázgyár 1907-ben 170000 korona felesleget ért el. Fiume városa a vízvezeték, elektromos telep és elektr. közúti vasút révén bőséges tartalékolás után 182.000 korona nyereséget produkált. Nagybecskerek 1905-ben a városi elektr. telep jövedelme révén 8%-al csökkentette a városi pótdát.”²⁵

Magyarországon 1891-ben kezdődött a gázgyárak városi tulajdonba kerülése, ugyanis ebben az évben váltotta meg Pozsony a helyi légszeszgyárat, mely Magyarország első gázgyára volt, s 1856-ban kezdett üzemelni.⁶ Ezt követte Brassó (1892), Temesvár (1893) és Debrecen (1900). Az első városi üzemeltetésű gázgyárat 1900-ban Nagyszombaton építették, a következő évben épült komáromi gázgyár pedig a város közvilágítását az akkor legkorszerűbb Auer-égőkkel kezdte. Még négy település épített saját gázgyárat az első világháború előtt: Medgyes (1905), Marosvásárhely (1910), Dicsőszentmárton (1911) és Nagyszöllős (1913). Részben ide sorolható Budapest is, mely a gázgyárak megváltása után létesített egy hatalmas központi gázgyárat Óbudán (Budapest Székesfőváros Gázművek). Városi tulajdonba kerültek még a 20. század elején a budapesti gázgyárak (1909), valamint Pancsova (1909), Győr (1911) és Nyitra (1913) gázgyarai. A 32 magyarországi városi gázgyár közül 13 került városi tulajdonba, vagy épült fel városi közműként az első világháború előtt.⁷

Az első világháború idején, 1917-ben a szabadkai, 1918-ban pedig a kassai és az újvidéki, illetve valószínűleg az aradi⁸ gázgyár került városi kezelésbe, a cég megváltása útján. 1918-ban a soproni légszeszgyár részvényeit is megvette Sopron, de csak 1924-től lett városi üzem. Ide sorolható a pécsi gázgyár esete is, hiszen azt

a szerb megszállás idején, 1920-ban váltották meg, de az elhatározás már 1909-ben megszületett, ti. hogy tizenegy év múlva városi kezelésbe veszik a gázgyárat. 1920-ban például a gázgyár igazgatójának szabadon bocsátását kellett elérniük az SHS kormánybiztosságtól.⁹ Egy korabeli visszaemlékező szerint: „A gázgyár városítására is megtette a polgármester az előkészítő intézkedéseit, de szerencsére nem juthattunk tovább az első lépéseknél, szerencsére mondom, mivel a gázgyártáshoz szükséges külföldi szén behozatala a háború alatt mindenképpen megnehezedett, majd a fegyverletételt követő belső háborúskodás és a monarchia alkatelemeire való felbomlása következtében teljességében lehetetlenné vált és a gázgyártáshoz kizárólag csakis pécsvidéki szén és fát lehetett felhasználni, ami megtízszerezte a gáztermelés költségeit és a gázgyár kénytelen volt a világítási gáz árát több ezer percenttel fölemelni köbméterenként, a kokszt ára hasonló mérvben szökött föl, anélkül, hogy ez fokozta volna a gázgyár jövedelmeit. A gázgyár városítása is időközben kedvező feltételek mellett megtörtént, de a volt tulajdonos jogosult igényeit a bíróságnak kell majd megállapítani, mert a város azzal perben áll.”¹⁰

Ezzel a kérdéssel más városok is foglalkoztak, például Szeged és Nagyvárad. A folyamat az első világháború után, az 1920-as években is folytatódott, például a bajai gázgyár 1923–24-ben került a város tulajdonába.

2. kép: A városi bérház a Nemzeti Kaszinó és a kaponyai csata emlékműve egy 1916-os képeslapon

(Forrás: Fábíán Borbála gyűjteménye)

Éhen Gyula már 1897-ben megfogalmazta *A modern város* című könyvében: „Kétségtől nagy előny, ha a gázfejlesztés nem nyereségvágyból alakult részvénytársaság kezében van, hanem azt a város házilag kezeli; mert ez esetben tetemesen olcsóbbá kerül. Tanácsos tehát, hogy a város a gázgyárt váltsa magához és vegye házi kezelésbe. A hol pedig gázgyár nincs, ott létesítsen a város és ereszben is tegyen eleget a lakosság iránt tartozó kötelességének.”¹¹ A budapesti légszeszgyárak megváltását kimondó közgyűlési határozat 1908-ban kimondta, hogy ez a városnak előnyös és a „helyes szociális várospolitika is azt követeli meg, hogy ez a világítási üzem házi kezelésbe vétessék”.¹²

A gázgyárak, illetve villanytelepek községesítése volt az első terület, ahol nem hatósági – például közegészségügyi – szempontok miatt került sor a városi tulajdonba vételre. A város vezetés célja a közvilágítási anomáliák megszüntetésén túl a világítási üzem által termelt nyereség megszerzése volt.¹³

A SZABADKAI GÁZGYÁR MEGVÁLTÁSA

1905-ben vetődött fel először, hogy a város – élve a szerződésben biztosított jogaival – „megváltja”, azaz saját kezelésébe veszi a gázgyárat. Az akkor felhozott indok szerint Szabadka költségvetését nagyon megterhelték a közvilágítási kiadások, s ennek csökkentését remélték a gázgyár házi kezelésbe vételétől. Az 1906. március 10-i közgyűlésen kimondták, hogy a légszeszgyár megváltását elvben elhatározzák. Első lépésként a gázgyár üzletmenetelének megfigyelésére kérték fel a mérnöki hivatalt és a tiszti ügyészséget. Az üzem természetesen több ajánlatot tett a városnak, hogy megakadályozza a gázgyár átvételét. Ideiglenesen sikerrel is jártak, mert a december 19-i ajánlatukat nyolc nap múlva elfogadta a városi közgyűlés.

A megváltás tízéves elhalasztása miatt számos engedményt kapott Szabadka:

- 1) az utcai világítás ára naponta és lámpánként 2,8 fillér
- 2) ha 1000-nél több az utcai láng, az égési óra 1300, alatta 1600
- 3) akkor is igényelhet utcai lámpákat a város, ha azok távolsága nem 40, hanem 60 méter
- 4) a városi épületek fogyasztása 24 fillér
- 5) „az utcai lámpák egy harmadrészét a vállalat lepke égő helyett saját költségén Auer égővel szereli fel”

Továbbá Szabadka törvényhatósági bizottsága:

- a) nem mond le az évi fogyasztástól függő ármérséklési jogáról
- b) a tiszta jövedelem 10%-ában mint nyereményjutalomban részesül

- c) „joga leendő a városnak a Szt. Teréz tér, Deák utca, Szent István tér, Kossuth u., vasuti feljáró u. és a Terézia parkban megfelelő villanyos ívlámpát felállítani”
- d) a légszesz minőségét egy fénymérővel a városi főgimnázium épületében vizsgálhatja
- e) a 12. és 13. pont értelmezése: „az összfogyasztás kiszámításánál légszeszveszteség címen a 13. pontban kikötött maximumnál több el nem számítható”.¹⁴

1907-től tehát a város részesült a gázgyár nyereségéből. Az 1909. évi nyereségveszteség számlán pedig a gázgyár jegyezte meg, hogy a kedvezőtlenebb eredmény oka maga a város, mert „a közvilágítás a tekintetes Tanács által annyira takarékosan használtott, nem is szólva arról, hogy a lebontások miatt majdnem teljesen szünetelt” a városházi légszeszfogyasztás.¹⁵

A gázgyár városi kézbe vételéről nem mondott le Szabadka, például dr. Bíró Károly tízéves polgármesteri munkájának értékelésekor, 1912-ben a legközelebbi jövő feladataként jelezte, hogy „a közvilágítás kiterjesztése lehetőleg a gázgyár megváltása útján”.¹⁶ A pótszerződés lejártakor, vagyis tíz évvel később, 1916-ban Szabadka jelezte az Egyesült Légszeszgyáraknak (Vereinigte Gaswerke in Augsburg), hogy élni kíván a jogával. A *Fővárosi Hírlap* erről így tudósított: „A szabadkai gázgyár megváltása. A szabadkai gázgyár koncessziója ebben az évben lejár. Szabadka város elhatározta a gázgyár megváltását és az erre vonatkozó tárgyalások megindultak az augsburgi Vereinigte Gaswerke A.-G.-tal, melyhez a szabadkai légszeszgyár tartozik. A megváltás körülbelül 1 millió K-ba fog kerülni. Két év múlva jár le a Szabadkai villamos vasút és világió r.-t. koncessziója is. A város, hogy a társaságot az áram olcsóbbá tételére kényszerítse, új villamosteletet állít és onnan fogja a városházát, az építendő új színházat, az összes középületeket és nyilvános helyiségeket villamos árammal ellátni.”¹⁷

1916. június 28-i levelében Rügemer, az Egyesített Légszeszgyárak vezetője elismerte, hogy Szabadka terve a gázgyár és a villanytelep egy kézbe vételére a legcélszerűbb, és hogy a gázgyár telkén van elegendő hely egy új villanytelep felépítésére, mégis azt kérte, hogy a település tíz évre mondjon le a gázgyár megváltásáról. Felajánlotta, hogy a légszesztartók mögötti területen felépítik az új áramközpontot, amit a megváltási időszak végéig üzemeltetnének.

1917. április elején – a személyes tárgyalás után – a vállalat azt ajánlotta, hogy ha Szabadka öt évre elhalasztja a gázgyár megváltását, akkor újabb kedvezményt nem kap, csak a háború utánra halasztják. A megváltás alapja ugyanis maradna az 1911 és 1916 közötti üzletévek. Egyetlen kérése a vállalatnak a légszeszárak felemelése, illetve a szénárhoz kötése volt: ha a szénárok 20 százalékkal emelkednek, akkor a légszesz köbméterenkénti ára is 1-1 fillérrel fölemelhető, csökkenés esetén pedig leszállítható legyen.¹⁸

1917. május 24-én fogadta el a Vereinigte Gaswerke vezetősége az egy nappal korábbi tárgyalás eredményét, a 700 000 koronás megváltási árat és az utcai lámpák, a fogyasztóknál lévő gázórák és egyéb üzemi készletekért a kb. 80 000 koronás leltárát, utóbbiról megjegyezve, hogy „*mai forgalmi értékük jóval nagyobb*”.¹⁹ Néhány nappal később mégis meggondolták magukat, és 750 000 koronát kértek a gázgyárért a „*valuta siralmas állapotára való tekintettel, valamint figyelembe véve a háború előidézte üzleti eredményeket*”. Végül a kettő közötti árban sikerült megegyezni, hiszen 712 000 koronát fizetett a gázgyárért Szabadka, emellett 76 208 korona 69 fillért az átvett anyagokért. Az Egyesült Légszeszgyárak továbbá átruházta a városra a bécsi Guttmann testvérekkel az év végéig fennálló szénzállítási szerződését.²⁰

A július 28-i tanácsülés Steiner Károly temesvári gázgyárigazgatót kérte fel szakértőként a szabadkai üzem megvizsgálására,²¹ annak vezetőjét, Seereiner Alfonzot pedig utasították, hogy a jövő évi szénkészlet beszerzésére kezdje meg a tárgyalásokat Budapesten és Bécsben is. Thübner Ferenc, a m. kir. 6. honv. gyalogezred pótzászlóaljánál lévő számvivő őrmester – minősített segédszolgálatos – katonai felmentését kezdeményezték Seereiner tanácsára, hogy az új üzem számvevője (főkönyvelője) legyen. Seereinert bízták meg a szükséges irodai kellékek és nyomtatványok beszerzésével is.²²

Seereiner a széntárgyalások miatt járt Budapesten és a belügyminisztériumban is, ahonnan azt a hírt hozta szeptember 12-én, hogy a gázgyár ügye kedvező elintézés előtt áll, csak Szabadka főispánjától néhány információ megadására vár a belügyminiszter. Seereiner tudósítása szerint a belügyminiszter „*a gázgyár megváltását szívesen látja, mert számít arra, hogy a gázgyár megváltása nagy gazdasági előnyöket fog a városnak nyújtani.*”²³

A belügyminiszteri jóváhagyást október 2-án kapták meg. A hónap végén, október 26-án tekintette meg és vizsgálta át a gázgyár épületeit Pongrácz Albert, a szegedi gázgyár igazgatója, aki néhány hibát talált, melyek a gyár üzemképességét nem befolyásolták, ezért javasolta a felsorolt hibák kivételével – mert azoknak kijavítására a korábbi tulajdonost kötelezték – a gázgyár átvételét, ugyanis véleménye szerint a gyártelep és a csőhálózat „*üzemképes jó állapotban van*”.²⁴

A gyár átvételére a hónap utolsó napján került sor.

A *Délmagyarország* című lap így tudósított az eseményről: „*Szabadka átvette a gázgyárat. A gázgyár átvételének hónapok óta megindult folyamata – mint Szabadkáról jelentik – végre teljes betetőzést nyert. A város hivatalosan átvette a gázgyárat és már hatósági üzemből kapja a közönség a világitást. Szerdán délelőtt a gázgyárban megjelent a város részéről a főügyész, a főmérnök, egy városi mérnök és két törvényhatósági bizottsági tag. A volt tulajdonos, az augsburgi gázművek képviselőjén kívül megjelent Adorján Emil újvidéki és Schneider Fülöp pozsonyi gázgyári igazgató szakértőként, míg a város szakértőjeként Pongrácz Albert, szegedi gázgyári igazgató*

szerepelt. Az átvételről szóló hivatalos jegyzőkönyvben megállapították a gázgyár aktíváit, passzívait és az átvételi feltételeket. A város a gázgyár egész berendezéséért és felszereléséért körülbelül 789²⁵ koronát fizet. A városi gázgyár vezetésével az eddigi igazgatót, Seereiner Alfonzot bizták meg.²⁶

Az új üzem neve Szabadka szab. kir. város gázműve lett. A korábbi tisztviselők közül az igazgatón kívül átvették Thübner Ferenc főkönyvelőt, Schreier Izidor gázmestert, aki már 15 éve szolgált a gázgyárnál. Három pénzbeszedőt is: Teleki Istvánt, Körpel Jolánt és Ugri Illést is. Utóbbi csak a háború idejére, mert helyettes pénzbeszedő volt.²⁷ A gázgyár megváltásához szükséges összeget a Délvidéki Közgazdasági Banknál felvett 7 millió kölcsönből fizette a város.

A helyi Bácsmegyei Napló tudósítása szerint: „A szabadkai gázgyárnak a város által leendő átvétele ma véglegesen megtörtént. Holnap, november elsejétől kezdődőleg tehát már városi üzem szolgáltatja Szabadka lakosságának a gázvilágítást, mert hiszen egyéb célra most a gyárnak elegendő gáza nincsen. Most, hogy a város veszi házikézelésbe a gyárat, azzal kecsegtethetjük magunkat, hogy talán nem fognak megisméltódni a multak bajai. [...] Az, hogy a gázgyár vezetője annak régi igazgatója lesz, Szabadkán általános örömet okoz. Az igazgató előzékenysége, körültekintése biztosítja a közösséget, hogy a gázgyár mint városi üzem is a legnagyobb méltányosságot fogja tanúsítani a fogyasztó közönséggel szemben.”²⁸

A SZABADKAI GÁZGYÁR AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTOLSÓ ÉVEIBEN

Az első világháború alatt a megváltozott viszonyok, életkörülmények miatt számos nehézséggel kellett a gázgyárnak szembenéznie. Ezekről egy 1916-os, a városhoz intézett levelében így számolt be a gázgyár igazgatója: „A háború mint sok más intézményt és vállalkozást a mi hosszú évi szerződés által lekötött és a háború előtt pótszerződéssel a városnak nyújtott nagy kedvezmények által súlyosbított és terhelt vállalatunkat érzékenyen károsította, mert nemcsak a háború alatt lábra kapott óriási drágulással nem hozhatta egyensúlyba a gázgyár bevételeit, hanem, ellenkezőleg, egyrészt a tömeges bevonulások, a közönség nagy takarékoskodása és az üzletszerzés százféle nehézségei végett nem tudott nagyobb forgalmat elérni, másrészt pedig tetemes kárunk volt a fizetendő magasabb munkabérektől és ténylegesen emelt regie költségekből, s végül az örökös vasúti szállítási nehézségekkel küzdöttünk, s ennek eredményeképp, s a bányák által le nem szállított szénhiány miatt kénytelenek voltunk, pld. 1915. január 1.-től 1916. november 1.-ig teljes 12 hónapon át, a szerződés szerint bennünket megillető gázvilágítást a felére redukálni. Hogy a redukálás, minden egyéb árdrágító körülményektől eltekintve, részünkre mit jelentett, kitűnik abból, hogy a város évi gázfogyasztása, az utóbbi években világítási naptár szerinti szolgáltatás mellett, kitett már évi 70000 korona számla – összeget, tehát nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy 12 redukált világítási hónapban, a ránk nézve szerencsétlen

*háborús viszonyok folytán, a város, rajtunk, kerek 25000 koronát takarított meg világítási költségekben. A roszt, illetve gyér világítás végett a város közönsége s a helyi lapok, mint emlékezni méltóztatnak, gyakran és elkeseredetten panaszkodtak, de javultak közben a vasúti szállítási viszonyok, úgyannyira, hogy ez év május hónapjában már abba a szerencsés helyzetbe jutottunk, hogy 12 hónapi félvilágítás után felgyújthattuk a több százezer korona költség árán felállított gázkandelábereket, és pedig a május és június hónapokban előirt égési-naptár és égési időtartam szerint tehát nem égettük már derűre-borura a lámpákat, mint azt hitték, hanem szigorúan betartottuk a naptári felgyújtási és oltási időket.*²⁹

Ezt még a lámpák újbóli teljes felgyújtása előtt, áprilisban bejelentették a mérnöki hivatalnál, de csak július 10–15. körül tett észrevételt a városi mérnöki hivatal, hogy a lámpák csak felerészt éjgenek. November végén próbálták ismét elérni a városi tanácsnál, hogy legalább a félvilágítás árát, 2665 korona 32 fillért fizesse ki.

1916 decemberében, a várossal folytatott tárgyalások során már felvetették, hogy január 1-jétől a közvilágítási lámpákért fizetett égési óradíjakat 0,4 fillérrel, a világító gáz árát pedig 4 fillérrel kellene megemelni átmenetileg.³⁰ A pótszerződést nem hosszabbították meg, ezért 1917. január 31-i levelében a gázgyár igazgatója értesítette a tanácsot, hogy az 1888-as alapszerződés lépett életbe, amely szerint a gáz ára a fogyasztástól függ. Az 1916-os évben Szabadka fogyasztása nem érte el a 600 000 köbmétert, ezért a gáz árát emelték: a közvilágítási égésióra-díja 1,5 krajcárra (tehát 3 fillérre), a városi épületekben fogyasztott légszesz ára pedig 32 fillérre változott.³¹ Ezzel végrehajtották a decemberben kért gázáremelést, sőt a városi fogyasztás esetében ez nagyobb mértékű lett, mivel korábban csak 24 fillért fizettek a fogyasztásért köbméterenként.

Az áremelés nem tartott sokáig, mivel február közepén szénhiány miatt a gázgyár termelése leállt. A *Népszava* erről így tudósított: „Szabadkán nincsen gáz. A szabadkai gázgyár igazgatója megjelent dr. Bíró Károly polgármesternél és bejelentette, hogy a gázgyár szénhiány miatt az üzemet teljesen megszüntette. Mostantól kezdve Szabadkán nincsen gáz. A városnak ucai villanyvilágítása nincs és így egyelőre nem segíthet magán.”³² A tárgyalások közben, az egyik április végi levelének utóiratában Seereiner közölte: „Egyben tisztelettel közlöm hogy szénkészletünk a mai tetemesen reduktióval még csak szombatig lesz elég, s akkor a gázszolgáltatást, valószínűleg ismét be kellesz szüntetni egy időre, mert nincs remény, hogy 1-2 héten belül szenet kapjunk.”³³

1917-ben még nehezebb volt a gázgyár újraindítása. Szeptember 24-i jelentésében erről így ír Seereiner Alfonz: „a gázgyár üzemet, még a vállalat kezelésében f. év október hó 1.-én, 5 havi üzemszünet után újból meg fogom indíttatni, a magánosoknak gázt szolgáltatni és egyelőre kb. 100-120 gázközlámpát fogok felgyújtgatni. a közlámpákat 1-től 7-éig esti 6 órától éjjeli 11 óráig és 7.-ie után e hó végéig fokozatosan esti 5 órától hajnali 5 óráig akarom égetni. Több lámpát egyelőre aligha

3. kép: Dr. Bíró Károly, Szabadka polgármestere

(Forrás: Bácsország 1905. évi száma)

van módomban felgyújtani, mert nem tudok elegendő számban lámpagyújtó férfiakat vagy nőket alkalmazni. A gáztermelés felvétele is csak úgy volt lehetséges, hogy három fűtőt ideiglenesen, az újvidéki gázgyártól kölcsönöztem, de a 3 fűtőt, f. hó 30.-án, miután a gázüzemet ott is fel akarják már venni, Újvidékre ismét vissza kell küldenem.– Megfelelő munkásokat itt már azért is nehéz találni, mert azok még pedig teljesen gyakorlatlan munkások, 15.– korona napszámot kérnek és el vagyok rá készülve, hogy ehhez hasonló követelésekkel fognak majd a lámpagyújtók is előállani! A kérdést nem tudom másként megoldani, minthogy a jelentkező munkásokat a velük ki-alkudható bérért alkalmazom. amint a munkakínálat nagyobb lesz és megfelelő olcsóbb erők jelentkeznek, vagy az életviszonyok javulni fognak, a béreket ehhez képest le fogom szállítani. Mindaddig azonban függünk a munkások bérköveteléseitől. Kérem ennek szíves tudomásul vételét, valamint azt is, hogy amennyiben a városházán munkások jelentkeznének, őket jelentkezés végett hozzám utasítani szíveskedjen. Nagy hasznunkra volna 2-3 erős, ügyes hadifogoly is”. A jelentés további részében kérte, hogy a Szabadkára érkező, gázgyártásra alkalmas szenet a gyár kapja meg, valamint kért egy hordó petróleumot az utcai lámpák felgyújtásához, illetve az előzetesen a városi gázgyár üzeménél felmerülő költségekre 6000 koronát.³⁴

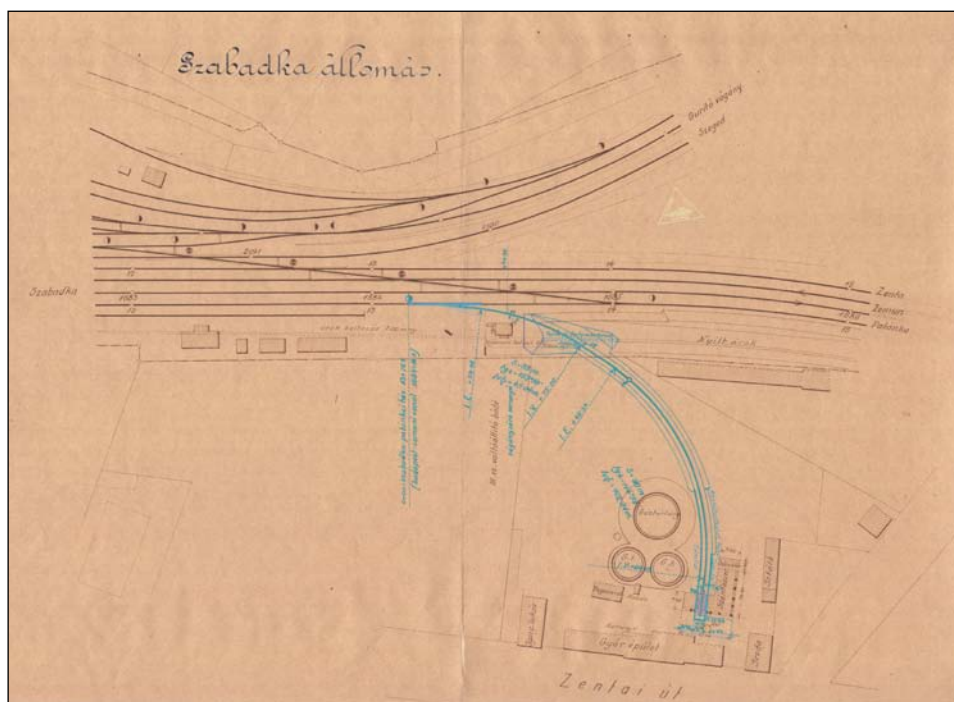
Már az átvételi tárgyalások alkalmával egy magasabb gázarat állapítottak meg: a 32 fillért felemelték 50 fillérré, a városi üzemek részére pedig 30 fillérré. A gázgyár-igazgató kérdezte, hogy az új egységárat október 1-jétől számlázhatják-e, vagy csak november 1-jétől. Egy másik kérdésben az üzem által termelt melléktermék, a kátrány eladási árának felemelését is kérte 10 fillérről 20 vagy 25 fillérré. Ezt a mellékterméket – hadi célokra – a kereskedelmi minisztérium műszaki osztálya és a budapesti erődépítési igazgatóság vette igénybe, tehát a gázgyár csak azoknak adhatta el, akik a fenti két helyről „beszerzési igazolványokkal” rendelkeztek. A kereskedelmi minisztérium műszaki osztályán az igazgató személyesen kezdeményezte, hogy az 1915 óta termelt ammóniákat feldolgozthassák, amit a minisztérium korábban lefoglalt, de nem szállított el, s már nem tudják hol tárolni, holott a cseppfolyós ammóniából hiány volt.³⁵ Mindkét javaslatát jóváhagyta a városi tanács, tehát a magán-fogyasztók október 1-jétől fizették a magasabb egységárat, és a kátrányért is méter-mázsánként 25 koronát kértek. November 14-i jelentésében Seereiner bejelentette, hogy a vasúton szállított szén 5-6 százaléka hiányzik, ezért javasolta, hogy kártérítést kérjenek a vasúttól. A másik probléma az volt, hogy a „fegyveres szolgálatra alkalmatlan gázgyári munkásokat egyre-másra behívják segédszolgálatra, félév tehát, hogy ennek folytán üzemzavarok fognak beállni.” Ezért kérte a városi tanácsot, hogy a nélkülözhetetlen gázgyári munkások katonai szolgálat alóli mentesítését kezdeményezze.³⁶

Seereiner Alfonz talpraesett vezető lehetett, aki a városi gázmű vezetőjeként mindent megtett a városért, minden követ megmozgatott a gyár érdekében. 1917. november 22-i jelentésében például ezt írta: „aligha szorul magyarázatra, hogy mit jelent az, hogy november hó 20.-án és a mai szénmizériák mellett az ember – a szénbizottság elékerüljön, hogy ott, ahol az ország minden részéből összesereglett nép és a budapesti lakosság szorong és lázong a szénért, még eredményt is tudjon elérni, már pedig némi eredményről tehetek jelentést, amidőn tisztelettel bejelentem, hogy határozott ígéretet kaptam arra nézve, hogy az október hónapban Szabadka részére kiutalt 25 waggon fűtőszén a szabadkai helyi szénelosztó bizottság meg fogja kapni, bár erre, jog szerint igényt nem tarthat, mert a szénbizottság állítása szerint Szabadka szab. kir. város tanácsa elmulasztotta a gondoskodást arról, hogy a város közönsége részére, valamelyik szénbányánál megrendelte volna a közönség részére szükséges fűtőszén mennyiséget?!³⁷”

1918. július 24-én küldte el Seereiner az első félév üzleti eredményét. E szerint 1948,38 korona nyereséggel zárt a számlák szerinti eredmény, de ha ehhez a töketörlesztést és a lámpagyújtók, gázgyári tisztviselők pótlékait is hozzászámítják, akkor 29 051 korona 62 fillér veszteség az eredmény. A gyárigazgató megoldást is kínált a helyzetre: „a gáztermelés regie költségei, mint általában minden termelésé, annyira megrágtak, hogy a gázgyár háztartásának egyensúlya némileg csak akkor állítható helyre, ha a gáz köbméternek árát 10 fillérral megemelnénk. A jelentkező

veszteség, bár csak részben nevezhető annak, mert míg a város 1914. év I felében a közvilágításért kereken K 34000.– fizetett a vállalatnak, addig ugyanezért 1918 I felében kereken csak 20000.– koronát fizetett a városi gázműnek és amennyivel takarékosabb volt a világítás most, legalább is ugyanannyival drágult meg a gáz termelése azóta.”³⁸ Seereiner Alfonz rátermettségének bizonyítéka, hogy nemcsak üzemben tartotta a gázgyárat 1919 márciusáig, hanem sikerült megőriznie a kőszéngáz-termelést is. Ez azért is fontos, mert melléktermékként kokszot állítottak elő, amelyet a szabadkaiak tüzelésre használhattak fel.

Nem következett be az, ami az újvidéki gázgyárral történt. A *Szeged* című lap 1921-es híre szerint: „Újvidékről jelentik, hogy a háború utolsó évében városi kezelésbe átvett ottani légszeszgyár átvételét követően már csak rövid ideig volt képes a kőszéngáz üzemeltetést s fagázgyártásra térvén át, miután ezen gyártási mód nagy költséggel járt, a város kénytelen volt az üzemeltetést teljesen megszüntetni. Az újvidéki gázgyár immár több, mint két éve teljesen üzemen kívül van s a városnak nem is áll módjában az üzem újból való fölvétele, minél fogva a gyár bérbeadása iránt pályázatot hirdetett.”³⁹

4. kép: Dr. Bíró Károly, Szabadka polgármestere
(Forrás: Bácsország 1905. évi száma)

JEGYZETEK

- ¹ Kosutány Ignác: *Hatósági üzemek*. Szeged, 1924. december 12. 5.
- ² Fábíán Borbála: *Nagyobb világosságot! „Világít nekünk Singer olcsón és jól”?*, 3. rész, *Bácsország* 2005/4. (35. szám) 84–87.; Fábíán Borbála: *Térrajz, A gázvilágítás bevezetéséről Szabadkán*. Ex Pannonia, 2006 (9–10.) 30–38.
- ³ Fábíán Borbála: *A Szabadkai Villamos és Világítási Részvénytársaság első évei*. Ex Pannonia, 2007. (11.) 56–67.
- ⁴ A bánya, 1916. május 21. 4.
- ⁵ *A városi közüzemek és azok szervezése. – Részletek dr. Ripka Ferencz főv. biz. tag f. hó 8-án tartott felolvasásából*. Független Budapest, 1910. január 17. 2.
- ⁶ Portisch, Emil: *Geschichte der Stadt Pressburg Bratislava, volkstümliche Darstellung 2 Bänden, 2*, Pressburg = Bratislava, 1933. 610.
- ⁷ Fábíán Borbála: *„A mívelt városokban szükséges utcavilágításról” Magyarország 1914 előtti közvilágítástörténete*, 2009. (PhD. értekezés)
- ⁸ Aradon már 1913-ban foglalkoztak a gázgyár megvételeivel, akkor a koncesszió meghosszabbítása mellett döntöttek azzal a feltétellel, hogyha a kissármási földgázról kiderül, hogy világításra alkalmas, a város megváltja a gyárat. (Városok Lapja, 1913. szeptember 13. 452–453.)
- ⁹ Deák Bertalan – Szita László: *A pécsi légszuszgyár*. Pécs, 1970. 37–39. Az egyezséget 1924-ben sikerült véglegesen megkötni.
- ¹⁰ Lenkei Lajos: *Negyven év a pécsi életből*. Pécs, 1922. 64.
- ¹¹ Éhen Gyula: *A modern város*. Szombathely, 1897. 92.
- ¹² *Források Budapest történetéhez, 1873–1919*. II. kötet. Szerk.: H. Kohut Márta. Budapest, 1971. 197.
- ¹³ Sipos András: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914*. Várostörténeti tanulmányok 3. Budapest, 1996. 163–173.
- ¹⁴ Szabadkai Történelmi Levéltár (A továbbiakban: SzTL) F:002. XVI. 15/1905.
- ¹⁵ SzTL F:002. 10239/1910 – XVI. 15/1905.
- ¹⁶ Tíz év munkája és a jövő feladatai, <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/81/hiro.html>
- ¹⁷ Fővárosi Hírlap, 1916. május 31. 4.
- ¹⁸ SzTL F:002. 9550/1917 – XVI. 15/1905.
- ¹⁹ SzTL F:002. 14159/1917 – XVI. 15/1905.
- ²⁰ SzTL F:002. 29287/1917 – XVI. 15/1905.
- ²¹ A levéltári iratokból nem derült ki, hogy októberben miért mégis a szegedi gázgyár igazgatója volt a szakértő. Ennek egyik oka az lehetett, hogy munkájáért utóbbi kevesebb fizetséget kért.
- ²² SzTL F:002. 20956/1917 – XVI. 15/1905.
- ²³ SzTL F:002. XVI. 15/1905.
- ²⁴ Pongrácz Albert: *Műszaki szakvélemény, a szabadkai légszuszgyár berendezésének üzemképes állapotáról illetve jókarban levőségéről*. (SzTL F: 002. XVI. 15/1905.)
- ²⁵ Sajtóhiba, hiszen ha kerekítjük az összeget, akkor is 789.000 korona.
- ²⁶ Délmagyarország, 1917. november 3. 5.
- ²⁷ SzTL F:002. 1917. március 13. kgy. jkv. 91. sz.
- ²⁸ Bács megyei Napló, november 1. 2.
- ²⁹ SZTL F:002. mérn. 376/1918.
- ³⁰ SzTL F:002. 32193/1916 – XVI. 15/1905.

³¹ SzTL F:002. 2795/1917 – XVI. 15/1905.

³² Népszava, 1917. február 16. 7.

³³ SzTL F:002. XVI. 15/1905.

³⁴ SZTL F:002. 25941/1917 – XVI. 15/1905.

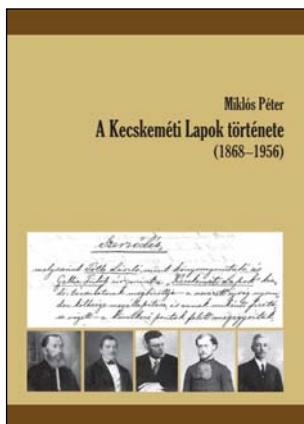
³⁵ SzTL F:002. 30256/1917 – XVI. 15/1905.

³⁶ SzTL F:002. 30385/1917 – XVI. 15/1905.

³⁷ SzTL F:002. 31117/1917 – XVI. 15/1905.

³⁸ SzTL F:002. XVI. 15/1905.

³⁹ Szeged, 1921. szeptember 27. 4.

A KECSKEMÉTI LAPOK ELSŐ NYOLCVANNYOLC ÉVE

Miklós Péter:

A kecskeméti lapok története [1868–1956]

Bálint Sándor Szellemi Örökségért Alapítvány, Szeged, 2016. 132 p.

Az 1867-ben megkötött kiegyezés, valamint az ennek köszönhetően létrejött Osztrák–Magyar Monarchia lehetőséget teremtett a magyarországi sajtó nagymértékű fellendülésére. Az 1848. évi sajtótörvény újbóli hatályba helyezése, az önkényuralom szigorához képest jelentősen szabadabbá váló gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyok hirtelen megnövelték a vállalkozói kedvet, amely a nyomtatott tömeg-tájékoztatási termékek kiadásában is megmutatkozott. Mondhatni, alig száradt meg a tinta a kiegyezési okmányon, máris gombamód kezdtek szaporodni az újonnan alapított hazai sajtótermékek, s az ugrásszerű mennyiségi növekedés nem a fővárosban volt igazán látványos – hiszen ott már addig is viszonylag széles volt a kínálat e téren –, hanem elsősorban vidéken, ahol a legtöbb településen ekkor vehették kezükbe a lakosok első saját lapjukat.

A frissen indult sajtóvállalkozások nagy része azonban kérészéletűnek bizonyult az üzleti életben való tapasztalatlanság, a tőkehiány, illetve a helyi igényekhez nem megfelelően igazodó tartalmi struktúra következtében: a kezdeti lelkesedést számos esetben hamar megtörte, hogy a vidéki olvasóközönség még egy több tízezres város esetében is hosszú évekig csupán néhány száz főből állt, ez pedig igen szerény kereteket biztosított egy újságnak a fejlődéshez, sőt magához a fennmaradáshoz is. A különböző bibliográfiákat tanulmányozva lapok százai esetében láthatjuk,

hogy mindössze néhány hónapos, legfeljebb egy-két éves működés után befejezték pályafutásukat, jobb esetben pedig megváltozott néven és tartalommal kértek újabb esélyt a nagyközönségtől, kisebb-nagyobb sikerrel. A jogász végzettségű, mellesleg kalandos életű világotutazó, Madarassy László által kiadott *Kecskeméti Lapok* azonban nem ezek közé az újságok közé tartozott: nem csupán a lapalapítás első néhány, kritikus hónapját élte túl, hanem két rövidebb kényszerszünetről (1919. február – 1920. július, 1944. március – december) eltekintve folyamatosan létezett 1950-ig, illetve az 1956-os forradalom és szabadságharc idején még két száma megjelent. (A lap feltámadására ezt követően évtizedekig, 1989-ig várni kellett.)

Miklós Péter ezt az időszakot, vagyis a *Kecskeméti Lapok* 1868-tól 1956-ig tartó történetét dolgozza fel könyvében, amely a Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány gondozásában látott napvilágot Szegeden. A kötet kézbevételekor, még annak behatóbb tanulmányozása előtt, azonnal felvetődhet a kérdés: tekintve a vizsgálódás tárgyául választott – és egy évtizedekig rendszeresen, majdnem szünet nélkül megjelenő orgánum esetében meglehetősen tágnak számító – időintervallumot, valamint a könyv átlagosnak mondható gerincvastagságát, vajon hogyan volt képes a szerző észszerű terjedelmi korlátok közé szorítani művét anélkül, hogy a teljesség igényére való törekvés ne szenvedjen csorbát? Ha ugyanis összeadjuk az 1904-től napilapként – majd 1935-től ismét heti periodicitással, 1944 végétől 1947 februárjáig hetente kétszer, ezután pedig újra naponta – publikált újság oldalszámait, kiderül, hogy több tízezer nyomtatott oldalról van szó, nem is beszélve az egyéb, szintén bőséges levéltári, illetve szakirodalmi forrásokról. Ez hatalmas, szinte beláthatatlan mennyiség, óriási munkát jelent a történész számára, főleg, ha a hagyományosabb, deskriptív jellegű sajtótörténet-írás alkalmazásán kívül meg akar felelni a modern, analitikus módszertan kritériumainak is, márpedig utóbbi napjainkban már elengedhetetlen követelmény. Miklós Péter tehát tartalmi szempontból kénytelen volt erőteljesen szelektálni, és feltehetően a fontos eseményekben igencsak bővelkedő megyeszékhely nyilvános tükrét jelentő *Kecskeméti Lapok* esetében a súlypontok kijelölése már önmagában nagy kihívást jelentett.

A szerző azonban sikeresen megoldotta a feladatot, így a kötet elolvasása után nem marad hiányérzetünk. Elsősorban a deskriptív módszert használja – ami érthető, hiszen a *Kecskeméti Lapok* történetéről eddig nem született átfogó, a teljes tartalmi feldolgozást elvégző munka –, és hatásosan fűzi fel egy logikus, jól megrajzolt ívre az általa fontosnak vélt momentumokat. Mindennek köszönhetően, kronológiai sorrendben haladva megismerhetjük a lap fejlődését, a szerkesztőség működésében – nem ritkán – bekövetkezett változásokat az első szám megjelenésétől (1868. október 3.) kezdve, emellett bepillantást nyerünk a dualizmus kori, majd a két világháború közötti, illetve a második világhégés utáni Kecskemét politikai csatározásaiba, gazdasági, társadalmi és kulturális életébe is, egészen az 1956-os forradalom és szabadságharcig. A vezércikkek és a különféle közéleti eseményekről való tudósítások

mellett bőségesen olvashatunk idézetekkel gazdagított részleteket „könnyedebb” témákban is, például, mikor 1869 tavaszán „*A kínai híres tojás- és kard-nyelő csodabűvész Ling-Look városunkba érkezett, s a Király-féle színházban két előadást rendezend...*” Egy másik tréfás anekdota 1911 júliusában született, mikor egy pusztító földrengés után a településre látogatott gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök: „*Mikor a református templomból a városházára ment gyalog a miniszterelnök és kísérete, elhaladt a Kossuth szobor mellett is. Itt egy parasztbácsi merész elhatározással Khuen elé lépett, kalapját felemelve és a szobor felé tartva kitörő örömmel kiáltotta, mintegy a miniszterelnöknek: »Az öreg Kossuthnak semmi baja se lett!« – A naiv bácsin jót mosolygott a miniszterelnök is.*”

A szerzőt dicséri, hogy az egyes cikkek tartalmi ismertetésén kívül a lapot mint üzleti vállalkozást is vizsgálja: ismerteti például azokat a nyomdavállalatokat, amelyek az újság sokszorosítását végezték, illetve e célt szolgálja a kötet vége felé (113–114. oldal) található táblázatos kimutatás is, amelyben a szerző levéltári források alapján az előfizetési és a hirdetési díjak arányát összegzi a *Kecskeméti Lapok* bevételeiből az 1930–1940-es években. Kiemelendő, hogy Miklós Péter helyesen világít rá: a szerkesztőség fontosnak tartotta, hogy ne csak a politika iránt érdeklődő polgárok olvassák a lapot, hanem a település körüli, kiterjedt tanyavilág paraszti lakosságának igényeit is kielégítse – igyekeztek tehát az újság árát alacsonyan tartani, emellett számos közérdekű, illetve bulvárhírt, emellett hirdetéseket is közöltek a hasábocon.

További értékes része a kötetnek a lap szerkesztőit és főmunkatársait ábécésorrendben összegyűjtő fejezet, ahol a nevek mellett rövid életrajzi adatokat is olvashatunk, az irodalom- és forrásjegyzék után pedig gazdag képmellékletet találunk. Összességében elmondhatjuk, hogy Miklós Péter könyve alapos, hiánypótló munka, amely további kutatásokra ösztönözheti a sajtótörténészeket, olvasmányos stílusának köszönhetően bátran ajánlható a megyeszékhely múltja iránt érdeklődő laikus nagyközönség számára, mindemellett pedig, a szerző szavait idézve: „*hozzájárul – ha szerény mértékben is – Kecskemét város tizenkilencedik-huszedik századi művelődés- és társadalomtörténetének jobb megismeréséhez is.*”

Pető Bálint

OLVASÁS ÉS VALLÁSSÓSSÁG A FELVILÁGOSODÁS KORI MAGYARORSZÁGON

Hegyi Ádám:

„...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos...”

Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai

a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között

Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2018. 392 p.

Hegyi Ádám, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának egyetemi adjunktusa, a Délvidék Kutató Központ tagja, a 18. századi olvasmánytörténet és egyháztörténet kutatója – aki korábbi kutatásai során Szögi László vezetésével a Svájcban tanult magyarországi diákok adattárát állította össze, valamint Latzkovits Miklós irányításával peregrinációs emlékkönyvek feltárásában vett részt – 2013-ban kezdett el foglalkozni a Békés-Bánáti Református Egyházmegye történetével. Kutatásának célja már akkor az volt, hogy a délvidéki reformátusok hétköznapi életéhez kapcsolódó forrásokat, és monográfiában összegezze az egyházmegye történetét 1781 és 1821 között. Az általa vizsgált időszakban az egyházmegye önmagát ugyan csak *Békési Tractusnak* hívta, de területe a Bánátra is kiterjedt, mert 1781 után több református egyházközség is létrejött a Bánságban.

A kutatás megkezdése óta számtalan publikációval¹ jelezte a téma iránt érdeklődőknek, hogy szisztematikus és a térség valamennyi, a témával kapcsolatos primer forrásokat őrző levéltárára, illetve könyvtárára kiterjesztett kutatómunkája a monográfia megírása felé halad.

A 2018-ban Debrecenben napvilágot látott, monográfiává formálódó, sokrétű és árnyalt forrásanyagot (igazgatástörténeti iratok, könyvjegyzékek, egyházi iratok, levelek, rekonstruált magánkönyvtárak) tartalmazó mű képes bemutatni a téma iránt érdeklődő olvasóknak a Békés-Bánáti Református Egyházmegye olvasmányműveltségét, valamint a felvilágosodás vallásellenességének megjelenését a mai Békés, Arad és Csongrád megyék, valamint a Bánság területén 1781 és 1821 között. A korszakhatár precízen indokolt, ugyanis kezdő dátuma II. József türelmi rendeletének kihirdetése, záró dátuma pedig az egyházmegye területi és szervezeti átszervezésének éve. A türelmi rendelet kihirdetése után a Bánátban létrejött református egyházközösségeket ugyanis automatikusan a közel lévő békési egyházkerülethez kapcsolták, ezáltal 1821-ig folyamatosan nőtt annak területe.

Könyvében a szerző együttesen igyekszik vizsgálni az egyházmegye olvasmányműveltségét és a vallásellenes mozgalmak elterjedését, ebből kiindulva pedig elemzi, hogyan alakult át ezek hatására a vallásgyakorlás, és ebben milyen szerepet játszott a radikális felvilágosodás. A vallásellenességet árnyalva megkülönbözteti az egyházat, mint intézményt ért kritikákat, illetve az elvi alapú filozófiai szembenállást, és a korra jellemző, időben és térben is megfigyelhető változékonyságukban ragadja meg a vallásellenességet, a vallási közömbösséget, valamint a népi vallásosság jelenségeit.

A szerző vizsgálatának módszertani újdonsága és érdekessége, hogy mezővárosi és paraszti karakterű vidéket tanulmányoz az olvasás és a kulturális fogyasztás aspektusából, a Békés megyét bemutató gazdag helytörténeti és néprajzi szakirodalomra éppúgy támaszkodva, mint a könyvének analitikus részében elemzett primer források elemzésére és kontextusba helyezésére.

A könyvben az Előszót követő 2. fejezetet Hegyi Ádám az olvasás és a vallásosság kapcsolatának, illetve a vallásellenes mozgalmakkal kapcsolatos alapfogalmak tisztázásának szánja: gazdag hazai és nemzetközi szakirodalom felhasználásával mutatja be, hogy mit ért ma a tudomány olvasmányműveltség-kutatás alatt, és hogy annak módszerei miként használhatóak fel kutatásában. Majd annak érdekében, hogy a békési egyházmegyében lezajlott folyamatokat hitelesen tudja rekonstruálni, kitér arra is, amit a szakirodalom az olvasás és a vallásellenes mozgalom kapcsolatáról tud. Nyugat-európai példákon keresztül mutatja be a felvilágosodás hatását az olvasási szokások megváltozására, melynek során a 18. századi Európában az intenzív, ismétlődő olvasás (Biblia, bibliai történetek, kalendáriumok stb.) helyét átvette az extenzív olvasás, azaz az olvasók az újraolvasás helyett az új tartalmak felé fordultak, valamint a közösségi olvasás helyét átvette a magányos olvasás, ami jelentősen befolyásolta a társadalmi nyilvánosságot és az olvasmányok, valamint a gondolatok ellenőrizhetőségét.

A kötet kiemelkedő érdeme az impozáns mértékű primer forrásanyag elemzése és felhasználása. A szerző a 3. fejezetben ismerteti kutatási céljait és kutatásmódszertanát, a 4. fejezetben pedig pontosan és szakszerűen tárja elénk a téma

elemzéséhez szükséges és felhasznált forrásai leőhelyét, valamint felhasználásuknak módszereit. Mivel célja nem csupán a vallásellenesség tényleges elterjedésének rekonstruálása, hanem az olvasmányműveltség és a vallásellenesség kapcsolatának elemzése, ezért szükségesnek tartja a hitélettel foglalkozó források összekapcsolását és szembeállítását az olvasmánytörténet forrásaival. A kötet 9. fejezetében adattár-összeállításra és forrásközlésre is vállalkozik, a témája szempontjából kiemelt jelentőségű és rendszerezett forrásanyag vonatkozásában, melynek elsődleges érdeme a forrásoknak a téma későbbi kutatói számára is elérhetővé és használhatóvá tétele.

A monográfia központ témáját feldolgozó fejezetek előtt, az 5. fejezetben a szerző kitér a vallásellenes mozgalmak és a vallásvédelem magyarországi helyzetére, összegezve a vonatkozó szakirodalmat és kiemelve a téma legfontosabb csomópontjait. A 6. fejezetben négy nagyobb területen tekinti át az egyházmegye történetét: ismerteti annak vezetőit, kiemelten bemutatva a Szőnyi Benjáminnal, Saator Jánossal és Szentmiklósi Sebők Sámuellel kapcsolatban feltárt primer forrásokat; bemutatja a lelkészi kart (olyan különleges eseteket kiemelve, mint Lendvai János lelkészjelölt plágiumvádja, vagy a különcsége miatt hányattatott utat bejáró Űri Sándor esete), összefoglalja az új gyülekezetek megalakulásának történetét, emellett részletesen ismerteti a vallásellenesség terjedését.

A mű 7. fejezetében Hegyi Ádám kísérletet tesz a Békési Református Egyházmegye olvasmányműveltségének bemutatására, mivel a vizsgált terület kora újkori olvasmányairól még nem született átfogó elemzés. A szerző – széles és releváns forrásanyag áttekintése után – arra az érdekes megállapításra jut, hogy az esperességben kimutatható ugyan a felvilágosodás olvasáskultúrájának hatása, de az olvasmányműveltség sok tekintetben archaikus maradt. A kötet külön érdekessége az az alfejezet, amelyben Hegyi azt vizsgálja, vajon a könyvek sok esetben inkább státuszszimbólumként, presztízisértékű tárgyként funkcionáltak-e, reprezentációs célokat szolgálva elsősorban, vagy inkább információhordozóként tekintettek-e rájuk?

A művet összegző és értelmező 8. fejezet logikusan érvelve fejti ki, létezett-e összefüggés az olvasás, annak terjedése és a vallásellenesség között, a vallásellenes gondolatok kimutathatóan írásban, az írott szó, a könyv, mint médium segítségével terjedtek, vagy inkább a hagyományos szóbeliség csatornáin. Hegyi Ádám könyve élvezetes olvasmányként és hatalmas forrásmennyiséggel dolgozó egyháztörténeti munkaként egyaránt ajánlható a korszak egyháztörténete és művelődéstörténete iránt érdeklődő Olvasónak.

Döbör András

JEGYZETEK

- ¹ *A bánsági református egyházközségek történetének kutatása.* In: Bácsországi – Vajdasági honismereti szemle 2018. 82:(1) 59–62.
- A hétköznapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711–1821 között: digitális dokumentációs tár kialakítása.* In: Bartha-Kovács Katalin – Penke Olga – Szász Géza (szerk.): Programok és tanulmányok. JATEPress Kiadó, Szeged, 2017. 151–159.
- A Rittbergi (Végvár/Tormac) Református Egyházközség kettős megalapítása 1786-ban és 1794-ben.* In: Délvidéki Szemle, 4. évf. (2017) 2. sz. 5–18.
- A delbeljácsparti református egyház megszervezésének első dokumentuma: 1795.* In: Bácsországi – Vajdasági honismereti szemle, 2017. 81:(4) 26–31.
- A lelkész és a gyülekezet viszonya 1802-ben Úri Sándor gyomai káplán esetének tükrében.* In: Ethnographia 2016. 127:(2) 258–272.
- Vallásellenes mozgalmak terjedése a Békés-(Bánati) Református Egyházmegyében a 18–19. század fordulóján.* In: Délvidéki Szemle, 3. évf. (2016) 1. sz. 5–16.
- A túlvilágról alkotott elképzelések a szentesi református gyülekezetben a 18. század végén.* In: Báthory Orsolya (szerk.): Menny és pokol a barokk kori ember életében. Budapest, 2014, 135–148.
- „...hogya maga munkája helyett a másét mondotta el...” A református gyülekezet plágiumvitája Hódmezővásárhelyen a XVIII. század végén.* FONS, XXI. 2014 (4), 431–459.
- „...a bé küldött információk vélünk való nem közlése...” Információk akadályozása és terjesztése a Békési Református Egyházmegyében a 18–19. század fordulóján.* Új Jel-Kép, 2014/3, [elektronikus kiadás], http://communicatio.hu/jelkep/2014/3/hegyi_adam.htm
- „Szükségtelen bibliothécák” és folyton csak olvasó lelkészek a Békési Református Egyházmegyében a 18. század végén.* Mediárium, VIII. 2014 (3), 5–24.
- „...kik hogy másoknál bőltsebeknek láttassanak, a vallást tsífolják...” A vallásellenesség problémája a szentesi református gyülekezetben a 18–19. század fordulóján.* Collegium Doctorum. Magyar Református Teológia, 9. évf. (2013) 107–124.

A Délvidék Kutató Központ Alapítvány kiadása
Felelős kiadó: az alapítvány elnöke
Nyomta: A-Színvonal 2000 Kft.
<http://szinvonalnyomda.hu/>
Megjelent 500 példányban